

E.M.ƏLİBƏYZADƏ

4659
**TÜRK-AZƏRBAYCAN BƏDİİ
DÜŞÜNCƏSİNİN İLKİN
QAYNAQLARI**

Bakı – «Elm» – 2007

87.6(0) + 33.2(0)2 + 82(5846)

3 50

Elmi redaktor: **VƏLİ OSMANLI,**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **BƏHLUL ABDULLA,**
əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru

MƏHƏRRƏM QASIMLI,
filologiya elmləri doktoru

Əlibəyzadə E.M. Türk–Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin
qaynaqları. – Bakı: «Elm», 2007. – 188 s.

ISBN: 5-8066-1773-4

Müəllif bu əsərdə qədim orta q türk bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqlarını
araşdırır. Şumer-türk bədii düşüncəsinin doğuluşu və inkişafı məsələlərini
tədqiqata cəlb edir. Əsərdə türk–Azərbaycan ağı, atalar sözləri və məsəllər,
müdrək kəlamlar, təmsil, hekayə, münazirə və dastan janrlarının yaranması və
inkişaf yolları izlənilir. Qədim zəngin Şumer ədəbi-bədii düşüncəsilə türk–
Azərbaycan mənəvi aləminin bağlılığı, bir kökdən doğulduğu fikri əsaslandı-
rılır. Xüsusilə dünya ədəbiyyatı ilk dastan yaradıcılığının məhsulu olan "Bil-
qamış", "Enmerkar və Aratta hökmdarı" əsərlərinin təqdimi və təhlili ön plana
çəkilir, türk–Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bu əsərlərlə başladığı, bu kök
üzərində inkişaf etdiyi fikri təsdiq olunur.

4603000000
655 (07) – 2007

© «Elm» nəşriyyatı, 2007

ÖN SÖZ

XIX əsrdə "Şumerin kəşfi" dünya tarixində böyük hadisə ol-
du, bəşər tarixinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində yeni dövr
başlandı. Kainatın və insanın, ümumən canlı aləmin yaranması-
na, insanlığın tarixinə münasibət, elmi baxış tamamilə dəyişdi;
demək olar ki, elmin bütün sahələri üzrə mövcud məlum fikirlər,
rəylər ya tamam alt-üst oldu, ya da dəyişilib daha obyektiv, daha
ağılabatan, daha ədalətli bir istiqamət aldı. Din, dil, ədəbiyyat
elm, fəlsəfə, adət-ənənə və s. barədə deyilən "qeydsiz-şertsiz"
fikir və müddəalar əsaslı surətdə dəyişildi: "Bu yaxınlaradək biz
elə hesab edirdik ki, yəhudi mədəniyyəti bütövlükdə Yunanısta-
na borcludur. Məhz ən yeni tədqiqatlar göstərdi ki, bir çox məsə-
lədə biz o mədəniyyətin varisləriyik ki, beş min il bundan əvvəl
onu Şumer xalqının dühası yaratmışdır" (28, s.25). Daha sonrakı
tədqiqatlar, tapıntılar bu fikrə də əlavələr etdi və təkzib verdi ki,
"Beş min il bundan əvvəlki həmin zəngin mədəniyyət, sivilizasi-
ya da birdən-birə yaranmayıb, onun da dərin kökləri olub, daha
qədim zamanlardan axıb gələn qaynaqları olub; hökmdarlar olub,
mühüm şəhərlər olub" (41, s.17).

Aydın həqiqətdir ki, hökmdarlar vardısı, şəhərlər vardısı,
xalq da vardı, el birliyi – dövlət də vardı; deməli, mədəniyyət də
vardı, deməli tarix də yaranırdı. Bəs, bu xalq hansı xalq idi? Bu
şəhərləri kimlər salıb? Bu hökmdarlar hansı xalqın hökmdarları
imiş?! Onlar hansı dildə danışmışlar?!

Bu sualları XIX əsr "Şumer tapıntıları" qoyub, XX əsr az-çox
buna cavab verməyə çalışıb, cavab verib də. Amma tam cavab
yoxdur. Bu suallara XXI əsr tam cavab verməli, mübahisələrə
son qoymalıdır.

"Beş min il" və daha artıq min illiklər bundan qabaq bizə
məlum olan, aşkarlanan zəngin Şumer mədəniyyəti də o vaxta
qədərki min-min illərin özülü üzərində davam edib gəlib, daha
qədim dövrlərdən başlanan inkişaf həmin mədəniyyəti, zənginli-
yi yaradıb. Odur ki, bəşər tarixinin, insanlığın başlanğıcını müəy-
yən etmək çətindir və ya heç mümkün də deyil. Əgər akademik

A.P.Okladnikovun ekspedisiyası Altayda aşkar etdiyi insan əli ilə yonulmuş daşların, radioaktiv metodla iki yüz min il əvvələ aidliyini müəyyən edibse, habelə Altayın dağ ətəklərində və Cənubi Sibirin başqa yerlərində mağaralardan tapılan muncuqların və dəvəquşu yumurtasının qabığından hazırlanmış digər qadın bəzəklərinin yaşının 40-45 min il olduğu dəqiqləşdirilibsə (Bax: 8, s.95), dünyanın, möcüzələr yaradan insanlığın yaşını necə dəqiq müəyyən etmək olar?! Burada həm də diqqət edilməli, düşünməli, ağılı işə salmalı bir cəhət var ki, bu tapıntılar və bu barədə söylənilən fikirlərlə, yenə 40-50 min il bundan qabaq yarandığı təxmin edilən Şumer mifləri və mifik təsəvvürləri necə də birbirilə səsleşir, üst-üstə düşür! Bu ki, möcüzədir! Yox! Faktlardan qaçmaq olmaz (40, s.24,25) Deməli, hələlik dünyamızın ilk xalqı sayılan şumerlər 40-50 min il bundan əvvəl dünyanın yaranması, insan oğlunun doğuluşu kimi bəşəri problemlər barədə düşünmək, söz demək, fikir söyləmək, hətta bunları sal daşlara, gil lövhələrə qazımaq səviyyəsinə gəlib çatıbmışlar.

Kainatın yaranması, yerin göydən ayrılması, insan, onun doğuluşu, keçdiyi inkişaf yolu, ağılı, dərrakəsi, ilkin dünyagörüşü və s. barədə düşünmək, az-çox ağlabatan söz demək, fikir söyləməkdə bizə XIX əsrdə yerin dərin qatlarında mühafizə olunub qalmış qədim Şumer-Babil kitabələri, ilk növbədə, mifləri daha yaxından kömək edir. Habelə qədim dünyanın (hələlik bizə məlum) söz sənəti, bədii düşüncə tərz, tərəkürü, dövrün inkişaf səviyyəsi, dövlət qurumları, xalqların ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi bədii düşüncəsi, fəlsəfi dünya baxışı, dini görüşləri, inancları və s. və i.ə. barədə fikir söyləmək imkanı verir. Zəngin Şumer bədii düşüncəsi, ədəbi kitabələri isə bizə əsas verir deyək ki, qədim Şumerdə güclü ədəbiyyat mövcud idi: dünya ədəbiyyatının əsası, qaynağı olan ədəbiyyat yaranmışdı. Kitabələr özü dil açıb bu həqiqəti söyləyir.

Şumer mədəniyyəti və ədəbiyyatından söhbət açarkən, söz yox, qarşıya ilk olaraq şumerlərin kimliyi və hansı müasir xalqların əcdadları olduğu problemi çıxır. Bu barədə az-çox yazılıb, mübahisəli fikirlər də var, hər kəs "özünə tərəf çəkməyə" cəhd göstərüb, buna çalışıb. Lakin həqiqət, tapıntıların təsdiqi o qədər

güclüdür ki, bu cəhdlər öz-özünə yox olub gedir. Bəs, Şumer mədəniyyətindən ümumtürk mədəniyyəti və onun qaynağı kimi danışmağa bizim elmi əsasımız və mənavi haqqımız varmı? Nə dərəcədə biz, müasir türk xalqları həmin köklə, həmin mədəniyyətə bağlıyıq!

Şumerlərin kimliyi, onların dili, mədəniyyəti barədə dünya elmi fikri belədir: **Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır; şumerlər ən qədim türklərdir, şumer dili prototürk dilidir.** Bu fikir, bu nəticə dünya şumeroloqlarının – S.N.Kramer, L.Vulli, S.Lloyd, Q.Çarl, Z.Kosidovski, Q.Vinqler, E.Reklü, M.Belitski, D.Reder, A.Cavat və b. gəldikləri fikir və nəticələrdir.

Şumer-türk mühiti məhz bu həqiqətə yan alır, söylənilən fikir və çıxarılan nəticələrin obyektivliyini təsdiq edir.

Tədqiqatlarda zəngin kitabələr, mətnlər əsasında göstərilir və təsdiq edilir ki, miladdan öncə, ən azı üç-dörd min il əvvəlki Şumerdə güclü mədəniyyət, elm, ədəbi ənənə olubdur. Ümumilikdə qədim Babilistan güclü ədəbiyyat, elm, təhsil və sənətin inkişafına görə, **bəşər mədəniyyətinin beşiyi**, "tarixin başlanğıcı" sayılır.

Tədqiqatçılar qəti müəyyən ediblər ki, Şumerin mərkəzi "Urukda, Babilistanın cənubunda Şumer mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Bunu Urukun dönə-dönə xatırlanan dini və ədəbi mətnləri və bunlara əlavə olunan mifoloji mətnlər də göstərir; digər, "Şumer hökmdarlarının siyahısı"nda xatırlanan tarixi ənənələr də təsdiq edir" (32, s.40).

Beləliklə, bu ulu mədəniyyəti yaratmış xalqın, şumerlərin kimliyi məsələsi – onların müasir dünya xalqlarının hansına daha yaxın və ya hansı xalqların əcdadları olduğu məsələsi ciddi bir problem kimi qarşıya çıxır. Dünya elmi fikrinin görkəmli nümayəndələrinin gəldiyi nəticələr əsasən bir nöqtədə birləşir: Tarix şumerdən başlanır; Şumerlər müasir türk xalqlarının söyköküdür; şumerlərin dili prototürk dilidir.

1. QƏDİM TÜRK ORTAQ ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNƏ BİR NƏZƏR

Söz sənəti xalqın özəli-mənəvi sərvətidir. Bu sərvət müəyyən qaynaqlardan süzülüb gəlir, kök, özül üzərində inkişaf edir, kamil şəkil alır.

Türk ədəbiyyatı, habelə Azərbaycan ədəbiyyatı bu qaynaqlar, kök, özül üzərində təşəkkül tapıb, inkişaf edibdir. Biz bunları "ilkin" qaynaqlar, şərti olaraq "ilk inkişaf dövrü" və ya dövrləri adlandırırıq. Çünki, hələlik məlum olanı budur.

Hələ çox qədim zamanlardan ulu babalar sözün böyük mənəvi qüdrətinə, əxlaqi və tərbiyəvi gücünə inanıblar; söz, söz sənəti insanı, xalqı yaşadan əvəzsiz sərvətdir, onun mənəvi dayəğıdır. Sevimli xoş günlərdə də, ağır, qayğılı günlərdə də söz onların dadına çatıb, yaxın "dostu", "sirdaşı" və təskinliyi olubdur. Onlar sözlə öz sevinclərini, xoş günlərini, ağır qayğılı günlərini də bədii şəkildə ifadə etmiş, şeir ölçü-biçimində, mif, rəvayət, əfsanə, nağıl, hekayə, ağı, bayatı, sayaçı sözləri, layla, atalar sözü, zərbi-məsəl, təmsil, mübahisə-münazirə və başqa şəkillərdə verə biliblər. Beləliklə, insan öz işini, fikirlərini, arzu və istəklərini, ümidlərini, inanclarını ifadə etmək imkanı əldə edib, öz mənəvi dünyasını yaradıb. Bədii düşüncə, bədii təfəkkür insanı kamilliyə doğru çəkib, ona qanad verib, onu yaşadıb. Bəşər tarixində bu, böyük bir dönüş, inkişaf mərhələsi sayıla bilər.

Bədii düşüncə, təfəkkür – insanın ilk və əvəzsiz mənəvi sərvətidir.

Folklor şifahi-bədii söz sənəti ədəbiyyatın daha özəli və ilkin qolu, çıxış nöqtəsi, təməl daşdır. Xalq bu mənəvi sərvətlə öz həqiqi tarixini başlanğıcda şifahi şəkildə yaddaşlara həkk edib, dildən dilə, sinədən sinəyə, nəsildən nəsilə ötürüb, bunları yavaş-yavaş və zaman-zaman yazıya da alıb, bir dildən başqasına tərcümə də edib. Beləliklə, inkişaf edib, yayılıb, ədəbi-mədəni əlaqələr yaranıb.

Bizə məlum olan və olmayan tarixi həqiqətlər az deyil, sayə-hesaba gəlməz. Lakin bizə məlum olmayanlar daha çoxdur. Buna

görə XIX əsrdə, yəni "Şumerin kəşfi"ndə bəşər tarixində elə yanımlar, həqiqətdən sapmalar, "ağı qara", "qaranı ağ" yozmalar olub ki, bugünədək təkzib edilməyib, həqiqət öz yerini tapmayıb. Yəqin ki, üzümüə gələn XXI əsr bunun öhdəsindən gələcəkdir. İnşəallah!

Şərq və Qərb! Kim kimə borcludur?

Dünya sivilizasiyasının əsl qaynağı, ana ocağı, başlanğıcı, kimin kimə yaxınlaşması və s. Şərq-Qərb problemi aydınlaşdırılmalı, elmdə obyektivlik, düzlük-dürüstlük, ədalət bərpa olunmalıdır. Problemi məhz Şumerin kəşfi ortaya atır və açılışını, həllini tələb edir. İndiyədək bu mümkün olmayıb. Problemin obyektiv şərhı və həlli dünyada elmi ab-havanın dəyişməsinə müsbət təsirini göstərmiş olardı: "İndiki avropalıların başlandıqları o uzaq zamanın coğrafi xəritəsinə baxsaq, Qərb dünyası bir qədər vəhşisayağı görünər. Onun mədəniyyəti dünya sivilizasiyasının beşiyi qədim Şərqdən ara-sıra bəxtinə düşən zərrelərdən qidalanmaqla məşğul idi. Təsəffü deyil ki, Çayarası (Mesopotamiya), Hindistan, Çin ilə ilk əlaqəsi olan Avropa dövlətləri özlərini mədəniyyət liderləri saymaq iddiasına düşüblər. Sivilizasiya Şərqinə ən yaxın ölkə qədim Yunanıstan idi. Buna görə də Avropa mədəniyyəti burada doğulmağa başladı. Sonralar Qədim Roma Aralıq dənizindəki ticarət yollarını əlinə keçirərək, yunanları Şərq yollarından sıxışdırdı..." (8, s.63).

Dini və elmi dünya baxışına görə insan oğlu bir Ata-Ananın – An və Ki-nin, yəni uca Göylər və Ana Torpağın övladlarıdır, onların "nikah"ından törəyib (29, s.23,35): bir müqəddəs ailədir; ali bir qurum, ailə qurumudur. Qərb dini və elmi baxışı da bunu deyir; əslində buradan götürülüb: insan oğlunun doğuluşunu Adəm Ata – Həvva Ana ilə bağlayır. Bu, eyni kökdən, eyni qaynaqdan – Şərqdən gələn fikirdir. Bəşəriyyət bunu qəbul edib, bütün dinlərə də buradan keçib.

Şərq və Qərb! Kim kimdir?!

Məsələnin obyektiv, ədalətli həlli belədir: Şərq də Qərb də, başlanğıcda bir Ata-Ananın övladları, törəməsidir. Bu fikir – ilk mifik təfəkkür, düşüncə, çıxış nöqtəsi isə Şərqin, ilk növbədə, Şumerin bədii-mifik təfəkkürünün töhfəsidir. Bu həqiqəti din də təsdiq edir, elm də. Onda bəs bir ailənin övladları nə üçün bir-birinin

ətini didməli, qanını içməlidir?! Görünür, insan oğlu öz soy kökünü tamam unudub, özündən xəbərsizləşib, buna görə yolundan azıb...

Lakin nikbin olmağa əsas var. Xoşbəxtlikdən insanın özünün yaratdığı mənəvi aləmin, elm, fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət, tibb və b. insan zəkasının kəşfləri tarixin bu yolundan sapmalara qarşı çıxıb, az-çox işini də görüb. İnsanı kamil etmək, onu ucaltmaq üçün əlindən gələni edib və edir. Lakin insan özünə gəlmir ki, gəlmir.

İnsan özünə gəlməli, ailə müqəddəsliyinə qayıtmalıdır. Bu, dünya tarixinin – kainatın və insanın yaranması və inkişafının öyrənilməsində elə yeni və mühüm mərhələdir ki, XXI əsr bütövlükdə yenidən bu problemin həllinə qayıtmalı olacaqdır...

Folklora ağır ədəbiyyatı da deyirik. Çünki ağızlarda, şifahi şəkildə yaranan mədəniyyətin təzahürüdür. Dildə, ağızda düzülüb qoşulur və yaddaşlara həkk olunur, ağızdan-ağıza, yaddaşdan-yaddaşa keçib gəlir. Yaranma, təşəkkülətapma tarixi yazılı ədəbiyyatdan çox-çox qədimdir. Zaman, vaxt dolaşib yazı imkanları yarandıqca, dildən-ağızdan, yaddaşlardan toplanıb yazıya da alınıb. Tarixən xalqımızın sinəsi dastan, nağıl, atalar sözü, zərbi-məsəllərlə, ağı, bayatı, varsağı, qoşma, gəraylı, lətifə, qaravəlli, tapmaca, yanıltmac və s. ilə dolu olub, müəyyən dövrlərdə bunların qələmə alındığı da nəzərə çarpır. Bunlar xalqın mənəvi aləminin, demək olar ki, bütün sahələrini öz əhatəsinə alır. Bu yazıyaalmalar bizim eramın əvvəllərinə daha çox aid olsa da, ondan əvvələ getmək və ya toplananlar içərisində qabaqkı min illiklərin məhsulunu ayırd etmək, dəqiqləşdirmək çətindir. Bununla belə, xoşbəxtlikdən o zamanların da xalq ədəbiyyatını, şifahi-bədii yaradıcılığını qorumaq, yazıya alıb saxlamaq barədə düşünən dövlətlilərimiz olub, xalqı ayrı-ayrı müdrik adamları, xalq ziyalıları olub, folklor materiallarını sinələrdən toplayıb yazıya almağa çalışıblar, bunları az-çox qoruyub saxlaya, yaşada biliblər. Bu mənada "Kitab" mədəniyyətinin tarixi çox qədimdir. İnsanlar öz fikir, hiss və duyğularını gələcək nəsillərə yetirmək, yadigar qoyub getmək üçün əzəldən yol və üsullar düşünüblər, tapıblar. Söz yox, sinə və yaddaşlar ilk "kitab" olub; sonra, insanlar, kağızın hələ olmadığı dövrlərdə öz hiss və düşüncələrini, bi-

liklərini, elmi və bədii fikirlərini sal daşlara qazıyıblar, mis və gümüş qablara həkk ediblər, dəriyə yazıblar.

Şumerdə yazının kəşfi, yaranması, inkişafı zəngin mədəniyyətin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Yazı böyük işlər gördü. Arxeoloqların – "Külüng və bel comərdləri"nin fədakarlığı nəticəsində bizə gəlib çatan və hazırda dünyanın muzeylərini zənginləşdirən elm, din, fəlsəfə, ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid yazılı gil lövhələr dünya tarixini yenidən yazmaq zəruriyyətini doğurur. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında duran "Bilqamıs"//"Gilqamış" dastanı, habelə digər Şumer dastanları və böyüklü-kiçikli yüzlərcə kitabələr bu sahədə güclü və etibarlı əsərlərdir.

Türk xalqlarında şifahi-bədii və dini-elmi yaradıcılığın yazıya alınması ənənəvi olaraq davam edib gəlib. Məsələn, qədim dünyamızın ulu kitabı "Bilqamıs" yaddaşlardan yazıya köçürülüb, III minillikdə Şumer dilində yaranan dastan min il sonra akkad dilinə tərcümə edilib, gil lövhələrə həkk olunub. Zərdüslüyün müqəddəs kitablar külliyyatı şifahi şəkildə yaradılıb, m.ö. təxminən V–IV əsrlərdə qədim Azərbaycan-türk dilindən fars pəhləvi dilinə çevrilib, dəri üzərinə köçürülüb: "Dədə Qorqud dastanları" eramızın VI–VII əsrlərində bütün türk ellərini el-el, oba-oba sinələrdə gəzib, bir müddət sonra yazıya alınıb, "Kitab" bağlanıb, "Kitabi Dədə Qorqud" olub.

Bu, bizdə ənənə şəklini alıb və davam edir, gəlib...

Göründüyü kimi, bu ənənənin əsasları çox qədimlərdən gəlir. Qədim şumerlər mövcud bilikləri yaymaq, təhlil etmək, şifahi yaratdıqları dastan və nəğmələri "Kitab"a köçürmək üçün gil lövhələrdən istifadə etmişlər. "Enmerkar və Aratta hökmüdarı", "Uruk və Aratta", "Luqalbanda və enmerkar", "Bilqamıs və Ağa", "Bilqamıs" və b. dünya ədəbiyyatının ilk bədii məhsulları sayılan əsərlər – dastan və rəvayətlər, çoxlu mif və dini əsərlər, hekayələr təmsillər və b., gil lövhələr üzərində gəlib müasir dövrə çatıbdır.

Qədim dünyamızın ulu Kitabı "Bilqamıs"ın müəyyən hissələri xarab olub gil lövhələrdən silinsə də, yenə o, sözünü deyir, zəngin məzmunu, ideya, süjet-xətti, orijinal yazılış tərz, üslubu və s. görə müasir dünyanın problemləri ilə tam səsleşir. Buna gö-

rə dünyanın nəzərini özünə cəlb edir, dünya mədəniyyətinin şah əsərləri sırasına daxil olur.

"Bilqamis" dastanı iki çay – Dəclə və Fərat çayları hövzəsində 5–6 min il bundan qabaq yaranmışdır. Bu ulu qəhrəmanlıq dastanı ilə qismən bizə yaxın qədim ümumtürk dastanları, bədii təfəkkürün məhsulları, məsələn, "Alp Ər-Tonqa" dastanı və "Namə"lüm qəhrəmanın ölümünə ağılar" (miladdan qabaqkı VII–VI yüzilliklər), "Şu xaqan" dastanı (miladdan qabaqkı IV yüzillik), "Dədə Qorqud" dastanları (miladın VI–VII yüzillikləri), "Orxon-Yenisey" kitabələri (miladın V–VIII yüzillikləri) arasında maraqlı paralellər, ideya-fikir yaxınlığı, bu əsərlərdə tanrıçılıq, Tanrıya inam, hətta yazılış tərzı və üslub yaxınlığı və s. var. Bu kitabələrin eyni qaynaqlardan qidalandığı, ənənəvi davam edib gələn mənəvi tellərə bağlılığı açıq-aşkar sezilir.

Bu kök, təməl və qaynaqların birliyini və ortaq cəhətlərini biz qədim dövrlərin ədəbi-bədii məhsulları olan "Uralbatır", "Alpamış", "Manas" kimi dünya şöhrətli dastanlarda da müşahidə edir, kökcə türkün ağı və zəkasının, ədəbi-bədii düşüncəsinin, söz dünyasının məhsulu olduğunu yəqinləşdiririk. Bu əsərlər ayrılıqda başqırt, özbək, qırğız xalqlarının adına çıxılsa da, ictimai-siyasi və bədii fikir tarixi, geniş mənada türk təfəkkür qatı, türkün xəlqi-millı idrakı ilə sıx bağlı olan abidələrdır. Buna görə bu əsərlərin kompleks şəkildə, qarşılıqlı əlaqə və mənəvi tellər əsasında tədqiqi, təhlil və şərhı türkşünaslığın mühüm vəzifəsi kimi qarşıda durur. Və bu, çox mühüm məsələdir.

Son min il bizə yaxın və tanış olduğı kimi, qədim dünyanın müdrik adamları, ziyalıları, el sənətsevərləri üçün də özlərinə qədərki min il və ya min illər, yaxın, bəlkə də daha artıq tanış idi. Folklor nümunələrini onlar vaxtaşırı arayıb-axtarıb yığıblar və yazıya alıblar, bunlar əsrlər boyu əlyazmalar şəklində olsa da qalıb, itib-batıb, sonralar yenə üzə çıxıb, tapılıb, çap olunub, öz işini də görüb... Bu mənada "Şumerin kəşfi" böyük bir mədəniyyəti üzə çıxartdı, dünya tarixini yenidən öyrənmək üçün zəngin material verdi. Bu anlamda "Avesta" kitabı öz çox mübahisəli tələyinə baxmayaraq böyük iş gördü; bir qədər sonralar yenə qədim ümumtürk mədəniyyətləri və ədəbiyyatları tarixində Qorqud

atanın, Kaşğarlı Mahmudun elmi və elmi-bədii fəaliyyətləri, göstərdikləri xidmətlər əvəzsizdir.

Burada VI–VII əsrlərdə xalq, ellər-obalar arasından toplanıb "Dədə Qorqud kitabı"na salınan yüzlərcə atalar sözləri, zərb-məsəllər, ideomatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr və s. nəzərdə tutulur. Bunların heç birini Qorqud Ata özündən yaratmamış, xalqdan hazır şəkildə götürüb kitabında vermiş, yeri gəldikcə işlətmışdi. Bunlar isə tam-am-kamal bədii əsərlərdir. "Dədə Qorqud kitabı"na qədərki ədəbiyyatımızın zəngin folklor qatıdır. Qədim dövr ədəbiyyat tarixçisi bunların üzərindən sükutla keçə bilərmı? Yox!

VI–VII əsrlər türk ədəbi dünyasının böyük şəxsiyyəti olan Dədə Qorqud – Qorqud Ata öz "kitabı"nı – "Oğuznamə"ni düzüb qoşarkən, şifahi ədəbiyyatın qədim və zəngin qaynaqları ona ilham vermişdi. Qorqud Ata xalqın mənəvi varlığını, aqlını, zəkasını, xəlqi-millı təfəkkürünü, adət-ənənə, ədəb-ərkan, ailə-məhəbbət və s. kimi keyfiyyətlərini yığcam və bədii şəkildə ifadə edən incilərlə kitabını bəzəmiş, ona ziynət vermişdi. Bununla da o, "Kitab"ının ümumi bədii dəyərindən heç də az olmayan daha böyük və əlavə bir iş də görmüş, VI–VII əsrlərə qədərki xalq yaradıcılığı nümunələrini, xüsusilə onun frazeoloji ifadə və vahidlər kimi çox qiymətli qatlarına qaldırmış, üzə çıxarmış, "kəşf" etmişdi. Bu da təsadüfi deyildi ki, Qorqud Ata elə "Kitab"ın "Başlangıç"ında qədim dünyanın fikri-zikri, ədəbi-bədii təfəkkür dairəsi, özünün həyata, insanlara, hadisələrə olan münasibəti və s. aid atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə oxucuları hazırlamış və sonra boyları düzüb-qoşmuş, yaratmışdır.

"Dədə Qorqud kitabı"nda indi bizə arxaik görünən, çətin anlaşılan sözlər, ifadələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. "Kitab"a düşmüş dilin bu yüzlərcə yatar qüvvələri, bunların hər biri öz-özlüyündə bədii əsərlər olmaqla, Dədə Qorquda qədərki ədəbiyyatımızın folklor qoludur.

Burada XI əsrdə xalq, ellər-obalar arasından, sinələrdən toplanıb, "Divanü lüqat-it-türk" əsərində verilən rəvayətlər, yüzlərcə şəir inciləri – şərqlilər, mərasim nəğmələri, ağılar, varsağılar, ikimisirəliqlər, habelə atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. nəzərdə tutulur.

Böyük dilçi-alim "Divan"ı bağlayarkən, xalq ədəbiyyatı nümunələrini də toplamış, onlardan fakt materialı kimi bol-bol istifadə etmişdir. Bunları Kaşğarlı Mahmud özündən düzüb-qoşmamış xalq arasından toplayıb, ağızlardan hazır şəkildə alıb, "Divan"ına salmış, yeri gəldikcə misal çəkmişdi. Bunlar isə tamam-kamil bədii əsərlərdir, "Divan" bağlanana qədərki ümumtürk, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin folklor qoludur. Qədim dövr ədəbiyyat tarixçisi bunların üzərindən sükutla keçə bilərmə? Yox! Alim özü yazırdı: "Türk, Türkmən, Oğuz, Çikil, Yaqma, Qırqız boylarının dillərini, qafiyələrini öyrənərək faydalandım. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən yaxşı bir qayda ilə nizama saldım" (49, s.4); "Qayğılı və ya sevincli günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənilən zərbi-məsəlləri də aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara, bunlar da daha sonrakılara bildirmişlər" (49, I, s.8).

Alimin öyrənib faydalandığı, xalqdan aldığı, topladığı "qafiyələr" (şeyrlər) və s. barədə dedi ki **"Onları ilk söyləyənlər sonrakılara, bunlar da daha sonrakılara bildirmişlər"** – fikrinin özü həqiqəti aşkar edir, apardığımız tədqiqatın əsas mahiyyətini açır. Məsələ burasındadır ki, "Divan"ı düşmüş bu şifahi-bədii xalq yaradıcılığı əsərlərinin özü – mövzusu, təsvir olunan hadisələrin tarixi, şeyrlərin məzmunu, dili, şəkli, növü, ölçü-biçimi və s. göstərir ki, bunlar XI əsrdə qələmə alınsa da həmin əsrin məhsulu deyildir. "Orxon-Yenisey" kitabələri və "Dədə Qorqud"dan da əvvəlki, min-min illər ərzində düzülüb qoşulmuş xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Bunların bir qisminin tarixin həтта xatırlanan və ondan da qabaqkı minillikdə yaranmış olduğunu müəyyən etmək mümkündür. Mahmud Kaşğarlı deyəndə ki, "Onları ilk söyləyənlər" – bu ilksöylənmə haçıdır, hansı dövrə aiddir, əlbəttə, bunu dəqiq demək çətindir. Lakin bir sıra şeyrlərin tarixini, onların həsr edildiyi hadisələrin tarixi ilə ölçüb-biçmək, müəyyənləşdirmək olur, bu hadisələr həmin şeyrlərin nə vaxt, hansı münasibətlə yarandığı, hansı dövrün məhsulu olduğunu aydınlaşdırma bilər. Beləliklə, ədəbiyyat tariximiz və onun doğuluşu, yaranması və inkişaf yoluna düşməsi barədə az-çox dürüst söz demək, fikir söyləmək olur.

Türkoloq İ.V.Stebleva Mahmud Kaşğarlı "Divan"ının şeyr

mətnlərini seçib sıralamış və ayrıca çap etdirmişdir. Bu şeyr mətnlərinin ağı, nəğmə, şərq, varsağa, iki misralıq və s. müəllif haçı, hansı şəraitdə və dövrlərdə yarana biləcəyi barədə bir sıra alimləri, fikir və mülahizələri xülasə edir və öz sözünü də deyir. O yazır: "Tədqiqatçıların çoxu, xoşbəxtlikdən "Divanü lüqat-it-türk" in bu günə gətirib çıxardığı və Mahmud Kaşğarlının ayrı-ayrı sözləri misal çəkdiyi bəndləri və ikimisralıqları əvvəldən türk folklorunun ən qədim nümunələri saymışlar: K.Brokkelman da belə hesab edirdi. Bununla yanaşı, "Divan"dakı şeyrləri xalq poeziyası adlandırdırkən o, belə bir imkanı da nəzərdən qaçırmır ki, bunlar bizə məlum olmayan qədim, ayrıca, sonralar unudulmuş şairlərə də aid ola bilər. Onun fikrincə əksər şeyrlər, artıq "Divan" tərtib olundandan çox qabaq mövcud olubmuş" necə ki, bunlarda islamın təsirinin heç bir izi yoxdur" (37, s.6). Və ya: "K.Brokkelman islam təsirindən danışarkən, əslində, şeyrlərin məzmunu və ya onların formal əlamətlərini nəzərə almayı izah etmir. Onun axırncı müşahidələrindən belə çıxır ki, "Divan"ın şeyr mətnlərinin şəkilləri guya ərəb və fars poeziyasının təsirinə düşməyən bütün türk xalqlarında eyniyyət təşkil edir" (37, s.6) və s.

İ.V.Stebleva göstərir ki, M.Xartmanın – "Divan"dakı şeyrlər xalq poeziyasıdır" fikr ilə V.V.Bartold razılaşmamışdı" (37, s.6). K.Brokkelmanın – "Divan" mətnlərinin türk poeziyasının ən qədim nümunələri olduğu" fikrini P.Pelo da şübhə altına almışdı" (37, s.6) və h.b. Lakin İ.V.Stebleva nəticə etibarilə K.Brokkelmanın tərəfində dayanır və "Divan"da verilən folklor nümunələrinin islamın təsirinə düşmədiyini, buna görə də islamiyyətdən qabaq yarandığı fikrini qəbul edir və bu nəticəyə gəlir: "Beləliklə, "Divan"ın şeyrləri haqqında ümumi rəylərə belə yekun vurmaq olar: a) Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüqat-it-türk" əsəri həm türk folkloru nümunələrini, həm də türk ədəbiyyatı nümunələrini ehtiva edir; b) mətnlər islamaqədərki dövrə aiddir, amma yazılışca müsəlman təsirinə məruz qalıbdır" (37, s.8).

Məsələni Mahmud Kaşğarlının "Divan"ına düşən yüzlərcə qədim şeyrlərdən 11-i Alp Ər-Tonqanın (Əfrasiyabın) ölümü haqqında elegiyalar, yəni matəm nəğmələridir. Bu nəğmələr bizim və ümumən qədim türk dünyasının ulu qəhrəmanı Alp Ərin ölümü

münasibətilə deyilmiş ah-nalələr, ağılardır. Böyük Nizami "Xosrov və Şirin" əsərində bu ulu babamız, onun şərəfli adı ilə fəxr edir: gələcək nəsillərə bu kökdən ayrılmamağı tövsiyə edirdi.

Belə bir tarixi şəxsiyyət, ulu baba haqqında deyilmiş və XI əsrdə kitaba düşmüş şeirlər bütövlükdə geniş və hərtərəfli, öz səviyyəsində tədqiq-təhlil olunub qədim dövr türk, habelə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə layiqli yer tutmalıdır. Burada isə "mifdən", "mifik təfəkkürdən" söhbət belə gedə bilməz: dövr artıq mifik anlayış və təfəkkürdən real düşüncəyə doğru daha artıq meyillidir. Bu sözləri biz Massaket – Sak hökmdara Tomiris və onun ədəbiyyat tarixinə təqdimi haqqında da deyə bilərik...

K.Brokkelman "Divan"-ın şeir mətnlərini seçərkən, məzmununa, ahənginə və şəkillərinə uyğun olaraq, bunları bir neçə mühüm mövzu üzrə bu bölmələrə ayırır: "Ölülərə matəm şeirləri", "Qəhrəmanlıq nəğmələri", "Məhəbbət poeziyası", "Təbiət təsviri", "Öyüd-nəsihət". İ.V.Stebleva da bu bölgünü əsas götürür və ona bəzi əlavələr edir həmin şeir mətnlərini özünəqədərki dörd nəşrdən (Rifətin nəşri, Besim Atalayın tərcüməsi, C.M.Mutalimovun özbəkçəyə tərcüməsi və K.Brokkelmanın çapı) istifadə ilə yenidən nəşr edir və bunları özü belə qruplaşdırır: "uyğurlarla döyüş", "Yabakularla döyüş", "Alp Ər-Tonqanın ölümünə ağılar", "Namə"lüm qəhrəmanın ölümünə ağılar", "Qışla yazın dəyişməsi" və bu k. 60-a qədər şeiri adsız bölgülər altında verir.

"İslama qədərki dövr" və ya "Türk folklorunun ən qədim nümunələri" dedikdə, bu dövrün (və ya dövrlərin), bu qədimliyin özü, təxminən də olsa, müəyyənləşməli, aşkar olunmalıdır. "Divan"-ın folklor nümunələrinin eyni vaxtda deyil, müxtəlif dövr və yaranma tarixləri də olmalı idi. Çünki bu şeirlər bir-birindən çox uzaq, mühüm və ibrətli hadisələrlə bağlı olaraq zərurətdən yaranmış, düzülüb-qoşulmuş, sinələrə həkk olunub gəlmişdi... Məsələn, m.ö. VII yüzillidə yaşamış öz mətanəti, igidliyi, qəhrəmanlığı ilə şöhrət tapmış Alp Ər-Tonqanın ölümünə matəm nəğmələri – ağılar həmin əsrdə deyilsə, haçan yaranmalı imiş?! Və ya: təxminən miladi tarixin ilk yüzilliklərindən başlanıb uzun sürən türk-tanqut döyüşlərinə həsr olunmuş şərqlər həmin yüzilliklərdə deyilsə, haçan yarana bilermiş?! Bunların həmin hadisə-

lərdən sonralar, necə deyərlər, iş-işdən keçəndən sonra yaranmasına nə ehtiyac varmı?! Bütün bu suallar öz cavabına almalıdır. Ədəbiyyat tarixi mənsub olduğu xalqın mədəniyyət tarixi, ədəbi fikir dünyası, tale-müqəddəratı və həyat tərzinin bədii-estetik tərənnümünün tədqiqidirsə, bu qəbil suallara cavab verməyə bilməz, bu problemlərdən yan keçə bilməz.

Dedik ki, Mahmud Kaşğarının "Divan"-ına düşən qədim şeirlərdən bir qismi İran-Turan müharibələrində həlak olmuş Alp Ər-Tonqanın ölümünə deyilmiş elegiyalar, yəni matəm nəğmələri, ağılardır. Bu "ürək yangıları" – ağılar nə qədər, sənətkarlıq baxımından necə kamil əsərlər olmalı imiş ki, onların 11-i, təxminən min səkkiz yüz il sinələrdə yaşayıb, bizim eramızın X–XI əsrlərinə gəlib çıxsın, kitaba düşsün! Zaman dəyişib, yeni eraya keçilib, neçə-neçə nəsillər sıradan çıxıb gedib, amma söz qalıb, bu şeirlər qalıb. İnamlı demək olar ki, bunlar yarananda, dildə-ağızda necə deyilibsə, dəyişmədən elə qalıb, gəlib bizim dövrə çıxıb...hələ miladdan çox qabaq IV–III minilliklərdə formalaşmış gil lövhələr üzərinə köçürülən və zamanəmizədək gəlib çıxan qədim Şumer-türk dastanı "Bilqamış //Gilqamış"-da (qamısını, hamısını, hər şeyi bilən və ya dünyanın hər üzünü görmüş adamın dastanı, yaxud da qamışla gil lövhə üzərinə yazılmış dastan) ağıdan danışılır, "ağıcı arvadlar"-dan söhbət gedir və s. Deməli, o dövrdə ağı şeir növü vardı.

Beləliklə, dastan və ağı janrının çox qədimliyi aşkar olur. Miladdan öncəki son minillikdə xüsusən VII–VI yüzilliklərdə ağı şeir qolunun kamil və klassik dövrü olmuşdu. Bunu Alp Ər-Tonqanın ölümünə deyilmiş ağılar, bunların məzmun, forma, bədii-estetik gözəlliyi, qafiyə, bölgü, ölçü-biçi, dil-üslub xüsusiyyətləri və s. tam təsdiq edir.

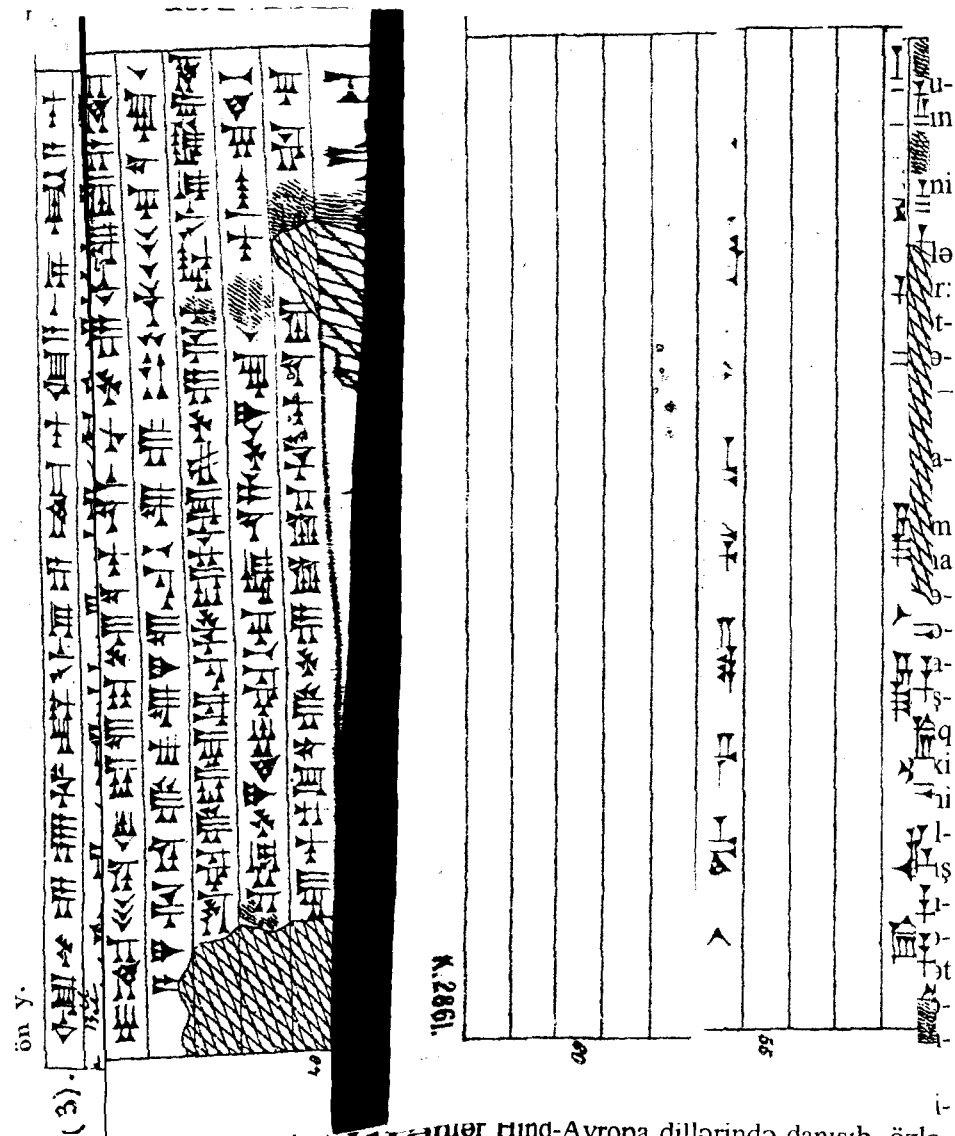
Bu şeirlərdə qədim keçmişimizin müqəddəs ruhu yaşayır, xalqımızın ulu sərkərdəsinə olan böyük məhəbbəti, onun qəhrəmanlıq şöhrətinə olan ehtiramı yaşayır.

Miladdan öncəki VII–VI əsrlər türk dilli poeziya, onun bu səviyyəsi, söz yox, birdən-birə yarana bilməzdi. Bu köklər gedib zəngin Şumer mədəniyyətinə calanır. Belə isə Şumer-türk sözlərini eyni mənada götürmək olarmı, buna bizim mədəni haqqımız, elmi əsasımız varmı? Bu suallara cavab tədqiqatımızın elmi səviyyə-

sini göstərməlidir. Məsələ barədə təsəvvür və buna inam yaratmaq üçün əvvəlcə şumerlərin kimliyi və dilinin hansı dil və hansı dillə yaxın olduğuna diqqət yetirək. Görək, şumeroloqlar – mütəxəssis alimlər nə deyir, onların bu məsələyə münasibəti necədir?

2. SUMERLƏR KİMDİR.

sini göstərməlidir. Məsələ barədə təsəvvür və buna inam yaratmaq üçün əvvəlcə sumerlərin kimliyi və dilinin hansı dil və hansı dillə yaxın olmasını alimlər

2. ŞUMERLƏR KİMDİR, BU BARƏDƏ DÜNYA ELMİ FİKRİ NƏ DEYİR

Keçən əsrdən dünya tarixində yeni bir elm sahəsi – Şumerşünaslıq yaranıb və inkişaf etməkdədir. Dünyanın bir çox şumerşünas alimləri yetişib və fəaliyyət göstərib.

Görkəmli alimlərin bu barədə məlum fikir və mülahizələrini xülasə edək.

Amerika şumeroloqu S.N.Kramerin əsərlərindən biri belə adlanır: "Tarix Şumerdən başlanır". Bu adın özü çox söz deyir: bəşəriyyətin tarixinin başlanğıcı baxımından bu əsər çox qiymətli tədqiqatdır. İnsanlığın, insan cəmiyyətinin tarixi onun çoxcəhətli fəaliyyəti və nailiyyətlərinin, ümumbəşər sivilizasiyasının – dininin, dilinin, yazısının, ədəbiyyatının, elminin tarixidir.

Şumerlərin hansı xalq olduğu və hansı dildə danışdıqları barədə fikirlər diqqəti cəlb edir.

Alman alimi *Q.Vinkler*: "Bizə qədər gəlib çatmış ən qədim qaynaqlar Semit dilində deyil, "Şumer dilində" yaranıb ki, daha sonralar bu yazıların dilini də onların dili adlandıırıblar. Bu dil hələlik yeganə dildir ki, Babil mədəniyyətini yaradanlardan, oxşəkilli yazıları icad edənlərdən – şumerlərdən bizə qədər gəlib çatıb, bunu onların dili də adlandırırıq. Lakin ən mühüm və aşkar həqiqət onların dilinin mənasıdır"; "əgər bizim üçün bu xalq hələ tarixəqədərki keçmişimizin çox gözəl xalqıdırsa, özəli tarixi məlumatları bizim dövrümüze gətirib çıxaran aramsız mədəni vasitədirsə, onda hər hansı bir mənəvi keyfiyyətindənə, hər halda xoşbəxtlikdən onun saxlamış olduğu dili bizə daha artıq tanış gəlir": "bizə gəlib çatmış Şumer mətnlərinin çoxunun dil xüsusiyyətlərini hələlik izah edə bilməsək də, dünyada ən qədim mədəni dil olan Şumer dilinin ümumi xarakteri barədə bizdə kifayət qədər təsəvvür yaranıb. Bu dil əsas əlamətlərinə görə türk dillərinə uyğun iltisacı quruluşlu dildir və sami dillərinin quruluşundan tamamilə fərqlənir" (20, s.6-7).

Fransa alimi *E.Reklü*: "Yazıların şəhadətinə görə, Babil sivilizasiyasını inkişaf etdirənlər Hind-Avropa dillərində danışmış, özəl-

rini dil və mənşəcə Avropanın həqiqi və yalançı ari xalqlarının qohumu sayan qəbilələr olmamışlar. Arilərin bütün sahələrdə tam üstünlüyünün təsiri altında assirioloqlar özlərinin bu kəşfindən xeyli heyratə gəldilər: onlar heyrat içində gördülər ki, ən qədim oxşəkilli yazıların dilində İran və Semit dillərinə əsas olan cizgilər qətiyyəən yoxdur: əksinə Turan və Ural-Altay dilləri ilə bir-başa qohumluğu var. Bu ilkin yazılı işarələrin ifadə etdiyi dil iltisqi dillər tipinə aiddir və öz xarakterinə, özünəməxsus daxili fleksiya-sına görə tamamilə başqa bir dildir. Babilistanın digər müxtəlif sakinlərinin danışığına heç cür uyğun gəlmir" (35, s.466).

Polşa alimi *M.Belitski*: "Bu xalq soy kökü, dili və mədəniyyətinə görə şimali Babilistanda sakin olan semit tayfasına yaddır, bu mübahisəsizdir. Şumerlərin mədəniyyətindən danışarkən, bunu unutmamaq olma"; "Xinks və Raulinsonun gəldikləri çox tələsik nəticələrin (məsələn, babillərin iskit mənşəliliyi haqqındakı nəticənin) elm tərəfindən tezliklə təkzib olunduğuna baxmayaraq, etiraf edək ki, onların fikri əsasən doğru idi" (18, s.17,48).

Rus alimi *D.Redder*: "Şumerlərin dili ayrıca bir dildir. Bizə məlum dil ailələrilə onu bağlamaq hələlik əsaslı və mübahisəsiz nəticələr verməmişdir. Yalnız onu qəti demək olar ki, o iltisqi dillər ailəsinə daxildir və öz quruluşuna görə ən çox türk dilləri ilə müqayisə edilə bilər" (34, s.15).

Türk alimi *Ahmet Cavat*; "Şumer dilinin turan dillərinə bənzədiyi qəbul edilmişdir. Şumerlər haqqında ən yeni və mötəbər əsər nəşr etdirən Voolley Şumerlərin morfoloji quruluşca "Əski türkcəyə bənzər" bir dildə danışıldığını qəbul edir": "Şumerlər türkdür, şumerlərin türk olduğu məsələsinin çoxlu sübutları var: bizi bu qənaətə gətirən ən güclü sübut ikidir; 1) dil sübutu, 2) geoloji və arxeoloji sübut" (46, s.58, 59) və h.b.

Dil və digər mənəvi dəyərlər hər hansı bir xalqın varlığını şortləndirən mühüm amillərdir. Öz dili və digər mənəvi aləmini 5-6 və daha artıq min illər müddətində mühafizə etmək, bugünkü az-çox qoruyub saxlaya bilmək baxımından qədim şumerləri türk xalqlarından başqa bir xalqla müqayisə edib ağlabatan nəticələrə gəlmək olmur.

Alman alimi *F.Deliç*: "Babillər öz tarixini iki böyük dövrə –

Daşqına qədərki və sonrakı dövrə bölür; bu Daşqın bütün böyük çayların dənizə tərəf yön aldığı və zəlzələrlə vahiməli qasırğalar və ya ildırım kimi axıntılı xüsusi növ dəhşətli bir tufan olmuşdur" (22, s.14).

İngilis alimi *L.Bulli*: "Nil vadisinin ilk fır"onu Manesin hökmlərliyi dövründə Misir, nəhayət, tərəqqi yoluna qədəm qoyduğu vaxt onun yoluna Fərat sahillərində pəhrələnməmiş daha qədim və daha yüksək mədəniyyətin şöləsi işıq saldı. Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şölələndi. Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır" (19, s.8).

Polşa alimi *Z.Kosidovski*: "Dələ və Fərat hövzələri bəşər tarixində xalqların zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən olub. Bu böyük mədəniyyətin əsas yaradıcıları şumerlərdir. Artıq m.ö.III minillikdə onlar gözəl şəhərlər salıblar, suvarma arxları şəbəkəsinin köməyiylə torpağı becəriblər, onlarda sənət çiçəklənib, onlar böyük incəsənət əsərləri və ədəbiyyat yaradıblar. Şumerlərin davamçıları kimi akkadlar, assuriyalılar, babillər, hettlər və arameylər sonralar Babilistanda və Suriyada öz dövlətlərini yaratmış və onların varisləri olaraq onlardan böyük və dəyərli mədəniyyət götürmüşlər" (28, s.24).

F.Hommel Babilistanın Tanrı adlarından danışarkən yazırdı: "Əgər desək ki, bütünlüklə tanrıların adları Babil mifologiyasından götürülüb, onda bu adlar, demək olar, hamısı Şumer əlamətlidir. Bunun üçün, ilk növbədə, "bu cəhətə diqqət etmək gərəkdir ki, semitlər şumerlərin əsas mədəniyyətini və başlıca olaraq, yazısını və dilini tanımışlar. Axır vaxtlaradək xüsusi həvəslə Şumer adlarını, habelə onların özlərinin yenidən yaratdıqları və ya özlərilə gətirdikləri mifoloji fiqurları qəbul etmişlər". Və yenə: "İlk şumerlər Göyü və Yeri ulu ruh sayırdılar, onlarla qonşuluqda yaşayan və babilləşən qərbi semitlər isə Günəşə sitayiş edirdilər" (21, s.31).

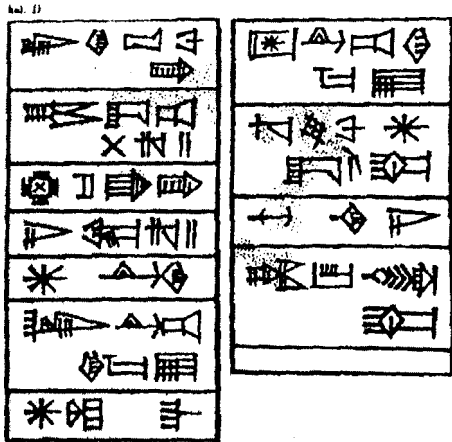

3. YAZININ KƏŞFİ

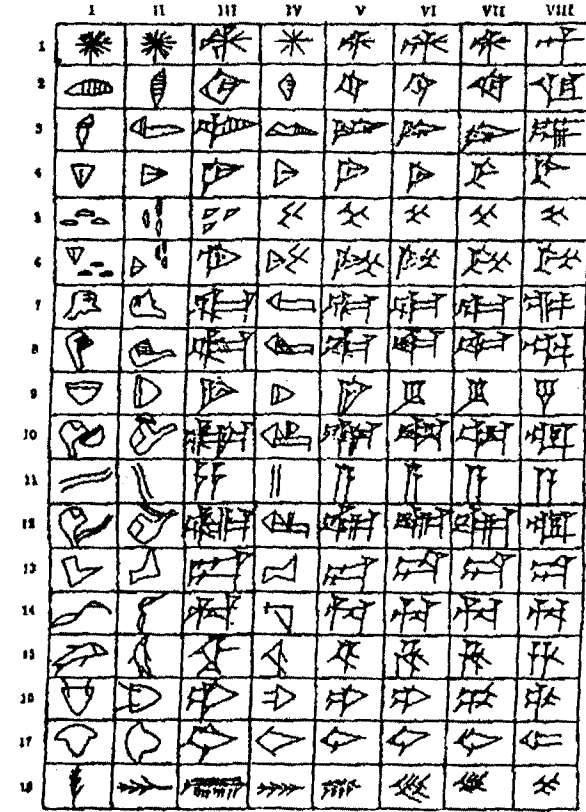
Yazının kəşfi bəşər tarixində böyük nailiyyətdir. S.N.Kramer yazır ki: "Tarixdə ilk olaraq Şumerdə insana öz işlərini və fikirlərini və ümidlərini, mühakimə və inanclarını ətraflı və etibarlı surətdə əks etdirmək imkanı verən yazı inkişaf etdi (Yaş gil üzərində qamış çiling ilə yazırdılar" (50, s.26)

Yazının kəşfi insanlığa əbədi töhfə oldu. Bu kəşf bəşər sivilizasiyasının ilkin gəlişi, başlanğıcı idi. N.S.Kramer sözünə davam edib yazır ki, «Şumer məktəbi mixi yazının meydana gəlməsi nəticəsində təzahür etdi. Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi isə Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr qədim Şumer şəhəri Urukun («Bibliya»da Erex) xarabalıqları arasında aşkar edildi. Orada üzləri şəkilli yazı ilə örtülmüş mindən çox gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatçılıq yazılarından ibarət idi. Amma onların arasında bir neçə tədris mətnlərinin də olduğu müəyyən edildi (əzbərləmək üçün sözlərin siyahısı). Bu, onu sübut edir ki, miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olmuşlar (50, s. 26).

İlk Şumer şəkil yazısından nümunə (bax: 51, s.Lev.21)

Şumer şəkil yazısından mixi (oxşəkilli) yazıya doğru inkişaf (bax: 50, s.XVIII)

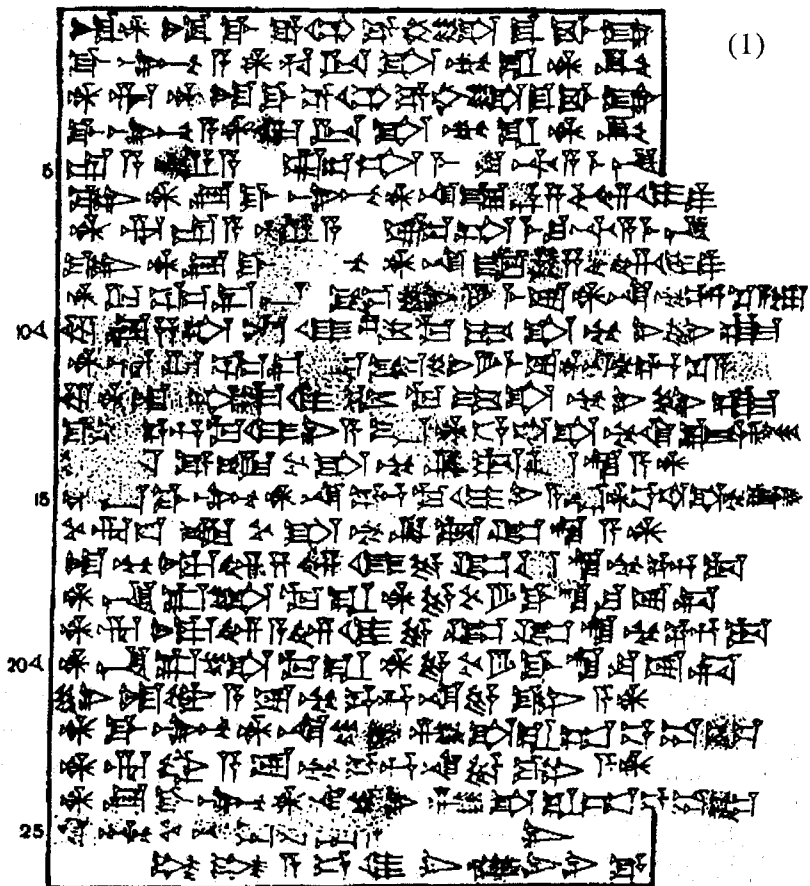
Yazı bəşəriyyətin elə bir kəşfidir ki, onu heç nə ilə müqayisə və əvəz etmək olmaz. Yazının kəşfi indi bizə ilk bəşər mədəniyyətinin, dünya sivilizasiyasının başlanğıcını müəyyən etmək, dəqiqləşdirmək imkanını da verir.

Bütün bu nailiyyətlər Şumerlə bağlıdırsa, Şumerin öyrənilməsi ümumbəşəri məsələdir.

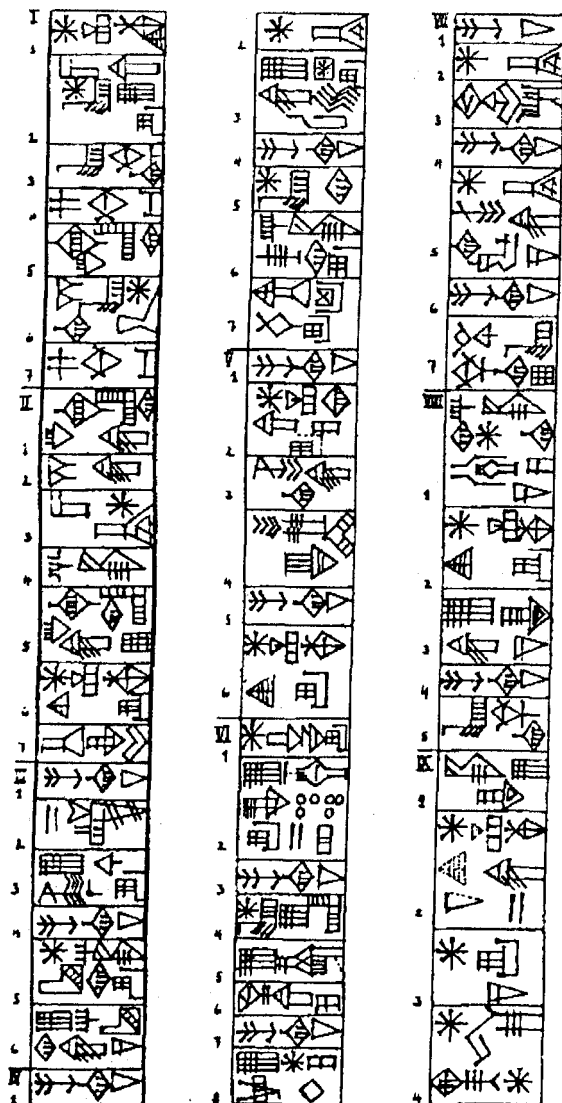
"Şumer örnəkləri" kitabından götürüb verdiyimiz aşağıdakı mətnlərin yüksək yazı mədəniyyəti bizi heyran edir. Qaynaqlar-

da, xüsusilə Şumer ədəbi əsərlərində verilən məlumatlar təsdiq edir ki, Şumerdə təhsil yüksək səviyyədə olub, məktəblərdə yazı yazmaq, xəttat mirzələr yetişdirmək çox ciddi məsələ olub, buna ayrıca əhəmiyyət verilib. Bu yazı nümunələri məhz həmin tədris, təlim-tərbiyənin nəticəsidir (bax: 51, s.Lev.44,5,...).

Üç nümunə:

(2)

Qədim dünyanın yazı mədəniyyəti, səliqə-səhmanı, ölçü-biçimi göz önündədir.

Qədim ulu ədəbiyyat, 9 Şumer dastanı, sayagəlməz digər ədəbi-bədii əsərlər, xalq yaradıcılığı: atalar sözləri, zərb-məsəllər, ağılar, təmsillər, məktəb hekayələri, miflər və s. məhz bu yazı ilə daşlara, lövhələrə, əşyalara həkk edilib və gəlib bizə çatıb. Habelə, tibb-təbabətə, hüquqa, ailə-məişətə, təsərrüfat işlərinə, təqvimlərə, adət-ənənələrə və s. aid onlarca, yüzlərcə müxtəlif ölçü və biçimdə kitablar, mətnlər, sənədlər, bir sözlə, 7 hektarlıq bir sahəyə sığışdırılan böyük bir kitabxana qədim dünyamızın mədəni aləmindən, zəngin mədəniyyətindən, elmindən, sənətindən, qanun-qaydalarından və s. soraq verir...

"Mixi" və ya "oxşəkilli" adlanan bu ecazkar yazılar getdikcə inkişaf etmiş, islah edilmiş, təkmilləşmiş, min-min illər boyu dünyanın yeganə yazısı olaraq istifadə edilmişdir: "Qlozel yazıları", "İssık yazısı", "Orxon-Yenisey" kitabələri və s. bu yazıların ənənəvi davamı və inkişafıdır, dünyanın mövcud digər yazıları da əslində buradan çıxmış, qaynağını buradan götürmüşdür.

XX əsrin ən böyük elmi nailiyyəti və kəşfi məhz bu həqiqətin təsdiqi oldu...

Həmin yazılarla sal lövhələrə həkk olunub aşkar edilən "Kainatın və insanın yaranması haqqında" klassik Şumer mifində deyilir: "Lap çoxdan, çox əsrlər qabaq Yer üzündə sülh və əmin-amanlıq hökmran idi... Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi. Bütün insanlar bir dildə danışır və bir-birilə sakitlikdə yaşayırdı, nəslini artırır, hamılıqla qalalar, evlər ucaldır, *vahid dildə danışır*dılar" (34, s.38).

Burada elmi fikrin diqqəti bu həqiqətdən yayına bilməz: **«Bütün insanlar bir dildə danışır»**dı. Həm də fikir ikinci dəfə təkrarlanır, məşhur Şumeroloq N.S.Kramer də öz tədqiqatları ilə təsdiq edir və sanballı əsərlərindən birini "Tarix Şumerdən başlanır" adlandırır...

Artıq kifayət qədər qədim – ulu dövrlərə işıq salan elmi fikir, mülahizə, rəy, dil faktı və vahid istiqamətə yön alan müddəalar, nəticələr var. Gediləcək çətin yolun ilk uğurlu addımları atılıb. Əmin olmaq olar ki, şumerşünaslıqda tam yeni bir mərhələ

başlanır: qədim Şumer yazıları mətnlərinin düzgün oxunuşu, şərh, təhlili və elmin, mədəniyyətin aşkarlanması – bu elmi, bu mədəniyyəti kimlərin yaratmış olduğu həqiqətinin əməli və mübahisəsiz təsdiqi.

Şumerşünaslıq xeyli işlər görmüş və görməkdədir.

İtaliyada nəşr olunan və latın əlifbası ilə basılmış üç Şumer-cə şeirə diqqət edək.

ORIENTALIA

1993

VOL. 62

NOVA SERIES

FASC. 2

Die Hymnen des Inne (Nagan von Inn)

ANU.TID.FA.TI.CE.1.181

- 13 a-[a] En-lil ki-ur Dur an-ki sha-ge -X-X-pa [d]a-zn
- 14 ab[zu] E-kur ki-aga-zu shu-mu-ran-du bara-mah-zu shu-mun-in-i
- 15 est-ca me-bi kal-kul-e-an shu-luh-ci mah-am
- 16 gaarza-bi ku-ku ga-[m] ni ka-ge dib-ba-am
- 17 E-kur-ra sha-bi gal[m-k] ad-am ni nu-zu-am
- 18 Ish-me-Da-gan-e gish-ur-me-zi-be sih ha-rab-sa-sa-c
- 19 sa-gid-da-am
- 20 En-lil la-me-Da-gan dumu-ki aga-ca [a]in-lug[ao]-la-a-na ba-hi
- bi hara-s-[u-u]jd
- 21 gish-gi-gal-sa-gid-da-bi-im

...

- 2' hul-la zaing-ga mu-su-beah shud-zu mu-ra-ash
- 3' nam-gur-ra-zu shi-im-bal-e-ne zi-zu shi-im-e-ne(Glosse: i-in-
am-mu-u)
- 4' sa-gid-da-am
- 5' a-a En-lil Ish-me Da(-gan)-na nam-sipa-kalam-ma mu-ne-sum-ma
ul-se he-ek-c
- 6' gish-gi-gal-sa-gid-da-bi-im
- 7' en-me-gal-zu me-a diri-ga ni-nam-zu gu-ul lu
- 8' diri-ga-zu an-qal-su-ra-qin shu-ti-ga nu-um-zu
- 9' sha-su-ad-a-ra ka-she-gal-la-zu ni-gi-na su-ga-mu
- 10' du-ga du-ga du-ga e-a-zu ni nu?-[kur?]-ru-dam
- 11' ni-si-sa-e ug'-zi-da uru-kili-ba har-ra[n]-be si ma-ra-ab-sa
- 12' ni-gi-na pa mu-ra-mul-mul-la-be gu ma-ar-ab-gur
- 13' ni-erim ni-a-z[i] ni-ha-lam-ma igi-zu-she nu-di-be

...

- 20' su-endumu-ki-aga-sha-za-ra me-sha-mu-ni-ba
- 21' nam-En-lil-ki mu-ne-sum dumu-gishkin-i-zu-um
- 22' ki-a ug mi-ni-dagal uru a-dum ma-kan mu-c-gar-gar
- 23' ka-la-ga ti-ga nu-x-x-[d] et-bi im-la-a-bad
- 24' Nibru"-te-gu-ba tudul bi-gar dua us-sa bi-jab
- 25' is-me-Da-gan Dumu-En-lil-la sag-ke-da-ha mi-ni-tu
- 26' uru"-ni-tuk-am ka-zu-sa igi-ni im-ti-gal

Mənbələr göstərir ki, bu şeirlər, təxminən 6500 il bundan qabaq yazılmış və gil lövhələrə həkk olunmuşdur. Şeirlərin müəllifi *Enlil İsmə Dağan* adlı şairdir. Şeirlər qəzəl formasıdır; belə qəzəllər tarın, udun müşayiətilə oxunurmuş; şeirlərin birində də uddan, ud çalan sənətkardan söhbət gedir.

Bu mətn-şeirlərin bizə doğruluğunu təsdiq məqsədilə müasir dilimizlə səsləşməsinə, ayrı-ayrı sözlərə, onlara qoşulan qrammatik şəkilçilərə və ifadə tərzlərinə ümumi nəzər salaq.

İsimlər: (9) *ud* – ud, qədim calğı aləti; (20) *su* – su; (2) *lağ* – lağ, lağ (eləmək), lağa(qoymaq); (20) *agash*/(10) *agac* – ağaş//ağac; (20) *mesha* – meşə; (20) *dum* – tum, toxum; (21) *nam* – ad-san, şərəf, qeyrət; (22) *uru* – uruq-turuq, törəmə, övlad; (13) *ur* – hörmət, ləyaqət; (14) *shum* – şum, sürülmüş, şumlanmış yer; (21) *gish* – xış, yer şumlayan alət...

Fellər: (8,9) *gal* – gəl(mək); (13) *an* – an, an(maq); (13) *dur* – dur(maq); (21) *um* – um(maq); (20) *en* – en(mək); (24) *ul* – ol, ol(maq); (15) *al* – al, al(maq); (16) *ged* (get) – get(mək); (8) *surag*, *suragin* – soraq, soraqla(maq), sorağın al(maq), soruşmaq.

Fəli bağlama(lar): (16) *gedib* – ged+ib.

Saylar: (15) *bi(r)* – bir; (18) *besh* – bes, beş; (10) *azuni* – ən azı (qeyri müəyyən sayın arxaik şəkli).

Əvəzlilər: (9) *u*, *uni* – o, onu; (13) *ma* – mə, mən; (15) *me* – mən; (22) *ki-a* – kimə? (7) *gani* – hanı (sual əvəzliyinin arxaik şəkli).

Bağlayıcılar: (13) *urdu an ki* – hörmətli dur, anla ki; (25) *Enlillə* – Enlil +lə, Enlil+ilə

Artıq qeyd edildiyi kimi, məşhur şumerşünaslar şumer dilinin *iltisahi* dillər qrupuna aid olub, türk dillərinə uyğun göldiyini təsdiqləyirlər. Elə təkcə bu şeirlərdəki sözlər bunlara qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici (şəxs, hal, şərt, zaman) şəkilçilər, habelə fikrin ifadə tərzləri şumerşünasların dönə-dönə xatırladığı fikirləri bir daha təsdiq edir, heç bir şübhə yeri qalmır.

Sözdəyişdirici şəkilçilər: (2) *udzu* – ud+cu, ud çalan; (15) *shuluhcb* – şuluxcucu, şulux salan; (6,21) *gishgi* – kiş+ki, xış-çı (çütçü).

Sözdəyişdirici şəkilçilər:

a) şəxs sonluqları: (10) *udam* – ud+am (mən); (15) *alam* –

al+am (Kərək); (16,17) *galam* – kəl+əm (13) *nihalam* – nihal+am (pöhrəyəm mən); (2) *udzum* – udçu+m.

b) hal şəkilçiləri: (20) *agasha/agaca* – ağaş+a//ağac+a; (22) *ki-a* – ki(m)+ə; (2) *udzumu* – udçum+u, ud+çu+m+u – ud çalanımı.

v) şərt şəkilçiləri: (21) *galsa* – kəl+sə; (18) *harabsa* – xarab+sa. (5) *ulse* – ol+sa, ol+sə.

q) sual şəkilçiləri: (21) *umdumu?* – umdu+mu? (20) *endimi?* – endi+mi?; (22) *maskanm?* – məskən+mi?

Sual şəkilçilərlə işlənən bu sözlərin ikisində zaman şəkilçiləri də müşahidə olunur: *um+du, en+di*.

d) inkar şəkilçiləri: (5) *umma* (munes umma) – um+ma (etibar um+ma). Eyni ifadə zaman və sual şəkilçisi ilə də işlənib: (21) *munes umdumu?* – etibar um+du+mu? (20) *endimu?* – endi+mi?; (22) *maskanm?* – məskən+mi?

Şeirlərdə işlənən birləşmə sözlər diqqəti cəlb edir: (20) *anabala* – ana-bala. (22) *uru adam* – insan oğlu. (18) *gish urmez* – xış (əkin) xurması (məhsulu)...

Təsəvvür edək ki, arada 6500 illik zaman məsafəsi var. Amma tellər, bağlar tamam qırılmayıb. Müasir dilimizin qayda-qanunlarının çox dərin kökləri, rişələri üzə çıxır. Ayrı-ayrı ifadə şəkilləri, şairin özünə poetik müraciətləri və s. də ulu Şumer dili ilə müasir Azərbaycan-türk və ümumən türk dilləri arasında əbədi tellər, qırılmaz bağlar olduğunu təsdiq edir.

Budur, şairin özünə müraciətlə poetik düşüncələri! Burada nə qədər ruhən və mənən bu günə yaxınlıq və doğruluq var!

(13) *A[a] Enlil ki ur dur an ki =*
Aya Enlil! Hörmətin dur (saxla), anla ki,...

(5) *A-a Enlil Ishme Da (gan) nam sira kal*
amma munes umma ulse heake =
Ay Enlil İsmə Dağan! Gəl şərəfli ol,
Qanmaz yox, amma qayğı da umma olsa(n) həlak.

(20) *Enlil Isme Dagan, dumu ki agac n[a]mlug [ao] la ana bala bi hara s[uu]d =*

Enlil İsmə Dağan! Təm görpə baladır, torpaq ona isti süd verən anadır; həm də təm özünün doğduğu körpə balasına – ağaca süd verən anadır.

Sonuncu (20) mətndə göz önünə daha qədim tarixi bir həqiqət gəlir: "Avesta" – "Göy Tanrı Dini" kitabında şərh edilən həyat fəlsəfəsinin (torpağın ana, onun doğduğu, yaratdığı canlı aləmin bala rəmzi, balanın – ağacın və s. torpaqdan süd əmməsi, qida alması...) əsasları və bu fikirlərin həyatiliyi, həmahəngliyi təqdir olunur. Burada şairin adının yazılışı da diqqəti cəlb edir. Qədim Şumer rəvayətlərində, dini görüşlərində tez-tez xatırlanan, məşhur ilk doğuluş insan-tanrı Enlil və Enki qardaşlarından (sonrakı dinlərdə Habil, Qabil) birinin adıdır, şairə təxəllüs verilib və ya anadan olanda ona bu ad qoyulub.

Burada kiçik görünə biləcək bir məqama da diqqət edək. Belə ki, bu gün də Azərbaycan dilində *s(z)* – *ş(sh)* və *ş(s)* – *ç(c)* səsləri dildə-danışıda əvəzlənir, biri o birinin yerinə keçir. Bu, iki sözdə müşahidə edilib. (5) *İshme* – *İsmə* və (20) *İsme* – *İsmə* (20) *agash/agac* – ağaş/ağac. Əslində, digər mətnlərdəki "şumer" sözünün həm **şumer** həm də **sumer** oxunması da bu hadisə ilə bağlıdır, *s//ş* əvəzlənməsidir. Deməli, müasir dilimizdə hələ də öz izini saxlamış bu sövti-fonetik hadisənin tarixi çox qədimdir.

Həqiqət, göz önündədir. Günəş Şərqdən doğur, onu inkar etmək, onun yönünü dəyişmək olmaz. Biz inanır və yəqin edirik ki, şumerlər bəşər sivilizasiyasının ilk yaradıcılarıdır. Biz inanır və qəti düşünürük ki, şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadları, ulu babalarıdır. Buna görə də mədəniyyətimiz, Şumer ədəbiyyatına doğma-kök mədəniyyətimiz kimi yanaşır, bu yöndə də tədqiqata girişirik.

4. DİNİN MƏNŞƏYİ. ŞUMER-TÜRK MİFİK BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİ

Qədim dövr Şumer-türk ədəbi dünyasına daxil olub, çoxcəhətli türk bədii düşüncəsinin qaynaqlarına yön alaıq, dini-mifik təsəvvürlərə nəzər salaıq, ədəbiyyatımızın folklor və yazılı qolu üzrə mövcud kitabələrə diqqət edək, bu əsərləri bir-birinə bağlayan qaynaqlar, mənəvi tellər, dini-ədəbi bağlar və s. üzərinə gələk.

Türkün, türk xalqlarının soy kökünü, mənşəyini müəyyən etmək, habelə bədii düşüncə, fikir tarixini yazıb əsl həqiqəti aşkar etmək üçün Şumer zəngin və tükənməz qaynaqdır, onu əsaslı şəkildə öyrənməliyik. Bunsuz tariximiz durulmaz, həmişə bulanlıq qalar.

1) "Kainatın və insanın yaranması haqqında" ilk mifik təsəvvürlər

Hələ çox qədim zamanlardan bəşəriyyətin ən mühüm və çətin problemi sayılan "Kainatın və insanın yaranması" haqqında ilk mifik təsəvvür şumerlərlə bağlıdır: ilk söz, ilk mifik anlayış, məzmun şumerlərdə yaranıb, sonra digər xalqlara keçib, hallanıb, özünü müxtəlif rəvayətlər halında göstərmişdir.

Həmin mifik təsəvvürlər belədir:

"Başlancıda kainatın bütün varlığı böyük okeanın dolu suyundan ibarət olmuş. Onun nə əvvəli, nə də sonu varmış. Onu heç kim yaratmamış, əbədi mövcud olmuş və çox min-min illər ondan başqa heç nə olmamış...

An və **Kinin** nikahından Enlil tanrı doğuldu...

Enlilin dalınca ilk ər-arvaddan bütün yeni-yeni övladlar törədi. Yeddi böyük tanrı və ilahənin ən ağıllısı və qüdrətlişi bütün kainatı idarə etməyə və əhalinin taleyini müəyyənləşdirməyə başladı. Tanrı və ilahələr böyüdü, evləndi, onların övladları törədi. Onlar üçün ən mötəbəri, ən yaxın dərək ediləni Göylər atası An və Torpaq anası Ki oldu. Onlar genişliyə çıxdılar və öz böyük qardaşları Enlildən kömək dilədilər ki, hər gün yox, hər saat böyüsünlər və hamısı ən güclü və yenilməz olsunlar. Bununla Enlil böyük iş gör-

dü. Mis bıçaqla o, Göy qübbəsini çörttdi. Göy tanrısı An, inilti ilə öz arvadı ilahə Yer Ki-dən ayrıldı. Böyük dünyanın dağları gurultu ilə parçalandı. İlahə Yerin yatdığı yastı dairə onun ətrafını yuyan ilk yaranış Okeandan yuxarıda qaldı, dünyanın örtüyü nəhəng qalaylı yarımkürə isə havadan asılı qaldı.

İlk qoşa ər-arvad belə ayrıldı. Ulu baba Göy və ana Yer bir-birindən əbədi olaraq aralandı. Ulu An yuxarıda qalaylı Göy qübbəsində qalıb yaşadı və artıq heç vaxt aşağı öz arvadının yanına enmədi. Yerin sahibi Enlil oldu. O, Yerin tən orta dairəsində Nippur şəhərini saldı və orada Tanrı və ilahələri yerləşdirdi. Göylə Yər arasında yaranmış çox böyük boşluq onlara təqdim olundu.

Enlilin azad etdiyi Yerin canı rahat oldu. Orda-burda hündür dağlar ucaldı və onların yamaclarından şiddətli sellər iz buraxdı. Arat torpaq otlar və ağaclar göyərdi. Tanrılar ailəsi çoxaldı və Enlilin rəhbərliyi ilə çox böyük sahənin əhalisi nizama salındı, Tanrı An isə yuxarıdan səssiz-səmirsiz öz övladları və nəvələrinə baxırdı.

Enlilin baş köməkçisi və məsləhətçisi onun qardaşı, tanrıların ən müdriki, hamını eşidən, əhali arasında və dünyanın bütün nöqtələrində nə hadisələr baş verdiyini bilən qardaşı Enki oldu. Enlil yeri idarə etdi, qardaşı Enki isə dağları və ormanları, çayları və dənizləri öz hüduzsuz yaradıcılığı ilə yoluna qoydu..." (34, s.24, 25).

Biz burada böyük bir parçanı verdik ki, nəzərləri bəzi anlara yönəldək, fikirlərə aydınlıq gətirək.

Məlum olur ki, "Yer kürəsinin havadan asılı qaldığı" fikrini, hələ təxminən 40-50 min il bundan öncə bizim Şumer əcdadlarımız söyləmişlər.

Məlum olur ki, "Başlanğıcda kainatın bütün varlığı böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuş. Onun nə əvvəli, nə də sonu varmış. Onu heç kim yaratmamış..."

Biz bu fikirlərin bir sıra xalqların dini və ədəbi-bədii yaradıcılığında eynilə təkrarını görəcəyik.

Belə anlaşılır ki, bütün canlı aləm ata Göylərlə ana Yerin, yəni **An-la Ki**-nin məhəbbətindən yaranmışdır. Mifdə deyilir ki, tanrı Enlilin əli ilə Göy çörtülmiş və "nikahlı" ər-arvad olan An və Ki ayrılıb biri yuxarıda – Səmada qalmış, digəri aşağı enmişdir. Amma ata An və ana Ki hər vaxt, hər an ruhən və "qəlbən" bağlı olur: Ata

Göylər Ana Yeri himayə edir, öz şəfqətini, məhəbbət və sevgisini ona bəxş edir: günəş şüaları ilə onu isidir, Su (bulud, yağış, qar) ilə, hava (yel, külək) ilə ona həyat verir, nəzərini heç vaxt ondan çəkmir. Bu dörd amil birlikdə kainata can verir, canlı aləmi: insan, heyvan və bitkilər aləmini doğur, törədir, yaşadır, möcüzələr yaradır...

Ulularımız – şumer əcdadlarımız bu vəhdətə, ata Göylərlə ana Torpağın bu əbədi sevgisinə, məhəbbətinə *Tenqri// denqri// tenri// tanrı* demişlər, göylərin qüdrəti, yəni doğuluş, yaranış adı vermişlər. Bu həqiqət bütün həqiqətlərin əzəlidir, dinin, elmin, fəlsəfənin ilkin çıxış nöqtəsi, başlanğıcıdır. Biz irəlidə bu fikirlərin bir çox xalqların dini görüşləri və ədəbi-bədii yaradıcılığında eynilə təkrarını, hətta eynilə tərcümə olunduğunu verəcəyik.

Bütün bunlar ümumilikdə Şumer-Babil dini-fəlsəfi ideologiyasının, inam və pərəstişlərinin əsası oldu, sonra gələn nəsillər – tayfalar, xalqlar bu yolu, bu istiqaməti ənənəvi olaraq davam və inkişaf etdirdi. Dünya xalqlarındakı bütün *allah* məzmunu və anlayışları da buradan çıxdı, buradan yarandı. Xalqlar bu ilk mənəvi xəzinədən çox şey götürdü, dəyişdirdi, təzələdi, "özünküləşdirdi".

"Avesta"-nın yaradıcısı və onun davamçıları da bu mənəvi xəzinədən bəhrələnməmişlər. Bu ənənələri doğma mənəvi miras kimi mənimsəmiş, yaşadıqları dövrü, insanların zəruri mənəvi ehtiyacları, istək və amalları yönündə dönə-dönə işləmiş, nəsillərə təqdim etmişlər. İnsanlığı yaşatmışlar, mümkün qədər insanları bəd əməllərdən, şər işlərdən çəkəndirmiş, qorumuş, düz yola, ədalətə, insafə, sülhə, dostluğa, eşğə, məhəbbətə, qayğıkeşliyə, ruhani yetkinliyə, elmə, şeirə-sənətə, əməyə, zəhmətə, halal peşəyə, mərdliyə, qəhrəmanlığa və bu kimi yüksək insani keyfiyyətlərə çağırmışlar.

Bu mənada bəşər tarixində "Avesta"-nın rolu əvəzsizdir, ilkindir və onu heç bir dinlə, heç bir əsərlə müqayisə belə etmək olmaz.

Bəşəriyyətin ilkin inkişafı əksliklərin mübarizəsi, xeyir və şər qüvvələrin çarpışması ilə başlanır. Bu məsələnin kökü, əsası çox qədimlərə, yəni də Şumer-Babil miflərinə gedib çıxır.

Tədqiqatçılar qədim Şumerdə "İlk qızıl dövrü", "Qızıl əsr", "Sirli əsr və onun puça çıxması"ndan söhbət açır, xeyirlə şərin necə yarandığı və bunun çox əzəli mifoloji kökləri barədə danışır, fikir söyləyirlər. S.N.Kramer yazır ki, "Klassik mifologiyada

qızıl əsr dinclik, səadət əsri kimi təsvir olunur. O vaxt insanlar əziyyətin, qayğının nə olduğunu bilmirmişlər. Bir Şumer lövhəciyində ilk qızıl əsri haqqında ən qədim yazı saxlanılıb. Şumerlərin təsəvvürüncə qızıl əsr haqqında "Enmerkar və Aratta hökmüdarı" epik dastanının IV fəslində, insanların həmişəlik itirdiyi, dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri təsvir edilib" (s.250).

Q.D.Redder həmin lövhəcikdəki məzmunu nəslrlə belə təqdim edir: "Lap çoxdan, çox yüzilliklər qabaq yer üzündə sülh və həmrəylik hökmran idi. Sancılan ilan yox idi, zəhərli əqrəb olmamışdı. Düzlərdə ancaq vəhşi heyvanlardan qorxmada öküzlər və ulaqlar dolaşır; otlaqlarda ancaq qoyunlar və keçilər oynayırdı, vəhşi heyvanlardan qorxu-zad yox idi. Onlar, naxırçı olmadan sakitcə otlayırdı, çünki heç yerdə yırtıcı şir, vəhşi qurd, zalim kaftar, yava it yox idi.

Bütün adamlar bir dildə danışır və bir-birilə sakitlikdə yaşayırdı. Qorxu və paxıllıq yox idi. Heç bir adam başqasının nüfuzuna və malma həsəd aparmazdı. Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi: onlarla qonşuluqda olan Şubur, Xanmaz, Ur torpağı və qərbə tərəf uzaqlara uzanan Martu ölkəsilə bir-birilə düşmənçilik etmədən əmin-amanlıqda və dinclikdə yaşayırdılar. Əhalinin əziyyətsiz və zor işlətmədən yemək və geyim bolluğu vardı. İlahə Aşnan taxıl yetişdirirdi, böyük usta Uttu onlar üçün isti, ağappaq yun parça toxuyurdu. İnsanlar rahatlıq və bolluqda yaşayırdı, nəslini artırır, hamılıqla ev və qalalar ucaldır, vahid bir dildə Enlilin başçılığı ilə öz hakimiyyətini şöhrətləndirirdilər" (34, s.38,39).

Lakin tanrı-insan bu xoş günə, bu "qızıl əsri" nə dözmədi. Tanrılığa ucalan insan özünün yaratdığı bu xeyir işlərə, firavan həyata, insanın artımı, inkişafı və xoşbəxtliyinə danıldı. Onun daxilində paxıllıq, həsəd hissi yarandı. Bu hiss aşırıb-daşdı, nəşə şəhər bir şey, pis bir əməl düşünməyə başladı. Nəticədə xeyri də şəri də o özü yaratdı.

İnsanda baş qaldıran bu ikili xasiyyətə uyğun olaraq da əzəldən mif, daha dürüst desək, mifik təfəkkür, bu ikilik üzə çıxmış, izah və şərh edilmiş, insanın özünün öz başına bəla olduğu, qənim kəsildiyi fikri yaranmışdı.

Daha sonra "lövhəcik"də oxuyuruq: "Lakin müdriklik tanrısı Enki bu dərya ağılından azdı, insanlara nəzər saldı və gördü ki, onlar həddən çoxdur, son dərəcə güclüdür, ucaboyludur, hədsiz

bacarıqlıdır, çalışqandır. Tanrıların müdriki vahiməyə düşdü və Enlilə dedi: "Qorun, mənim qardaşım. Sənin itaətində olan insanların sayı artır və onlar yenilməz nəhənglərə çevrilir, onlar çox fədakar olur və fəallaşır, şəhərlər salır, qalalar ucaldır. Bax, hər halda, onlar bizimlə tən gəlməsin!"

Qüdrətli Enlil qorxuya düşdü və Enkidən soruşdu: "İnsan nəslini məhv etmək yaxşı olmazmı? İnsanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmi?"

"Yox, belə etmək yaramaz" – deyər Enki cavab verdi: "İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələri ilə məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır. Amma onların sayını azaltmalı, cəsarətli niyyətlərinə mane olmalı, yoxsulluğa çəkməli, onları qorxuzmalı ki, onlar özlərini tanrılara tay tutmasınlar!", "Bunu necə etməli?" – deyər Enlil soruşdu və ona ağıllı Enki cavab verdi: "Vəhşi heyvanlar yaradaq ki, insanları məhv etsin və onların sayını azaltsın. Yerə bərk isti və acgöz çöyürtkə göndərək ki, aclıq düşsün və yerdə ölənlərin sayı artsın. Qəddar İrəni insan əleyhinə silahlandırmaq. Qoy o, insanlığa altmış cür xəstəlik yoluxdursun. Onda insanlar azalacaq və onlarla hesablaşmaq asan olacaq. İnsanları bir-birinə savaşıdırmaq; qoy qardaş qardaşa; qonşu-qonşu ilə vuruşsun, qoy tayfa-tayfa əleyhinə, xalq-xalq əleyhinə qalxınsın və onda insanlar azalacaq, onlar ram ediləcək və bizim qarşımızda titrəyəcəklər" (34, s.38, 39).

Belə də olur. Tanrı Enlil müdrik Enkinin məsləhətini eşidir, ona əməl edir. İnsanlığa, xeyir işlərə, əməl və istəklərə qarşı pis işlər, şəhər qüvvələr yaradılır, xoşbəxtliyin qarşısını bədbəxtlik kəsir, işıqlı, xeyirxah qəlbləri qara, xəbis qəlblər hədələyir. Dincliyi, əmin-amanlığı vuruşlar, müharibələr pozur, rahat, firavan həyat daimi narahatlıq və yoxsulluğa çevrilir...

Beləliklə, xeyirlə şərin əzəli mübarizəsi başlanır və əbədləşir. Xeyir qüvvələr, işıqlı, aqıl başlar həmişə üstünlük qazanmağa çalışsa da, ədaləti, düzlüyü bərpa etməyə cəhd göstərsə də, şəhər qüvvələr, qara başlar, bədxah niyyətlər ona mane olur. Bu, artıq həyatın əbədi qanununa çevrilir. Həyat bu yöndə davam edir. S.N.Kramerin sözü ilə desək, "İndi insanların həmişəlik itirdiyi dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri" puç olur, keçmişdə qalır.

"Kainatın və insanın yaranması haqqında" mifin haçan yaran-

dığını qəti müəyyən etmək, hətta təxmin etmək belə mümkün deyil. 30, 40 min ilmi? 50 min ilmi? Bəlkə də milyon illər... Əgər müasir elm Yerin yaranma tarixinin 5 milyard il təxmin edir, hesablayırsa, xatırlanan mifin tarixi nə qədər olmalıdır. İnsanın tarixi nə qədərdir?

Fakt budur ki, qədim insan, əcdadlarımız haçan olur-olsun, dünyanın bu bəşəri problemi barədə düşünmüş və öz sözünü də demişdir. Hər halda, olum, ölüm, şər, pislik, paxıllıq, həsəd və b. insani keyfiyyətlərin Tanrılar tərəfindən – Göylərdən gəldiyi və insana verildiyi təsəvvürü yaranmışdır. Və doğrudan da, ilk Tanrı-insanlar – Enlil və Enki qardaşları istedikləri kimi də həyat öz məcrasına salınıb. Bəşər tarixi boyu, yəqin ki, milyon illər onlar insanların öz qarşılarında "titrəməsinə" nail olmuşlar. Təsədüfi deyil ki, bu gün belə biz (və dünyanın digər xalqları da) mifdə ərz olunan məzmunu uyğun olaraq bəd hadisələr, müsibətlər və s. önündə, təbii olaraq, üzümüzü göyə tutur və Tanrıdan imdad diləyirik: "Ulu Tanrı, bizim dadamıza çat!", "Allah, sən özün kömək ol!", "Tanrının işidir", "Uca Göylər rəhm elə!" və b. yalvarış diləkləri bu məntiqə uyğun olaraq yaranıb...

Nə etmək olar?! İnsanlığın taleyi belə imiş,
Belə gəlib, belə də gedir.

Kainatın, insanlığın yaranması, ilkin idarəolunma, ilkin inkişaf, xeyir və şər qüvvələrin ortaya çıxması və bunun başdan – bünadən tanrıların işi olduğu barədə qədim Şumer-Babil təsəvvürləri dini, mifik-əfsanəvi olsa belə, düşündürür, az-çox ağıla batır, həqiqətə uyğun gəlir. Etiraf edək ki, müasir elm, hələlik bundan irəli gedə bilməmiş, fikir söyləməmişdir.

Bunu inkar etmək olmaz ki, bu əzəli fikir, ideya, inkişafın bu qoşa əkslikləri dünya modelinə çevrilmişdir. Beləcə də "Avesta"ya və bütün dinlərə düşmüşdür.

2) Qədim Şumer mifik təsəvvürlərinin dünyəvi-təsir dairəsi

Qərbin məşhur müqəddəs dini kitabı olan "Bibliya" ilə qədim Şumer dini-mifik fikirlərində maraqlı paralellər müşahidə

olunur. Bu elə belə deyil. Qaynaq bir, başlanğıc birdir. "Bibliya"da "Kainatın və insanın yaranması" kimi ciddi məsələdə əksini tapan bir sıra mühüm müddəalar, ilahi-dini məzmun – rəvayət və söhbətlər məhz Şumer qaynaqlarından gəlir. Açıq-aşkar sezilir ki, bəzi redaktələr, artırılıb-əksiltmələr, ad dəyişmələri və s. nəzərə alınmaqla, ilk qaynaq şumer mifləridir.

a) Şumer-Bibliya paralelləri

Şumer miflərində deyilir: "Başlanğıcda kainatın bütün varlığı böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuşdur" (34, s.23)

"Bibliya" hekayələrində deyilir: "Əvvəlcə, Yer bıcimsiz halda adamsız və boş imiş və əbədi qaranlığa dalıbmış, hər tərəf ancaq su ilə örtülübmüş" (28, s.19)

"Bibliya" bu fikri haradan almış, haradan götürmüş olur-olsun, ilkin qaynaq, başlanğıc Şumer mifləridir. Məsələ özü-özlüyündə ciddi araşdırmaya möhtacdır.

Çox sonrakı dövrlərin dini kitabı "Bibliya"da ilk insan ər-arvad olan Adəm və Həvvadan danışılır, onlar barədə maraqlı hekayələr söylənir. Bu məzmunun, bu fikirlərin tarixi isə daha qədimdir. Qədimliyi dəqiq müəyyən etmək çətin olsa da, Şumer miflərində bu barədə geniş məlumat var. Bəşəriyyətin ən qədim eposu sayılan "Bilqamıs"da bu model var. Tarixi isə dəqiq məlumdur: m.ö. III minillik. Deməli bu məzmun "Bilqamıs"dan da çox qabaq mövcud imiş ki, ənənəvi olaraq, şifahi şəkildə yaddaşlarda yaşayıb, gəlib dastana düşüb, oradan da "Bibliya"ya keçib, dünya modelinə çevrilib.

Şumer miflərində ilk Tanrı-insan An və Ki cütü ər-arvaddır. An və Ki Göy və Yer timsalında təsəvvür olunur, bəşəriyyətin ilk ata və anası, bütün canlı aləmin səbəbkarı, yaradıcısıdır. Adəm ata və həvva ana buradandır, model birdir.

Bəşəriyyət – insanlıq məhz bu ulu ata və anadan başlayır. Bu ata və ananın, yəni Göy və Yerin məhəbbətindən, ata Göylərin (od – günəş, hava – külək, yel, yağış – su, qar) və ana torpağın qovuşmasından yaranıb. Ümumən canlı varlıq (heyvanat və nəbatat) da bu məhəbbətdən ayrı mövcud deyildir...

Şumer mifflərində deyilir: "An və Ki-nin nikahından enlil və Enki tanrıları doğuldu. Enlilin baş köməkçisi qardaşı Enki oldu... Enlil torpağı idarə etdi, qardaşı Enki isə dağları, ormanları, çayları və dənizləri öz yoluna qoydu" (34, s.23).

"Bibliya" hekayətlərində deyilir: "Adəm və Həvvanın iki oğlu oldu: böyüyü Qabil, kiçiyi Habil. Habil qoyun otardı. Qabil torpaq becərdi" (28, s.21).

Qabil və Habil qardaşları Enlil və Enki qardaşları məzmunudur, model birdir, tərcümə olunub, əxz edilib.

Şumer mifflərində deyilir: "Ulu baba Göy və ana Yer bir-birindən əbədi aralandı... Yerin sahibi Enlil oldu. O, yerin tən orta dairəsində Nippur şəhərini saldı və orada Tanrı ilahələri yerləşdirdi" (34, s.35)

"Biliya" hekayələrində deyilir: "Adəm və Həvvanın nəsləi tədriclə yerə yerləşdi.." (28, s.22)

Bu paralellərin nə demək olduğu aydındır: ilk qaynaq, çıxış nöqtəsi Şumer mifləridir. Model Şumerdən götürülüb. Bunu görməmək mümkün deyil. Alimlər buna inanır, onu obyektiv şəkildə şərh edir, məlum həqiqəti döndə-döndə təsdiq edir. Bu həqiqətlərdən biri "Bilqamıs"da mühüm hadisə kimi verilən "Nuhun tufanı" və onun Şumer qaynaqları ilə bağlı olması məsələsidir. Bu münasibətlə Z.Kosidovski maraqlı bir hadisəni xatırladır. Belə ki, ingilis alimi Corc Smit Nineviyadan göndərilmiş və Britaniya muzeyində saxlanılan şumer yazı lövhələrini araşdırarkən təəccüb qarşısında qalır: "Lövhələri oxuduqda öz gözüünə inanmır, orada tufan barədə söhbətə dair fragmentlər tapır. O, dərhal onları çap etdirir. Riyakar ingilis viktorinaları tərəfindən isə ona qarşı etiraz dalğası qalxır. Bu mənada ki, "Bibliya" müqəddəsdir, ilahi kitabdır; onlar bu fikirlə razılaşa bilmirlər ki, Nuhun tarixi mifi şumerlərdən götürülüb. Onların rəyincə, o şey ki, onu Smit oxuyub, bu daha çox təsadüfi oxşarlığın təfəssilatı ola bilər" (28, s.32-33).

Lakin Smit təslim olmur. Babilistana yola düşür və onun fikrini tamamilə təsdiq edən, məlum hekayənin çatışmayan hissələrini də əldə edir.

1885-ci ildə C.Smitin aydınlaşdırdığı lövhə: ümumdünya tufanı tarixinin bir hadisəsi olan "Bilqamıs" dastanı yazılmış 12 lövhədən biri (Aşurbanipalın kitabxanası)

Göründüyü kimi, "Bibliya"nın əsas məzmunu, dini məsələlərin qoyuluşu və şərhində "Şumer mədəniyyəti varisliyi" mühüm rol oynamışdır. Burada ingilis viktorinalarının etiraz dalğası da təbii görünür. Nuh (Noy) tufan zamanı böyük fədakarlıqlar göstərərək. Bu tanrı-insanın adı "Bilqamıs" dastanında Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı (m) şəklində xatırlanır.

b) "Bilqamıs"–"Bibliya" paralelləri

"Bilqamıs"da:

Dəhşətli leysan-tufan gözlənilməyindən xeyirxahlıq Tanrısı Eyanın göstərişilə Ubar Tutunun oğlu var-dövlətindən, mal-mülkündən, ev-əşiyindən əl çəkib gəmi düzəltdi, ən vacib olan şeyləri və külfətini, nəslini gəmiyə yığdı xilas etdi. Tanrılar isə Göyə qalxıb Anunun səmasına köçdülər.

Altı gün, yeddi gecə dəli küləklər əsdi,
Tufanlar yer üzünü daşqınlara bürüdü
Bu cürə qovğa ilə gəlib yeddi gün keçdi
Daşqın tamam dayandı, qasırğalar sovuşdu.
Mən nəfəsliyi açdım, üzümə işıq düşdü
Baxdım sakit dənizə, gördüm qəzəbi sönüb
Bütün bəşəriyyətsə, tamam torpağa dönüb..."
(4,XI l. 127-130a)

"Bibliya"da:

Tanrının göstərişilə Nuh//Noy gəmi düzəltdi və onun çat və yırtıqlarını çöldən və içəridən qatranladı... Nuh heyvanları və hər növ yeyinti ilə birgə ailəsini gəmiyə yığdı. Yeddi gündən sonra yağış tökdü, qırx gün, qırx gecə davam etdi... Bütün canlılar: insanlar, heyvanlar məhv oldu" (23, s.22)

Hər iki kitabədə – həm "Bilqamıs" dastanında, həm də "Bibliya"da hətta bəzi detallar da bir-birinə uyğun gəlir. Məs.:

"Bilqamıs"da:

"Sahəsi bir hektarın üçdə biri olardı,
Yanların hündürlüyü düz iyirmi dirsək,
Üst yanların hərəsi, ayrılıqda tək-tək,
Olardı nə az, nə çox, düz yüz iyirmi dirsək..."
(4,XI l.50)

"Bibliya"da:

"Gəminin uzunluğu üç yüz, eni əlli dirsək, hündürlüyü otuz dirsək idi..." (28, s.22)

"Bilqamıs"da:

Gəmini "elin ərənləri", "Güclülər", "Uşaqlar" iməciliklə qurur, düzəldir:

"Mən biyara çağırdım elin ərənlərini,
Evlərimi sökdülər, hasarı dağıtdılar.
Uşaqlar da işləyir, qatran daşıyırdılar,

Güclülər ağır yükü çəkib aparırdılar.
Beşcə günün içində mən banı düzəltirdim"
(4, XI l. 50)

"Bibliya"da:

"Gəmini Nuhun oğlanları (üç oğlu) qurur düzəldir" (28, s.23)

"Bilqamıs"da:

Tufan yatıb yağış kəsildəndən sonra Ubar Tutunun oğlu Dədə selin-suyun nə qədər qaldırdığını, su basmayan torpaq sahəsi olub-olmadığını yoxlamaq üçün gəmidən göyə göyərçin, qaranquş və quzğun buraxır ki, görək qonmağa yer varmı?

Yeddinci gün gələndə
Mən göyərçin çıxarıb onu buraxdım göyə,
Göyərçin uçdu, uçdu, gedib döndü geriye.
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı.
Qaranquşu çıxarıb, onu buraxdım göyə,
Qaranquş uçdu, uçdu, gedib döndü geriye,
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı.
Mən quzğunu çıxarıb, onu buraxdım göyə,
Quzğun yol gedib tapdı suyu çəkilməmiş yeri,
Orda yedi, qıqladı, daha dönmədi geri"
(4, XI l,140)

"Bibliya"da:

Eynilə bu səhnə təkrar olunur, "qonmağa yer tapacaqmı?" – deyə Nuh göyə qarğa və göyərçin buraxır: "Nuh qırx gün gözlədi, sonra pəncərədən qarğanı buraxdı ki, bilsin görək o, quru yer tapacaqmı, amma quş dincəlməyə yer tapmayıb tezliklə qayıtdı. Yeddi gündən sonra o yenidən onu buraxdı və onda axşamüstü dimdiyində zeytun budağı ilə qayıtdı. Bu o demək idi ki, torpaqda, hardasa artıq quru açılır. Nuh yenə yeddi gün gözlədi və üçüncü dəfə göyərçini buraxdı, bu dəfə o qayıtmadı, demək artıq torpaq quruyub" (28, s.22)

"Bilqamıs"da:

Ubar Tutunun oğlu Dədə tanrılara minnətdarlıq hissilə qur-

ban kəsir, göylərə tərif deyir ki, "çox şükür, mən insanlığı xilas edə bildim".

"Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə qurban verdim.
Qalxıb dağın başına göylərə tərif dedim".

(4, XI l. 140)

"Bibliya"da:

"Nuh gəmidən çölə çıxdı və səcdəgah düzəltdi, xilas olduğu-
na görə, tanrısına qurban kəsdi" (28, s.23) və hb.

Bu paralellərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin deyilənlər də hər şeyi təsdiq edir. Buna görə də S.N.Kramer yazır: "Bilqamis"da tufan barədə qədim yəhudi müəlliflərinin yaratdığı hekayə orijinal rəvayət deyildir. Corc Smitin "Bilqamis" eposunda onun XI lövhəsini dəqiqləşdirdiyi də bizə məlumdur. Bununla yanaşı, tufan barədə Babil mifinin özü də əslində ilk Şumer qaynağından götürülmədir" (29, s.175).

Şumer mədəniyyəti haqqında, alman alimi F.Deliçin bu fikri də maraqlıdır, yada salaq: "Babilistan ərazisindəki qazıntılar bizə Assuriya sivilizasiyasının IV minilliyə, yəni o vaxta qədər bu ölkənin, gözlənilməyən, ağıla belə sığmayan yetkin incəsənəti və mədəniyyəti – Assuriya sivilizasiyasının əsaslarını aşkar etdi. Biz başa düşdük ki, tarixin dərinliyi hind-kerman və səmit-xalqlarında deyil, şumerlərdə – böyük Babil mədəniyyətinin yaradıcılarındadır": "Şumer ali kahininin Berlin muzeyində saxlanılan, yaxşı qalmış başının təsvirini, bəlkə də bəşər nəslinin ilk çağının nəcib nümayəndəsi hesab etmək olar" (22, s.10).

Xalqımızın qan yaddaşında hələ çox qədim zamanlardan "Nuh peyğəmbər", "Nühün tufanı", "Nuhun gəmisini" anlayışları var. İndin özündə naxçıvan ərazisində "Gəmi qaya" adlı bir dağ yad edilir. Bunlar çox söz deyir və bu məzmunun, bu təsəvvürün bizim üçün doğma olduğuna, məhz Şumer əcdadlarımızdan keçib gəldiyinə şübhə yeri qoymur, inam oyadır.

5. ŞUMER-TÜRK ƏDƏBİ MÜHİTİ

Tədqiqatlarda zəngin kitabələr, mətnlər əsasında göstərilir və təsdiq edilir ki, miladdan öncə, ən azı üç-dörd min il əvvəlki Şumerdə güclü mədəniyyət olub, elm, ədəbi ənənə olubdur. Şumerdə məktəblər, sistemli oxu mətnləri, sabit dərsləklər, müəllimlər, mirzələr, xəttatlar olub. Şumerdə zəngin "kitabxana" və orada gil lövhələrdən ibarət "kitablar", yüzlərcə müxtəlif növ kitabələr, ədəbi və elmi əsərlər vardı, rəsm və Şumer dili müəllimləri fəaliyyət göstərirdi, yaxşı işlənmiş şumer dilinin qrammatika kitablarından istifadə edilirdi: elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid dərslər vəsaitləri, proqramlar yaradılmışdı, ədəbiyyat təmayüllü proqramlara isə xüsusi diqqət yetirilirdi və s. Bir sözlə, ümumilikdə qədim Şumer və Babilistan güclü ədəbiyyat, elm, təhsil və sənətin inkişafına görə, bəşər mədəniyyətinin beşiyi, "tarixin başlanğıcı" sayılır.

S.N.Kramer yazır ki: "Yəhudilərin "Tövrat"ından, yunanların "İlliadi" və "Odisseyası"ndan min illərəcən Şumerdə miflər, dastanlar, ilahilər, ağılar, atalar sözləri kolleksiyaları, məsəllər və hekayələrdən ibarət zəngin və inkişaf etmiş bir ədəbiyyat olmuşdur. Uzun zamandan bəri unudulmuş bu əski ədəbiyyatın inkar edilməsi və bərpası barədə düşünmək yada belə düşməmiş, bu heç də həqiqətə zidd sayılmamışdır" (50, s.XVII)". Məhz burada çar hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması və xalq şurası haqlarının tanınması kimi demokratik hökumət yaratmaq yolunda ilk addım atılmışdı" (29, s.41).

Tədqiqatçılar qəti qənaətə gəliblər ki, Şumerin mərkəzi "Urukda, Babilistanın cənubunda Şumer mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Bunu Urukun dönə-dönə xatırlanan dini və ədəbi mətnlər və bunlara əlavə olunan mifoloji mətnlər də göstərir; bunu digər, Şumer "hökmdarlarının siyahısı"nda xatırlanan tarixi ənənələr də təlqin edir" (32, s.49).

1) İlk ədəbi-bədii biçimlər

Qədim Şumerdə həyatın, ailə-məişətin müxtəlif sahələrinə aid, müxtəlif səmtdən deyilmiş atalar sözləri, zərb-məsəllər, ağı-

lar, bədii ifadə şəkilləri və s. var. Bunlar o xalqın aqlını, zəkasını, dərrakəsini, bədii düşüncəsini müəyyən edən söz inciləridir. Təkcə bu kəlamlar, onların ruhu, məzmunu bizə yaxın, doğma olduğunu təsdiq edir. Qoy bu kəlamların başqa xalqlar, tayfalar da özlərinə yaxınlığını duysun, "mənimkidir" desin. Amma bunlardakı, hiss, duyğu, mənəvi aləm bizə daha yaxın görünür.

Bu kəlamlar barədə N.S.Kramer də öz sözünü deyir (29, s.126-133). Biz bunları yenidən tədqiqata cəlb edirik.

Xalq yaradıcılığının bu incilərini ümumi şəkildə "xalq kəlamları" adı altında tədqiq edək, görək bu günümüzlə necə səsleşir, bədii düşüncəmizlə nə dərəcədə qovuşur və doğmalığını təsdiq edir.

a) Ağı bədii yaradıcılıq növü

Ağı ali insani duyğudur. Ürəkdən, qəlbin dərinliklərindən gələn ağrının, kədər, dərindən-ələmin, hissin-duygunun sözlə ifadəsidir: dillə göz yaşlarının vəhdətindən yaranır; daxildən gələn yanğını odu-alovu göz yaşları söndürür, ağı şeir növü alınır. Və ürək sakitləşir.

Ağı insanlıqla birgə yaranıb. amma bizə şumerlərlə gəlib çatıb, dastanları bəzəyən kədərli və təsirli şeir parçaları şəklində özünü göstərib.

"Bilqamıs" dastanında iki ağı deyilir.

Birinci ağı Bilqamısın öz dilindəndir.

Dostu Enkidünün ölüsü üstündə deyilir. İki hissədən ibarət uzun "dildemə"dir, 50-52 misradır. Əvvəlinci hissədə Enkidünün doğulması, keçib gəldiyi həyat yolu, bütün çətin, keşməkeşli mübarizə və qələbə səhnələri yığcam şəkildə xatırlanır. Ağı dastanda bədii cəhətdən çox təsirli işlənib. Bunun özü dastanın içində yeni və orijinal yolla deyilmiş bir dastan təsiri bağışlayır. Bilqamıs kədərli bir dillə, hüznə və höknürtü ilə söyləyir ki, Enkidünün ölümünə hamı yas tutub ağlayır, bu ölümə dağ-daş da susa bilmir, göz yaşı tökür:

"Sidr meşəsindəki sən saldığın cığırılar,
Gecə-gündüz aramsız sənə dalınca ağlar.

Daş hasarlı Urukda ağsaqqallar ağlayar,
Arxamızca göz dikib, qol açanlar ağlayar

(4, VIII, L.I. 3-10).

Və ya:

"Qardaşların ağlayar, bacı kimi hay salar,
Yaslara batar tamam, nalə çəkib saç yolar!...
Enkidüyə ağlayıb sıxacağam gözlərimi.
İndi məni eşidin, ey ərənlər, eşidin!"

(4, VIII, L.1, 1-36)

Ağda, demək olar, Enkidünün bütün həyat yolu verilir, ölkə nüfuzlu, böyük bir qəhrəmanı itirib. Bu məzmun göz yaşlarının təsir gücünü qat-qat artırır. Ağının nə qədər bədii, təsirli ifadəli dillə deyildiyi, söyləndiyi göz önündədir.

Ağının ikinci hissəsi üç bənddir, Bilqamısın öz göz yaşlarının öz sarsıntı və ah-nalələrinin tərənnümüdür, yüksək bədii ton-da deyilib, ifadə olunub. Bu işə qədim insanın – ulularımızın aqlını, zəkasını, yüksək bədii düşüncə tərzini, hissinə, duyğusunu nümayiş etdirir:

"Ey hasarlı Urukun qocaları, eşidin!

Dostum Enkidü üçün mən göz yaşı tökürom,

Ağı arvadlar tək hay salıb höknürürəm:

Ağır, güclü baltamı, dayağımı, arxamı,

Əyilməz xəncərimi, dözümlü qalxanıma,

Bayram bürüncəyimi, cəlalı paltarımı –

Şər iblis, yağı iblis mənim əlimdən aldı!..."

(4, VIII, 1., 1-7)

Göründüyü kimi, Bilqamıs dostunu özündən artıq hesab edir, ona olduqca yüksək qiymət verir; onu özünün "ağır, güclü baltası", "dayağı, arxası", "əyilməz xəncəri", "dözümlü qalxanı", hətta "bayram bürüncəyi, paltarı" sayır. Bu, qəhrəman hökmdarın öz silahdaşına, məsləkdaşına, döyüş yoldaşına ürəyindən gələn məhəbbətin izharıdır.

Sonra dost qayğısı, əzizləmə gəlir; bundan ancaq dörd misra qalıb, iyirmiyədək misra pozulub:

"Dostum, sənə mən elə başdaşı düzəldəcəm,
Beləsini heç bir kəs dostuna düzəltməyib.
Saçı lacivərd, altı daşdan hörüləcək,
Üzü əhəngdən, özü altunludan yolulacaq..."

(4, VIII L., 1-10 və 20-25)

Bilqamısın dilindən deyilən ağını həm bütövlükdə bir, həm də ayrı-ayrılıqda iki ağı götürmək olar, ağının ruhu da, fikir yönü və ifadə biçimi də ondan təxminən iki min il sonra Alp Ər-Tonqanın ölümünə qoşulmuş ağılara uyğun gəlir. Burada təkcə hecaların sayı fərqlidir. Alp Ərin ölümünə ağılar sinələrdə dördlüklə, 7 heca ilə həkk olunub, bu ölçüdə klassik şəkllə düşüb, əbədi həyat qazanıb. Bilqamısın dediyi ağılar dastanın mətni ilə birgə dildən-dilə, tərcümədən-tərcüməyə keçib, bununla belə, Azərbaycanca tərcümədə hecaların sayı (14) gözlənilib qalıb və s.

Bilqamısın "Ağıcı arvadlar tək hay salıb hönkürürəm" deməsi maraqlı doğurur. Belə anlaşıdır ki, yas saxlamaq, ölü üstündə ağı demək, ağı deyən usta, ayrıca ağıcı qadınların olması çox qədim tarixə malikdir, bu ağı demək bir ənənə şəklini alıb. Bu, bugün də var. Əslində isə "ağı deyib hay salmaq" qadınlara məxsus işdir. Lakin dostu Enkidünün anası yoxdur. Buna görə, ona Bilqamıs özü yas saxlayır, hay salır, ağı deyir.

"Bilqamıs" dastanında ikinci ağı məleykə İştərin dilindəndir. Dastanda təsvir olunur ki, "Ümumdünya daşğını" kimi məşhur olan fəlakətə bəis tanrılar özləri olublar, onların "məşvərəti" və istəyi ilə törədilib. Bunu bir sirr, sehrli söz kimi Dədə Utnapiştə Bilqamısa danışır. Çox maraqlıdır ki, məleykə İştə da bu "məşvərətdə" iştirak edibmiş, o da bu fəlakətə razılıq verib, amma sonra peşiman olub və bu "ağını" deyib:

O tanrılar xanımı, o gözəl səsli İştə,
Ağrı çəkən qadın tək, haray salıb qışqırdı:
"Kaş ki, həmin o günə daş yağaydı göylərdən

Tanrı məşvərətində bu cür qərarım nəydi?!
Mən ilk dəfə yamanlıq etmək fikrinə düşdüm,
İnsanlarıma ölüm davasını mən seçdim.
Onunçünmü törəyib, çoxaldıram ki, onlar
Balıq kimi sulara, dənizlərə dolsunlar?!"
(4, XI L., 116-120)

"Ümumdünya daşğını" elə ağır fəlakətlə nəticələnir ki, tanrılar özləri də çasıb qalır, vahiməyə düşür, "Qalxıb göyə, Anunun səmasına köçürlər", peşmançılıq çəkib onlar da ağı deməli olurlar:

"Anunak tanrıları ağlayır için-için:
Tanrılar ram olublar, ağı deyirlər hər gün"
(4 XI L., 125-126)

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında ağı janrının tarixi çox qədimdir. Miladdan öncəki son minillikdə, xüsusilə, VII-VI yüzilliklərdə bu janrın daha kamil, klassik dövrü olmuşdu. Bunu Alp Ər-Tonqanın ölümünə deyilib dillərdə gəzən ağıların məzmunu, bədii-estetik gözəlliyi, ana türk dilində qafiyyə, bölgü, üslub xüsusiyyətləri və s. təsdiq edir...

"Dədə Qorqud kitabı"nda Dirsə xanın arvadı və Qazan xanın arvadı Burla xatunun oğul nigarançılığı, ölüm-itim qorxusu ilə orlörinə üzünü tutub dediyi şeirlər də ağı tonludur. Bu şeirlərdə qədimdən gələn matəm ruhu, matəm havası var.

Dirsə xanın xatını:
"Könül verib sevdigim, a Dirsə xan!
"Qalqubanı yerindən uru turdın!
Yalısı qara Qazlıq atın bütün bindin,
Köksü gözəl qaba tağa ava çıqdın,
İki vardın, bir kələrsən, yavrim qanı?
Qara kərdunda bulduğum oğul qanı?
Çıqsun bənim gör gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrir,
Kəsilsün oğlan əməm süd tamarım, yaman sızlar.
Sarı yılan soqmadın ağca tənim qalqub şişər,

Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar...
Yalnız oğul xəbərin, a, Dirsə xan, degil mana!..
Qara başım qurban olsun bugün sana!"

(Dr.24-25)

Burla xatun ana:
"Bək yigidim Qazan!
Qalqubanı yerindən uru turdın!
Oğlunla yelisi qara Qazlıq atın bütün bindin.
Boynı uzun bədəvi keyikin alub yıqdin
Sən atun yüklətdin, keri döndün,
İki vardın, bir kəlürsən, yavrım qanı?
Qara kərdunda bulduğım oğlim qanı?
Bir bəküm görünməz, bağrım yanar...
Yalnız oğul xəbərin, Qazan, dekil mana!
Deməz olursan, yana – köynə qargaram, Qazan sana!"

(Dr.136-137)

İnsan oğlunun ölümünə yas saxlamaqla bağlı yaranan matəm nəğmələri – ağı dediyimiz janr bizə, hələlik "Bilqamıs" dastanından qalıb, tarixən inkişaf edib gəlib. Bu gün də elə, matəm məclislərində qadınlar – bizim analar "dil deyər", "hay salar", məclisi aparırlar. Məgər bu, Bilqamısın yaşadığı dövrlə bu gün arasındakı qırılmaz əlaqə, mənəvi bağlılıq deyilmi?!

Bu gün bizim kitablarımıza düşən, yazıya alınmış yüzlərcə ağılar, beləcə analarımızın dilindən deyilib, qan yaddaşımız onları yaşadıb, qoruyub, bugünə gətirib çıxarıb. Məsələn, tək bir cə kitabda bu ağıların 300-ü (variantları ilə 304-ü) toplanıb çap olunub. Digər türk xalqlarının bu janrda yaratdıqlarını da bura əlavə etsək, saya-hesaba gəlməz.

Ağı türk ruhu, türk üreyi və türk səlqişinə uyğun çox qədim və qəmli, həzin şeir növüdür. Bu şeirin yaranma tarixi, çıxış nöqtəsi, hələlik Bilqamısdan başlanıb gəlir, hətta ağı janrının mövcudluğu Nuhun tufanının törədiyi – İştərin dililə deyildiyi vaxtdan məlum olur. Bunun isə tarixi, təxminən, 12 min il bundan qabaqdır...

b) Atalar sözləri və zərb-məsəllər; müdrik kəlamlar

Xalq yaradıcılığının bu növü xalqın təşəkkül tapdığı dövr (və ya dövrlər)dən başlanır. Lakin dəqiq demək, müəyyən etmək çətinidir. Hələlik Şumerdən başlanır (bax; 50, s.100-106).

Şumerlər hər şeydən qabaq ana dillərini sidq-ürəkdən sevib də onu çox üstün tuturdular. Qədim Şumerdə ana dilinə məhəbbət olub, dili öyrənməyə, sərrast danışmağa, yaxşı nitqə qiymət verildiyini də müşahidə edirik. Şumerlər öz müdrik kəlamlarında bunu hiss etdiriblər, deyiblər:

"Bu necə mirzədir ki, Şumer dilini bilmir".

Fikri gücləndirmək üçün ana dilini yaxşı bilən adi xidmətçini mirzələrlə müqayisə ediblər:

"Bax, bu xidmətçi Şumer dilini öyrənmişdir"

Ana dilini gözəl bilib də öz işgüzarlığı ilə fərqlənən mirzələr haqqında deyiblər:

"Əsl mirzə odur ki, əli ağzından geri qalmaya".

Şumerlər yoxsul, kasıb ailələr üçün demişlər:

"Kasıbın ölməsi yaşamasından yaxşıdır:

Onun çörəyi olanda duzu olmur.

Duzu olanda çörəyi olmur.

Əti olanda quzusu olmur,

Quzusu olanda əti olmur".

Yoxsullarda ədalətsizliyə qarşı etiraz motivləri də unudulmayıb.

Şumerlərin düşüncəsinə, böyük var-dövlətin böyük də dərdi var: az ata qane olmaq məsləhətdir, çünki baş ağrımır. Yoxsullara, kasıblara təskinlik vermək, onların könlünü almaq məqsədilə deyiblər:

"Kimin çoxlu gümüşü varsa, bəlkə də o xoşbəxtdir. Kimin çoxlu arpası varsa, bəlkə o da xoşbəxtdir. Amma kimin heç nəyi yoxdursa, o, gecələri sakit yatır".

Şumerlər gözəl, şux geyinməyi sevirmişlər, buna görə də deyiblər:

"Yaxşı geyinməyə hər yerdə şadırlar".

Bu fikri "Bilqamıs" dastanındakı bir söhbət də təsdiq edir.

Şamxat Enkidünü Uruka aparmaq istərkən, orada adamların "Şux geyimlə öyünməsi" xüsusi vurğulanır:

"Gedək, Enkidü, gedək o hasarlı Uruka –
O yerə ki, adamlar şux geyimlə öyünür,
O yerə ki, hər günü toya bayrama dönür".

Şumerlər nikbinliyə, nikbin olmağa üstünlük veriblər. Sızıldayan, gileynənən adamlardan onların xoşu gəlmirmiş. Odur ki, deyiblər:

"Səni suya atsalar, su iylənər: səni bağçaya buraxsalar bütün meyvələr çürüyər".

Yəni sən özündən bezarsan, deyingənsən, tənbəlsən və heç insan deyilsən... Deməli, insan nikbin olmalıdır, nikbinlik insanın ən üstün keyfiyyətidir.

Şumerlər – şum ərləri əslində torpaq, təsərrüfat adamları olublar, əməyi, zəhməti sevir, ona görə də deyiblər:

"İşləyən adamın yuxusu şirin olar"

Bu kəlamda da Şumerlər iki cəhəti biri digərinin əksinə olan keyfiyyətləri qeyd ediblər. Belə, bir-birinin əksinə olan deyimlər maraqlıdır.

Şumerlər deyiblər:

"Kim qul kimi tikirsə, ağa kimi yaşayar"

Bunun əksinə:

"Kim ağa kimi tikirsə, qul kimi yaşayar"

Şumerlər deyiblər:

"Əl üstə gəl əl – görürsən ev tikildi:"

Bunun əksinə:

"Qarın üstə kəl qarın – görürsən ev söküldü"

Şumerlər deyiblər:

"Hələ çox yaşayacaq, gəlin (var-dövlət) yığaq"

Bunun əksinə:

"Onsuz da öləcəyik, gəlin nəyimiz var xərcləyək".

Şumerlər ailə-məişət məsələləri, ər-arvad münasibətləri, su-baylıq, bəy, gəlin daxili aləmi və s. aid rəngarəng bədii düşüncə, obrazlı ifadə, kəlamlar yaratmışlar ki, bu gün də düşündürür, öz dəyərini saxlayır.

Şumerlər tənbelliyi, acizliyi sevməyiblər, eyhamla deyiblər.

**"Arvadım məbəddədir, anam çay کنارında,
Mən də evdə acından ölürəm".**

Hər halda bu sözü deyən adama münasibət müsbət deyil, mənfidir, o özü hərəkət edə, yemək hazırlaya bilərdi.

Şumerlər ailə və övladların qədrini bilib, ailəyə yüksək qiymət veriblər. Buna görə də deyiblər:

"Arvad kişinin gələcəyidir.

Qız kişinin nicatıdır,

Oğul kişi üçün sığınacaq yeridir".

Şumerlər ailə münasibətlərindəki, ikiliyi, uğurlu və uğursuzluğu da deməkdən çəkinməmiş, rəy və münasibətlərini bədii şəkildə ifadə etmişlər:

"Gəlinin ürəyi fərəhlə doludur, bəyin ürəyi qəm-qüssə ilə".

Kim bilir, hansı vəziyyətdən bu "qəm-qüssə" yaranıb. Görünür, sevməyib, iqtisadi münasibətlərə görə evlənənlər nəzərdə tutulub-deyilib.

"Qız deyir: "Mən məhəbbətimi kimə bəxş edirəm? Bəlkə hər şeyi bol olana, kifayət qədər varı olana".

Ailə qurmaq və ailə münasibətləri ilə bağlı "Xoşbəxtlik nədir?" sualına ikili cavab verilib:

"Xoşbəxtlik evlənməkdədir: amma bir az fikirləşəndə ayrılmaqdadır".

Ailə saxlamağın, uşaq-övlad böyütməyin məsuliyyətli, çətin bir iş olduğunu duyub deyiblər:

"Kim arvad və uşaq saxlamayıbsa, deməli, o, burnunun deşiyində halqa gəzdirməyibdir".

Ailədə deyingən arvad haqqında deyiblər:

"Evde deyingən arvad kədər üstünə azar gətirər".

Qohumluq haqqında deyiblər:

"Dostluq müvəqqəti, qohumluq əbədidir".

Ağaya tabelik haqqında deyiblər:

"Sənin hökmdarın ola bilər, sənin şahın ola bilər: amma, hər şeydən əvvəl ağandan qorx".

Şumerlər (xalq) sülh istəyib, sülh tərəfdarı olub, amma düşmənlə qarşı həmişə hazır olmağı tövsiyə ediblər; ayıq-sayıq olmağı məsləhət görüblər:

"Əgər ölkə pis silahlanıbsa, düşmən həmişə şəhər darvazaları önündə dayanacaqdır".

İzaha heç bir ehtiyac yoxdur. Necə də müasir səslənir! Bu gün də bizə örnək olacaq kəlamdır...

Bütün bunlar açıq-aşkar təsdiq edir ki, Şumerlər öz ana dillərini sevib, onun üzərində səylə işləyiblər, cilalayılar; onu daim qorumaq, inkişaf etdirmək əzmində olublar; məhz bunu duyan, hiss edən mütəxəssis Şumeroloqlar etiraf edirlər ki, "Şumer dili dünyanın ən qədim mədəni dili olub".

v) Təmsil bədii yaradıcılıq növü

Şumer-Babil ədəbiyyatında təmsil kamil bir ədəbi növ kimi özünü göstərir, fikir zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Heyvanların dili ilə danışib cəmiyyətə nüfuz etmək, insanların xasiyyət və davranışlarını heyvanlar üzərinə köçürüb söz demək, fikir söyləmək Şumerdə çox inkişaf etmişdir. Tülkü, donuz, it, şir, at, qatır təmsillərdə fəal iştirak edir, danışır, bir-birinə kəf gəlir, bir-birini aldadır. Bir sözlə, insan aləmi heyvanlar aləminə köçürülüb (bax; 50, s.106-112).

Şumerdə həyat və məişətlə bağlı müxtəlif məzmunlarda təmsil-hekayətlər yazıya alınıb saxlanılıb. Şifahi şəkildə dildə ağızda yaranmış ədəbi məhsullar məktəblərdə gil lövhələrə yazılıb məktəb-təhsil üçün istifadə olunmuş. bunları məhz yazıya alındığına görə həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın nümunələri saymaq olar. Bunlar yazıya alınmasa, üzü köçürülməsaydı, yəqin ki, itib-bata da bilərdi, gəlib bizə çatmazdı. Bu mənada da ulularımız ağıllı olub, özlərindən sonra gələcək nəsilləri də unutmayıblar, öz mənəvi aləmini yadigar qoyub gediblər.

Diqqəti daha artıq cəlb edən tülkü, it və şirlə bağlı təmsil-hekayələrdir: bunlar söz miniatürləridir, söz inciləridir. Əvəzsizdir. Bugünkü günümüzə tam səsləşir, elə bil bu gün deyilib, bu gün qələmə alınıb.

Hiyləgər tülkü:

"Tülkü tanrı Enlildən vəhşi öküz buynuzu arzuladı. Ona vəhşi öküz buynuzu qoyuldu. Lakin külək qopdu, yağış yağdı, tülkü

öz yuvasına girə bilmədi. Səhərə yaxın soyuq şimal küləyi, qara buludlar və leysan tülkünü yaxaladı. O dedi: "Qoy səhər açılsın".

Mətnin sonu zədələnmişdir, oxunmur. Lakin mətləb aydındır. Mətnə ifadəsini tapan söz, ifadə və ümumən düşüncə tərzini hekayənin gözəl bədii parça olduğunu təsdiq edir.

Növbəti təmsil bir-iki cümlədir, amma min-min illərin mənasını çəkib gətirib bu günə çıxarıb, elə bil, bugünkü məzmunudur.

"Tülkü öləndə ağac gəzişir və deyirdi: "Görəsən, kimə ilişdirim".

Tülkü tülküdür. O, tülküliyünü göstərməsə, tülkülik etməsə, birinə sataşmasa, digərini aldatmasa, sakit ola bilməz. Min-min illər belə olub, belə də gəlib, indi də belədir.

Səhlənkər it

"İt ziyafətə gəldi, lakin sümük qalaqlarını görüb deyilməyə başladı və ordan uzaqlaşdı: "İndi mən gedəcəyim yerdə mənim üçün daha çox yemək tapılar".

"İt iftixarla deyirdi: "Mənim üçün fərqi yoxdur, doğduğum kiçüklər kürəndir, yaxud xallı; onsuz da mən onların hamısını sevirəm".

Tamahkar canavar

"Doqquz canavar və onuncu bir neçə qoyunu bir-kə parçaladı. Onuncu canavar tamahkar imiş. O, hiylə ilə dedi: "Mən bunları sizin üçün bölüşdürərəm. Sizin sayınız doqquzdur. Qoy bir qoyun (cəmdəyi) sizin payınız olsun. Mən isə təkəm, qoy doqquz qoyun cəmdəyi mənə çatsın. Bu da mənim payım olsun".

Şir və donuz

"Şir cəngəllikdə donuzu yaxaladı və deyində-deyində onu parçalamağa başladı: "Sonin ətinə hələ heç dadmamışam, amma sənənin ciğ-bığın qulaqlarımı deşib".

Bic keçi

"Şir bir dişi keçini yaxaladı. (Keçi dedi): "Məni burax, mən sənə rəfiqələrimdən birini, qoyunu verərəm. Şir cavab verdi: "Səni buraxaram, ancaq adını mənə də görüm". Keçi: "Məgər sən mənim adımı bilmirsən? Mənim adım, "Sən aqilsən"dir. Şir arxaca çatanda mırıldadı. Artıq arxaca çıxdım, səni buraxıram". Azad olmuş keçi cavab verdi: "Bəli, sən məni buraxdın. Məgər

sən aqilsən? Mən sənə nəinki qoyun verərəm, heç özüm də sənənlə qalmaram".

İbrətlidir. Tamahkar şir keçinin sözünə aldanır. Şir olmaq şert deyil, gərək aqlın olsun. Ağıllı keç i şiri də aldada bilər.

Lovğa fil

"Fil öyünüb deyirdi: "dünyada mənə bənzəri yoxdur. Bunu eşidib çalı quşu ona cavab verdi: "Axı mən də bənzərsiz yaradılmışam. Heç sənə bənzərim yoxdur".

Təkəbbür, özündən razılıq, lovğalıq və bu kimi mənfi sifətlər qədim insalara da xoş gəlməyib. Buna görə filin təkəbbürü adicə çalı quşu ilə qarşılaşdırılıb, özəməli fil quş səviyyəsinə enib.

Qəssab və donuz

"Qəssab donuzu kəsə-kəsə deyir: "Nə cığbiğ salmışan. Bu yol ilə sənənin ata və babaların getmişdir. Sən də onların arxasınca gedəcəksən. Hələ səs-küy də salırsan".

Həyatda hər canlının bir qisməti, bir taleyi var, ondan qaça bilməzsən. Harada olsan, səni gəlib tapacaq. Qədim insanın, ulu əcdadlarımızın qənaəti belədir. Bu, heyvanın rəmzində qəssabın dililə bu şəkildə ifadə edilib.

Atın giley-güzarı.

"Mən cins atam, amma qatır ilə bir boyunduruğa salıblar; araba çəkmək, qamış və arpa daşımağa məcburam".

Ağır dərddir. Heyvan – at üçün ağır görünən bu dərd, gör insan üçün nə qədər ağır ola bilər?!

Əzəldən belə, öz yerini tapmayan işlərə, insan əməllərinə, ədalətsizliyə qarşı aqil başlar öz etiraz səsini ucaldıblar. Heç olmasa, öz sözü, söhbəti ilə, öz giley-güzarı ilə bədii düşüncədə veriblər, heyvanların dili ilə yığcam şəkildə, qızıl külçəsi kimi, rəmzlə ifadə ediblər. Bu kəlamlarda bircə söz də artıq deyil. S.N.Kramer bu kəlam sahiblərini "Ezopun sələfləri" sayır: "Ezoplar onların xələfləridir" – deyir.

Hələ də bizim qulağımızdan lap bu yaxın tədqiqatların sədəsi gəlməyib: qədim dünyamızın ibtidailiyini, insanların mənəvi yoxsulluğunu sübuta çalışan, təbliğ edən cəfəngiyyatlara necə inanasan? Bu gördüklərimiz, bu zəngin ədəbi mühit, insanın zəkası, ağılı, düşüncəsi, canlı həyata, ailəyə münasibəti, baxışı, ali insani duyğu-

ları və s. hər şeyi demirmi, əsil həqiqəti aşkar etmirmi?! Tariximizin ən qədim qatlarına belə işıq salmırmı?! Bu mədəniyyəti yarananlara da "ibtidai insan", primitiv insan demək olarmı!? Burada "ibtidai mədəniyyət", "ibtidai şüur" istilahi nə dərəcədə özünü doğrulda bilər və bu mədəniyyət haçandan və haradan başlanır?!

2). Yazılı ədəbiyyat, hekayə yaradıcılığı

Şumer mədəniyyətinin zəngin və çoxcəhətli sahələrindən biri insan təfəkkürü, arzu və diləklərinin bədii təsdiqidir. Bunlar öz ifadəsini daha çox hekayələrdə tapır. Belə məlum olar ki, Şumer ədəbiyyatı güclü ənənəyə malikdir: sahələr geniş və çoxcəhətli-dir: "Şumer müəllimləri az uğurlar qazanmayan bütöv bir silsilə ədəbi janrlar: miflər və epik hekayələr, tanrılara himn və ağılar, atalar sözləri və nəsihətlər yaratmışlar. Anlaşılar ki, bunların çoxu, xüsusilə, epik hekayələr və ağılar müəyyən dərəcədə tarixi faktlara söykənirdi" (29, s.46).

Bu ədəbiyyata ümumi nəzər yetirək.

a) "Müdrək Axıkar" hekayəsi

"Assur hökmdarının ali məmuru Axıkar övlad həsrətindədir. O, tanrısından oğul istəyir. Ancaq bu arzu yerinə yetmir. Axıkar qardaşı oğlu Nadanı oğulluğa götürüb onun tərbiyəsi ilə məşğul olur..."

Hekayədə Axıkarın Nadana 100-dən artıq öyüdü, nəsihəti verilir. Bunlardan aşağıdakılar diqqəti daha artıq cəlb edir:

"Sirri açma. Sarayda eşitdiyən hər bir söz qoy sənənin qəlbində qalsın".

"Sakit danış, səsini ucaldıb haray-həşir salma. Səs-küylə ev tikmək mümkün olsaydı, onda uzunqulaq gündə iki ev tikərdi".

"Ağıllı adam ilə daş daşımaq, axmaq adamla şərab içməkdən yaxşıdır".

"Həddən artıq şirin (mülayim) olma, səni udarlar, həddən artıq acı da olma, səni atarlar".

"Dilini yamanlıqdan saxla, əlini oğurluqdan".

"Ağıllı adama qulaq asmaq, isti havada sərin su içməyə bənzər".

"Heç kəsə ayağını basmağa imkan vermə, sonra boynuna minə bilər".

"Bir sərcəni əldə tutmaq, min quşun göydə uçmasından sərfəlidir".

"Nə zaman su yuxarı axsa, quş qanadsız uçsa, qarğa ağarsa, acı bal kimi şirin olsa, o zaman axmaq da ağıllanar".

"Öz sahibini atıb sənə arxanə gedən iti daşla qov".

"Başqasına quyu qazan özü düşər" (6, s.132) və b.

Söylənən fikirlər, verilən öyüdlər bəşəridir. Ulularımızın bu mühüm məsələdə ağıllı və zəkasının bədii təsdiqidir. Övlad arzusu, nəslin davamı, tərbiyəsi, əsl insani keyfiyyətlərin övlada aşılması həmişə insanlığın ali istəyi, həyatının mənası olubdur. Bu fikir və istək bütün dövrlər üçün qiymətli sayılıb, bu gün də qiymətli. Bu fikir, bu ideya yüksək səviyyədə qoyulub və bədii həllini tapıb.

Hekayədə verilən nəsihətlər təkcə məmurun himayə etdiyi, övladlığa götürdüyü Nadana yox, bütün gənc nəsillərə aiddir. Hamı üçün gərəklidir; Hər vaxt gənclərin tərbiyəsinə təkan verən, onları əsl insan kimi yetişməyə gömək edən, kamil bir vətəndaş kimi cəmiyyət həyatına qovuşduran hiss və duyğulardır. Hekayənin dəyəri, tərbiyəvi rolu və əhəmiyyəti də bundadır.

Hekayədə bu səviyyədə yüzdən çox nəsihət və öyüd verildiyi göstərilirsə, bunlar zamanının – qədim Şumer dünyamızın tərbiyə üsullarını öyrənməyə imkan verir, əxlaq-etika, ədəb-ərkan və s. barədə fikir söyləməyə əsas verir. Bunlar bu gün evladdarımıza verilən nəsihətlərdir. Atalar sözləri, zərbül-məsəllər səviyyəsinə yüksələn müdrik sözlər, nəsihət və öyüdlərdir, bu günümüzə tam səsləşən qızıldan qiymətli kəlamlar, mənəvi bağlar, qırılmaz tellərdir.

Azərbaycan-türk xalqının, mənəvi aləmini – insaniliyə, paklığa, təmizliyə çəkən, şüuruna aydınlıq gətirən bu kəlamlar uzun yol keçib, min-min illərin sınağından keçib, gəlib bu günümüze çıxıb.

Mənəvi dünyamızın, ədəbiyyatımızın ilkin qaynaqları beləcə duru olub, şəffaf olub. Xoşbəxtlikdən bu duruluq, bu şəffaflıq, necə var elə də gəlib bizə çatıb: çünki vaxtındaca yazıya alınıb, gil lövhələr üzərinə həkk edilib.

b) "Nippurlu yoxsul"un hekayəsi

Bu Şumer-Babil poeması xalq yaradıcılığı olub, maraqlı bir süjetdir. Mənbələr göstərir ki, dünya folklorunda çox geniş yayılmışdır. Poema üç fraqment şəklində gəlib bizə çatıb. Bunlardan biri Nineviyadakı Aşurbanupal (m.ö. VIII əsr) kral kitabxanasında saxlanılır, daha mükəmməl və bütöv olan digər nüsxə Türkiyənin Sultantəpə şəhərciyində qazıntı zamanı aşkar edilib. Poema-hekayənin yaranma tarixini dəqiq müəyyən etmək çətindir, təxminən onu m.ö. II minilliyin ikinci yarısına aid etmək olur. Poema-hekayə 160 xətdir (42, s.190-194), misradır.

Qısa məzmunu belədir:

"Kimilə Ninurta adlı Nippurlu bir yoxsulun ürəyindən keçir ki, şəhərin rəisinin ziyafətində iştirak etsin. Amma hədiyyə aparmağa onun heç nəyi yox idi: onun nə qızılı, nə gümüşü, nə taxılı, nə öti, nə pivəsi, nə də yaxşı geyimi vardı. Əlacı ona qalır ki, paltarını satsın, bir şey alıb getsin; "Olan-qalan paltarımı Nippur şəhərinin bazarında satım, bir qoyun alıb aparım" – deyir. Belə də edir. Bu pula üç yaşar bir keçi alıb ziyafətə gedir. Şəhər rəisi onu məclisdə görüb qəzəblənir. Rəisin göstərişi ilə onu bir kənarda, küncdə oturdurlar. Qabağına artıq qalan yeməkdən qoyurlar. Sonra da oradan qovurlar. Kimilə gedərkən rəisin qapıçısına belə deyir:

"Sən öz allahsız cənabına de ki:

"Mənim üzərimə qoyduğun yükü o,

Bir yox, üç qatına çəkəcək".

Bu sözlərə rəis bütün günü uğunmaqdan qarnını tutur. Yoxsul fənd işlədir, gah elçi paltarında, gah da həkim donunda üç dəfə rəisi aldadıb şəhərdən kənara çıxarır. Və onu əzişdirir. Hekayə bu sözlərlə tamamlanır:

"Rəisin üstünə şığıdı,

İncikliyin əvəzini beş qat çıxdı.

Onu çöldə qoyub uzaqlaşdı

Rəis yarımcı halda şəhərə gəldi".

Poema-hekayədə insana hörmət, insan mənəviyyatının ucalığı, toxunulmaz olduğu məsələsi qoyulur: kasıb ol, zəngin ol, vəzifə sahibi ol, adi vətəndaş ol, şəhər rəisi ol – fərqi yoxdur, insan insandır: insan layaqəti ucadır, o, hörmətə layıqdır. Onun heysiyyətinə toxunmaq, onu alçaltdırmaq olmaz...

Ulularımız bu həzin insani nöqtəyə aydın bir işıq salmış, münasibətini bildirmişlər. Budur, hansısa müdrik bir qələm sahibi həmin mövzunu miniatur bir bədii əsər şəklinə salıb-yazıb, o dövrdən yadigar olaraq qoyub getmişdir. Hekayənin geniş yayılması özündə bəşəri – insani hissləri yaşatmasıdır.

Hekayədə ifadə olunan əsas bədii fikir-ideya budur ki, insanın mənliliyinə, xeyirxah arzu və istəyinə hörmət əzəli insani keyfiyyətdir. Kasıb, yoxsul olanda nə olar? O da insandır, o da ali insani hisslərə malikdir, buna görə insani münasibətə möhtacdır. Bunu dərk etməmək, bu hissləri təhqir etməkdir. Əks təqdirdə rəisin gününə düşərsən. Bu dözülməzdir. İnsanlıq üçün bunu bağışlamaq olmazdı. El müdriklərini bu məzmunu yaratmağa, üstəlik yazıçıyı qələmə almağa məcbur və təhrik edən də elə bu ali hiss olub.

Məzmun, bədii nəticə ibrətlidir. Min-min illəri keçib gəlib. Öz sözünü deyib.

Nippurlu yoxsul təmənnasız olaraq, şəhərin rəisinə öz hörmətini, bəlkə də rəğbətini göstərmək, sədaqətini və insani borcunu yerinə yetirmək istəmişdi. O, məclisə əliboş getməyi də adına sığışdırmır (görünür, o dövrdə də bu, dəb, ədəb-ərkan sayılmış); güc-bəla bir keçi alıb, hədiyyə aparır. Lakin məclisdən pərt qayıdır. Onun heysiyyətinə bərk toxunulmuşdu. O təhqir olunmuşdu. Onun günahı nədə idi? Yoxsulluğundamı, apardıği hədiyyənin kiçikliyinəmi?

Hekayə bu gün üçün də öz sözünü deyir. Çünki həmin ləyaqətli yoxsullar da, harınlamış zənginlər, rəislər də var. İlahi! Bədii söz, ədəbiyyat olmasaydı, cəmiyyətlər tarixinin, insan oğlunun günü nə olardı?! Həmişə bədii söz, düşüncə – ədəbiyyat insanın dadına çatmış, ona təskinlik vermiş, dərdlərinə məlhəm olub könlünü almışdır...

v) "Ağa və Qul" münazirə-hekayəsi

Qaynaqlarda müxtəlif həyat tərz, ailə-məişət, təhsil və s. mövzulara həsr olunmuş hekayələr, kəlamlar çoxdur. Bunlardan biri ağa və qul münasibətləri ilə bağlıdır. Maraqlı və münazirə-dialoq şəklində yazılmış hekayədir. Qaynaqlarda elə bu şəkildə təqdim olunur: "həyat haqqında" Ağa və qulun dialoqu" (12, s.277-279).

Məzmunu belədir ki, ağa nə desə qul ona hər vəziyyətdə "bəli, elədir". cavabını verir: Ağanın dediyindən heç cürə imtina edilmir. Deyilən fikir, söz, fərqi yoxdur, istər müsbət, istərsə də mənfi olsun, qul buna təsdiq cavabı verir. O vaxtki ağa və qul münasibətlərini bilmək, öyrənmək üçün, mövcud cəmiyyətdə belə rəftar, ağa ilə qul arasında belə mütəlik sayılmış ki, bədii şəkildə də salınıb.

Dialoq belə başlanır: (42, s.277-279)

Ağanın qula *ilk müraciəti*, sualı belədir: "Saraya gedirəm, gədim, getməyim?"

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli mənim ağam, bəli!

– Yola tələs. İş arabasını hazırla! Mən saraya gedirəm.

– Get, mənim ağam. Ket. Səni uğur gözləyir.

– Yox, mənim qulum, yox. Saraya getmək istəmirəm.

– Getmə, mənim ağam, getmə! Getmə! Birdən səni uzaqlara göndərərlər, mənim ağam, getmə. Naməlum, tanımadığın ölkəyə yola çıxmağa məcbur edərlər. Onda sənin payına gecə və gündüz iztirabı düşər".

Bu parçada, əlbəttə, mütəlik, tabeliklə yanaşı, qayğıkeşlik və sədaqət də müşahidə olunur.

Lakin hekayənin əsas ideya xətti, leytmotivi daha güclüdür: Sual-cavab şəklində, demək olar, o vaxtki cəmiyyətin, "ağalar və qullar", "zənginlər və kasıblar" dünyasının ağır yükü çəkilir, mühüm problemlərinə toxunulur, bunlar həm müsbət, həm də mənfi cavablarla qaldırılır, ön plana çəkilir: nəyi edək, nəyi etməyək; görülməli işdir, görək, görməyək?... Bu da bir üsuldur, bir metoddur, fikrin ifadə şəkli, cəmiyyətin daxili məzmununu üzə çıxarır. Elə bizə də bu lazımdır ki, keçmişimizi öyrənək.

Hekayədə *ikinci müraciət*-sual "kef eləyim, eləməyim?"

"– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!
 – Bəli, mənim ağam, bəli!
 – Əlimi yumağa su hazırla, mən kef eləmək istəyirəm.
 – Kef elə, mənim ağam, kef elə. Eys-ışrət şadlıqdır. Kim ki, şad qəlblə və təmiz əllə kef eləyir, Şamaş onunladır...
 – Ey qul, mən kef eləmək istəmirəm.
 – Eləmə, mənim ağam, eləmə. Aclıq və toxluq, susuzluq və içki adama əziyyət verir".

Bu müraciətdə kef eləmək, eys-ışrət insanın həmişə ehtiyac duyduğu, şadlıq əlaməti kimi təqdim olunur: hətta insanlara uğur və güc verən, onları qələbəyə ruhlandıran xeyirxah Şumer tanrısı Şamaşın da buna rəğbət bəslədiyinə (biz bu tanrının adına "Bil-qamış" dastanında və başqa bədii əsərlərdə də tez-tez rast gəlirik) işarə vurulur, bu, hekayənin yazıldığı vaxtı, zamanı və xalqın koloritini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bununla yanaşı, "aclıq-toxluq", susuzluq-içki antonimlərinin xatırlanması da mənalıdır: bu təzadların hər biri əziyyət verir, yəni kef çəkməyin o biri üzünü də var. Əlbəttə, burada həddini aşan "aclıq-kef", "susuzluq-içki"dən söhbət gedir. Madam ki, kef çəkməkdən söz açılıb, deməli, hədd aşılı bilər. Qul da bu nöqtəni vurub: görünür, o, ağasının kef çəkməsindən imtina edir, həm də bunu əsaslandırır.

Üçüncü müraciət-sual: "Çöldə düşərgə salım, lager tikim, tikməyim?"

"– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan.
 – Bəli, mənim ağam, bəli!
 – Arabamı hazırla, Çölə getmək istəyirəm...
 – Get, mənim ağam. Getməyə cəhd elə...
 – Ey qul çölə getmək istəmirəm.
 – Getmə, mənim ağam. Getməyə cəhd eləmə (Şəhərdən) çölə çıxıb gedən adam ağılını itirər".

Dialog bir qədər müəmmalı görünür. Lakin növbəti söhbət bu müəmmalı açır.

Dördüncü müraciət, sual: "ev tikim, tikməyim?"

– Ey qul, mənim xidmətimdə, dayan!
 – Bəli, mənim ağam, bəli!
 – Mən ev tikmək istəyirəm.

– Tik, mənim ağam, tik. Evə sahib ol...
 Düşmənlə (?) ədalətsiz və zalim keçin.
 – Mən istəyirəm düşmənimə bağlayam, buxovlayam, zəncirləyəm. Mən istəyirəm rəqibimi təqib edəm.
 – Ay ağa, təqib et. Mənim ağam, təqib et.
 – Bəli, bəli, mən ev tikmək istəmirəm.
 – Sən ev tikmə. İndi belə edənlər, atasının evini dağıdır, sökür".
 Belə anlaşılır ki, hekayədə təsvir olunan qul surəti təkcə buyuruq, iş görəni, qul kimi hüsurda dayanan şəxs deyil, həm də ağanın yaxın məsləhətçisidir. Ağa ona hər işdə müraciət edir, hər üzünə onunla razılaşıır. Hətta ev tikməkdə. Qul bu məsələdə həm müsbət həm də mənfi cavab verir. Mənfi cavabını onunla əsaslandırır ki, "ev tikirsənsə, ata evini sökməlisən, çünki indi belə edirlər". Burada, bəlkə də ata evinə bağlılıq, ata yurduna sonsuz ehtirama işarə var ki, qulun dilindən deyilir.

Bəşinci müraciət-sual: "Üsyan qaldırım, qaldırmayım?"

"– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!
 – Bəli, mənim ağam, bəli!
 – Mən üsyan qaldırmaq istəyirəm.
 – Qaldır, mənim ağam, qaldır. Əgər üsyan qaldırmasan, aqibətin necə olar? Düşərgəni təmin etmək üçün kim sənə ərzaq verər?
 – Ey qul, üsyan qaldırmaq istəmirəm.
 – Qaldırma, mənim ağam, qaldırma. Üsyan qaldıran adamı ya öldürürlər, ya gözlərini çıxarırlar, ya həbsxanaya salırlar".

Sual-cavabın bu gedişində cəmiyyətlər tarixində çox xarakter olan üsyan qaldırmaq, mövcud quruluşa qarşı durub-durmaq məsələsi qoyulur: bunun həm zəruri, həm də qorxulu bir iş olduğu qabardılır. Görünür, elə bir gərgin vəziyyətdir ki, saray məmuru da bu fikrə düşüb; o rəybərəydedir, bu işi görsə nə olar, görməsə nə olar! Belə bir fikrin saray məmurunda baş qaldırması və belə bir söhbətin bədii əsərə, hekayəyə düşməsi elə belə adi məsələ deyil, həm də mənfi cavabda "ölüm qorxusu", "gözlərin çıxarılması", "həbsxana xatırlanır". Hər halda, bunlar mövcud cəmiyyəti səciyyələndirir, onun daxilinə nüfuz etmək üçün az söz demir. Elə bu fikri demək, ön plana çəkmək üçündür ki, ağa ilə qul arasında bu dialog gedir.

Altıncı müraciət-sual: "İttihamçının sözüne (ittihamına) sükutla cavab verim, verməyim?"

- Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!
- Bəli, mənim ağam, bəli!
- İttihamçının sözüne mən sükutla cavab vermək istəyirəm.
- Sükutla cavab ver.
- Ey qul, mən ittihamçının sözüne sükutla cavab vermək istəmirəm.

– Sükutla cavab vermə, mənim ağam. Cavab vermə. Əgər sən danışmasan... Onda sən ittihamçıların sənə qarşı qəddar olacaqlar".

Cəmiyyət həyatının bu da bir səhnəsidir ki, yazıcının gözündən qaçmayıb. Hər iki hal mümkündür...

Yeddinci müraciət-sual: "Sevim, sevməyim?"

- "– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!
- Bəli, mənim ağam, bəli!
- Mən sevmək istəyirəm.
- Sevginən, mənim ağam, sev. Qadını sevən adam dərd və qəmi yaddan çıxarır.

– Ey qul, mən sevmək istəmirəm.

– Sevmə, mənim ağam, sevmə. Qadın ovçu üçün tələdir, dərin quyu və yarıqdır. Qadın adamın boğazına keçən iti xəncərdir".

Qədim Şumerdə qadına ikili münasibət müşahidə edilir. Qulun dili ilə həm deyilir: "Qadını sevən adam dərd və qəmi yaddan çıxarır", həm də bunun tam əksinə fikir söylənilir.

Təsəvvür yarana bilər ki, hekayədə qul ağanın iradəsinə tabe və müti bir surət kimi verilir: öl-öl, qal-qal! Amma belə deyil. Hekayənin sonuna doğru qulun dili bir qədər də "açılır", onun öz sözü, hadisələrə münasibəti üzə çıxır, onda öz sözünü demək, rəyini söyləmək cəsarəti yaranır, qəlbinin dərinliklərində gizlənib qalan və deyə bilmədiyi sözü deyir.

Dialog-hekayədə həyatın beləcə iki üzü xatırlanır, belə də davam edir: xeyir və şər, yaxşı və pis, məhəbbət və nifrət. Qadına münasibət də belə olub.

Səkkizinci müraciət-sual: "Tanrıma qurban kəsim, kəsməyim?"

- Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!
- Bəli, mənim ağam, bəli!

– Əllərimi yumaq üçün mənə su hazırla. Və mənə ver. Mən istəyirəm Tanrıma qurban kəsəm.

– Kəs, mənim ağam. Kəs. Tanrısına qurban kəsən adamın ürəyi sevinclə dolur. O öz borcunu verir.

– Ey qul, mən Tanrıma qurban kəsmək istəmirəm.

– Kəsmə, mənim ağam, kəsmə. Sən elə bilirsən ki, Tanrının istəyini yerinə yetirərsən, onu öz ardınca apara biləcəksən və ya (maqların), yaxud (ibadətini) sorğu-sualına cavab verə, yaxud da ki, onun səndən tələb etdiklərini yerinə yetirə biləcəksən?"

Burada dialog, artıq dini-ənənəvi istiqamət alır. Göylərə – Tanrıya inam və ehtiram bəsləmək, Tanrının nəzərini öz üzərinə cəlb etmək üçün Göylərə üz tutub qurban kəsmək kimi ənənələrin yaşaması və davamına işarədir. Bununla belə, cavabın sonu düşündürür; fikir müəmmalıdır. Əslində qul demək istəyir ki, Tanrının istəyini yerinə yetirməklə, yəni ona qurban demək və kəsməklə elə güman etmə ki, onu "öz arxanca apara bilərsən? – yox, bu mümkün olan iş deyil..."

Doqquzuncu müraciət-sual: "Ölkəmə ərzaq verim verməyim?"

"– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

O deyir: Ölkəmə ərzaq vermək istəyirəm.

– Ver mənim ağam, ver. Öz ölkəsinə taxıl verən adamın – onun gəliri və qazancı çox böyük olur.

– Ey qul, ölkəyə ərzaq vermək istəmirəm.

– Vermə, mənim ağam. Vermə. Borc vermək məhəbbətə bənzəyir. Amma gəlir oğul doğulmaq kimidir. Sənin taxılının gəlirini onlar özlərinə götürəcək, sənə də nifrət edəcəklər. Onlar sənin taxılını yeyəcək, səni isə məhv edəcəklər".

Onuncu müraciət-sual: "Ölkəmə xeyirxahlıq göstərim, göstərməyim?"

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Mən ölkəmə xeyirxahlıq göstərmək istəyirəm.

– Göstər, mənim ağam, göstər. Öz ölkəsinə xeyirxahlıq edən adam, özü də tez-tez Marduk iltifatı (yəqin ki, insanın mühakimə saxlanması məbədində) tapar.

– Ey qul, mən ölkəmə xeyirxahlıq göstərmək istəmirəm.
– Göstərmə, mənim ağam. Göstərmə. Qədim şəhər xarabalıqlarını göz və insan kəllələrinə nəzər sal (və tap görüm), onlardan kim şər sahibi, kim xeyir sahibi olmuşdur?"

– *On birinci müraciət* – son sual-cavab: "Hal-hazırda nə yaxşıdır?"

– Ey qul, mənim xidmətimdə, dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Hal-hazırda nə yaxşıdır?

– Mənim boynumu və sənin boynunu sındırıb çaya atmaq yaxşıdır. Kim çox ucadır, göyə qalxmaq istəyir və kim çox böyükdür dünyanı tutmaq istəyir?

– Ey qul, mən istəyirəm səni öldürüm və məndən öndə getməyə məcbur edim.

– Həqiqətdə üçcə gün yaşayacaqsan məndən sonra, mənim ağam"

Göründüyü kimi, qula edilən müraciətlər bütün məsələlərdə ikilidir. Ağanın həm müsbət, həm də mənfi qoyduğu suallarına təsdiq cavabı alınır.

"Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!" – eyni üslubda müraciətə alınan cavab ancaq "Bəli, mənim ağam, bəli!" şəklində II dəfə təkrarlanır. Əslində mövcud cəmiyyətin hərəkətverici amilləri olan çox mühüm problemlərinə toxunulur və münasibət bildirilir. Bununla, həm də dialoq-hekayənin özündə orijinal üslub alınmış olur. Biz bu orijinallığın kökdən gəldiyinə və müxtəlif dillərə tərcümələrdə belə dəyişmədiyinə, sabit qaldığına şəkk-şübhə etmirik, mətnin altında verilən bu qeyd də fikrimizin lehinədir. Mətn bu əlavə ilə tamamlanır: "Öz əslinə əsasən yazılıb və yoxlanıb".

Hekayədə ağasına son dərəcə müti olan, onun həm müsbət, həm də mənfi məzmunlu müraciətlərinə ancaq "bəli", "elə et" cavabını verən qul axırda dözə bilmir, dilə gəlir, mütilik cəsarətə çevrilir.

X sual-cavabda:

Ağanın "xeyirxahlıq etmək istəyirəm" və "istəmirəm" ikili sözüne verdiyi cavaba bunu da əlavə edir: "Qədim şəhər xarabalıqlarını, göz və insan kəllələrinə nəzər sal (və tap görüm), onlardan kim şər sahibi, kim xeyir sahibi olmuşdur?"

Əlbəttə, fikir orijinaldır, düşündürür.

XI sual-cavabda:

Qulun fikri, cəsarəti daha artıq qabardılıb. "Hal-hazırda nə yaxşıdır?" sualına ağa gözləmədiyi cavabı alır. Qulun "Kim çox ucadır Göyə qalxmaq istəyir, və kim çox böyükdür dünyanı tutmaq istəyir" kəlamı diqqəti cəlb edir. Bu qədim dünyanın tənəli sözüdür. qulun dili ilə verilib: ağalar, fətehlər dünyasına qarşı. Odur ki, ağa buna qəzəblənir və deyir: "Ey qul, mən istəyirəm səni öldürüm". Qulun cavabı daha ötkəm və mənalıdır, kəsədir: Sən də mənim dalımca gələcəksən..."

"Ağa və qul" dialoq-hekayəsinin cəmiyyət həyatına və dünyaya hadisələrinə bədii-fəlsəfi baxışın, düşüncənin gərəklı mənzərəsidir: xalqın aşağı təbəqəsinin – qulun dili ilə verilib.

Hekayənin bədii və ictimai dəyəri də bundadır.

Dialoqlarda çox düşündürücü, götür-qoy edici mənalılar daha qabarıq şəkildə verilir. Ümumi üsluba uyğun, fikir ikibaşlı qoyulur. Söz yox, o zaman cəmiyyət həyatında məsələnin belə mövcud olduğu şübhə doğurmur: həyatdakı realıq bədii əsər-dialoq üzərinə köçürülüb. Məhz bu fikir qaynaqları, bu kəlam, bu ikilik, bu ümumbəşəri xeyir və şər modeli, dini görüşləri, elmi fəlsəfəni və müdrik zəkaları – peyğəmbərləri yaradıb ki, insan oğlunu həmişə düzlüyə çəksin, halal keyfə-ışrətə yönəltsin, qurmağa, yaratmağa həvəsləndirsin, hüququnu müdafiyyə, mübarizəyə qaldırsın, sevib-sevilməyə meyl, yaradana – Tanrıya inam, məhəbbət, ehtiram və itaət hissi aşılansın, ölkəyə, xalqa mərhəmət və xeyirxahlığa sövq etdirdin; ümumən insanlara mənəvi-ruhi qida versin, insaniyyətin daxili aləmini açsın. Məhz din, elm, fəlsəfə, incəsənət ədəbiyyat bu ehtiyacdən yaranmışdır. İnsanlığın ilk müqəddəs dini kitabı və dünya dinlərinin ilkin qaynağı olan "Avesta" – "Göy Tenqri Dini" bu zəruriyyətdən meydana çıxmış, ümumbəşəri məzmun və şəkil almışdır...

3) Məktəb hekayələri

Qədim Şumerdə oxumağa, təlim-tərbiyyəyə, təhsilə böyük əhəmiyyət verilirdi: oxumaq, bilik almaq imkanı da geniş idi. Bunu biz məktəb həyatı, təlim-tərbiyə işi ilə bağlı yaranmış zəngin

ədəbiyyatdan görürük. Bu barədə, xüsusilə münazirə-hekayələr diqqəti cəlb edir. S.N.Kramer bu qəbul hekayələri "adi iş günləri", adi məktəb həyatına aid hekayələr adlandırır. O yazır: "Müasir tədris müəssisələrindən fərqli olaraq, Şumer məktəbləri özünə-məxsus ədəbi mərkəzlər idi. Burada nəinki keçmişin ədəbi abidələri öyrənilir və köçürülürdü, hətta yeni əsərlər də yaradılırdı. Bu məktəbləri bitirən məzunların əksəriyyəti, bir qayda olaraq, saraylarda və məbədlərdə, ya da zəngin və məşhur adamların təsərrüfatlarında Mirzə kimi çalışırdılar. Lakin onların müəyyən bir hissəsi özlərini elmə və tədris işinə həsr edirdi" (29, 19-20).

Məktəb hekayələrinin məzmunu valideyn-övlad, müəllim-tələbə, müəllim-valideyn münasibətləri ilə bağlıdır. Məlum olur ki, qədim Şumerdə təhsil sistemində ciddi nizam-intizam; bəzən şagirdi yoran, yeknəsək qayda-qanunlar vardı. Bu mənzərəni təsvir edən hekayələrdən biri belə adlanır:

a) "Məktəblinin günü"

Hekayə münazirədir, söhbət mükəllimə şəklində gedir; səhər tezdən məktəbə tələsən uşaqla kənar bir şəxsin ona sorğu-sualı ilə başlanır (29, s.23-25).

" – Məktəbli, belə tezdən hara gedirsən?

– Məktəbə gedirəm.

– Məktəbdə nə ilə məşğul olursan?

– Kitabələrimi öyrənirəm.

Sonra da nahar edirəm".

Şagird, artıq məktəbdədir; orada nə etdiyi, nə işlə məşğul olduğu barədə söhbət gedir; şagirdin öz dili ilə, bir növ, hesabat verilir:

"Bax, kitabəmi öyrəndim,

Yazdım, onu bitirdim.

Məktəbin tapşırığını alıb yazdım.

İndi mən evə gedə bilərəm.

Evə tələsirəm, atam məni gözləyir".

Belə məlum olur ki, şagird hər gün dərsdə nə keçdiyi, nə öyrəndiyini evdə-ailədə atasına deməli, söyləməlidir. Burada həm məktəbə tələsmək, həm də məktəbdən evə tələsmək məzmunu, fikri diqqətdən yayınmır. Deməli, Şumer məktəblisi küçədə veyillənmiş, boş vaxt keçirmir; o, valideyn və məktəbin ciddi nəzarəti altındadır.

"Bax, tapşırığımı ona danışdım,

Yazdığım lövhəmi ona oxudum.

Atam razı qaldı məndən".

Sonra, ümumən şagirdin səhər tezdən başlanan günü və onun "bölüşdürülməsi" gəlir. Bu məzmun da şagirdin öz dili ilə söylənir:

"Budur, mən səhər oyandım,

Anamı önümdə gördüm.

– Anacan, mənə nahar hazırla

məktəbə gedirəm mən –

Bax, beləcə ona dedim.

Anam mənə iki kökə verdi.

Onun önündəcə onları yedim.

İkisini də özümlə aparmağa verdi.

Və mən məktəbə qaçdım.

Məktəbdə müəllim mənə söylədi:

"Nə üçün yubandın?" – dedi.

Çox pərt oldum, həyəcan keçirdim.

Bax beləcə müəllimə yanaşdım,

Beləcə baş əydim ona mən..."

Şumer məktəblərində ciddi nizam-intizam, rejim vardı, dərsə gecikmək, dərsdən yayınmaq olmazdı. Əks təqdirdə şagirdi cəza gözləyirdi. Ailədə də bu nəzarət mövcud idi. Məndən bu həqiqət açıq-aşkar sezilir (bunu biz növbəti hekayədə daha aydın müşahidə edəcəyik).

Belə anlaşılır ki, bu ehtirama, üzr istəməyə baxmayaraq, müəllim onu sərt qarşılayıb, onu danlayıb. Dərs vaxtı yerindən qalx-

dığına, məktəb darvazasından bayıra çıxdığına görə cəza da alıb, kötəklənib də. Ən pisi isə o olub ki, müəllim ona deyib: "Sənin əlin (əlyazman, gördüyün iş) heç nəyə yaramaz".

Şagird pərt evə gəlir. Atasından xahiş edir ki, müəllimi evə dəvət edib, ona hörmət və qayğı göstərsin, qulluq etsin, ailə onun xətir-könlünü alsın.

"Atası şagirdi diqqətlə dinlədi.
Məktəb müəllimini çağırdı,
Evə dəvət etdi, başda oturdu.
Şagird ona qulluq etdi, qarşısında dayandı.
Öyrəndiyini, bütün bildiklərini
Atasına söylədi, nəql etdi, danışdı".

Müəllimin evə dəvətilə bağlı hekayədə maraqlı bir məzmun da var: şagird ata-anası və müəllimi önündə sanki imtahan verir. Məktəbdə öyrəndiklərini məharətlə danışır; müəllimin sorğu-sualına dəqiq cavablar verir. Şagirdin biliyi, hazırcavablığı xoş təsir bağışlayır, həm ata-ananı, həm də müəllimi sevindirir, onların ruhunu oxşayır.

Ata hədsiz sevinclə müəllimə – "məktəb atasına" öz minnətdarlığını bildirir, onu hörmət və hədiyyələrlə yola salır. Mətnə işlənən "məktəb atası" məna və məzmunu diqqətə layiqdir – qədim Şumerdə ailə ilə məktəb arasındakı çox yaxınlığa və doğma-lığa şahidlik edir.

"Atası sevinclə, fərəh dolu ürəklə
Məktəb atasına belə dedi:
"Bax, cocuğum mənim, əlini açdı,
Sənsə, öz fəzilətini qoydun ovcuna.
Cavabını, müdrikliyini, biliyini
Elinin bütün incəliklərini
Açdın, verdin ona sən.
Bütün misalları, hesabları
Anlatdın ona sən.

Bilik onun sərvətidir, bu nurla
Aydınlatdın, ziya verdin ona sən!"

Bu minnətdarlığın ardınca hekayə müəllifi əlavə edir:

"Ona təzə paltar bəxş etdilər,
Çörək-ərzaq verdilər.
Barmaqlarını üzüklərlə bəzədilər"

Açıq-aşkar görünür ki, hekayədə incə şəkildə ailə və məktəb problemi qoyulub. Cəmiyyətin gələcəyi olan gəncliyə qayğı və yaxşı bilik vermək ailə ilə məktəbin birgə fəaliyyəti əsasında daha önəmli olur; məsələ ədəbi-bədii düşüncəyə çıxarılır, bədii əsər-hekayə mövzusu olur, buna xüsusi məna və əhəmiyyət verilir. Hekayə "məktəb atası"nın qətiyyət və inamla söylədiyi sözlərlə tamamlanır; şagirdinin fərasəti, ona çəkdiyi zəhmətin hədəf getmədiyi, ailə qarşısında üzünü ağ etdiyi üçün o, sevinir. Müəllim

"Cocuq, sən mənim dediklərimi dinlədin,
Atmadın, tullamadın, anladın" –
deyə fərəhlənir, ondan razı qaldığını bildirir.

Şagirdinin nitqindən, biliyindən məmnun olan müəllim valideyni əmin edir ki, övladınız daha artıq bilik alacaq, "fəzilət zirvəsinə yüksələcək"dir.

"Sən hər şeyi mükəmməl biləcəksən.
Fəzilət zirvəsinə yüksələcəksən.
Nə bacardınsa, onu verdin mənə,
Mənsə, nəyi bacardım, onu verdim sənə..."

Söz yox, bu məzmun qədim dünyamızın təhsil sistemində yüksək göstəricidir: Müəllim şagirdin ikinci – təlim, təhsil, bilik atası sayılır və ya hekayədə belə təqdim edilir.

Bir qayda olaraq, Şumer ədəbiyyatında, bədii əsərlərdə, ümumən Şumer düşüncə tərzində, əksərən ilahi qüvvələrə, mifik varlıqlara müraciətlər müşahidə olunur. Bu hekayədə də müəllim onlardan şagirdinə uğur diləyir, şərhin ondan uzaq olmasını arzu edir:

"Nidabə-savcıların hakimi,
O, qoy sənə himayə dursun.
Qamış çubuğuna uğur versin,
Gil lövhədən şəri qovsun.
Qardaşların önündə dik duracaqsan,
Taylarına başçı sən olacaqsan.
Məktəb şagirdləri arasında, bil,
Yaxşılardan yaxşısı sən olacaqsan"

Tədqiqatçılar göstərir ki, bu hekayənin bizim əlimizdə müxtəlif vəziyyətlərdə 21 surəti var. Onun üçü Filodelfiyanın Pensilval Universitetinin muzeyində, yeddisi İstanbulun Qədim Doğu Muzeyində, biri də Luvrda saxlanılır. Bu, onu göstərir ki, Şumerdə ailə-məktəb problemi aktual məsələ imiş. Buna görə də hekayə-münazirə çox məşhur olub, çox yayılıb. Bu səbəbdən də bu qədər köçürülüb, yazılıb ki, 21 nüsxəsi də gəlib bizə çatıbdır.

Əlbəttə, hekayədə təhsil, təlim-tərbiyə üçün ciddi və əhəmiyyətli məsələlər qoyulub. Lakin bəzi tədqiqatçılar müəllim-valideyn qayğısını müxtəlif yerə yozur, başqa rəng verir və s. Görünür, qədim dünyamızda – o vaxtlar müəllim-valideyn-şagird münasibətləri çox səmimi olub. Müəllim ailənin yaxın adamı, övladın ikinci atası sayılıbdır. Buna mətnin özündə də işarə var: müəllimə "məktəb atası" deyərək müraciət edilir. Biz bura S.N.Kramerin bu fikrini də əlavə edirik: "Güman ki, o dövrlərdə, bizim günlərdə tez-tez müşahidə etdiyimiz kimi, müəllimin gəliri çox az olub. Hər halda o, şagirdin valideynlərindən bəxşiş və hədiyyələr alanda çox sevindi".

Söz yox, bu hekayə fərsətli, ayıq, görün-götürən, öyrənməyə, bilik qazanmağa səy göstərən övlad haqqında bədii fikirdir, ibrətli sözdür. Lakin bunun əksi olan hallar, məzmun da nəzərdən qaçırılmayıb, avara, tənbel və fərsiz övlada, məktəbliyə aid hekayələr də var. Bu hekayələrdən biri "Ata və oğul" adlanır. Bu hekayəyə "Ata və fərsiz övlad" adı da vermək olardı.

b) "Ata və oğul"

C.H.Kramer bu hekayəni 17 lövhəcikdən və cüzlərdən ibarət olduğunu qeyd edir: "Bu sənəd, təqribən 3700 il bundan öncə yazılmışdır. Çox güman ki, həmin mətn bir neçə yüz il qabaq tərtib edilib. Barəsində danışılan əsər Mirzə ilə onun fərsiz oğlu arasında əvvəlcədən giriş söhbətilə başlanır. Narahat ata oğluna deyir, ondan soruşur (29, s.26-30)

"– Hara yığışmısan belə?
– Heç hara yığışmamışam.
– Əgər heç yerə getmirsənsə,
– Günlərini necə keçirirsən?
Məktəbə get, məktəbdə ol sən,
Oxu tapşırığını, həll et sən,
Sən gil lövhəciyi yaz.
Böyük məktəbli qardaşın
Qoy kömək etsin, sənə,
Yeni gil lövhəciyi yazsın.
Ev tapşırığını bitirib,
Öz rəhbərinə cavab ver.
Sonra gəl mənim yanıma.
Anladınmı, sənə nə dedim?"

Ata az-çox səmimi tərzdə oğlunu inandırmağa çalışır ki, məktəbə getmək, söylə oxumaq lazımdır. Ata oğlunu məcbur edir ki, dediklərini təkrarlasın və ona əməl eləsin. Oğlu atanın dediklərini eynilə təkrar edir. Amma ona əməl etmir.

Hekayədə atanı üzən məhz övladlarından birinin avaraçılığı, veyil-veyil gözməsidir: faydalı bir işdən yapışmamasıdır. Atanın narahatlığı bir də bundadır ki, fərsiz oğlu, fərsiz övlad nəslə korlayır, onun adını batırır, üzünü qara edir. Hekayədə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün nəsəl, qohum-qardaş da buna pis baxır, bəzən sevinənlər də olub.

"Ailəmizdə arasan belə,
Sənə bənzəri tapıla bilməz..."

Qəbul etməm tənbəlliyini, yamanını
Dolub qəlbim, daşır səbr kasam,
Sənə qeyzləndiyimdən.
O qədər narahatlıq var ki, səndən!"...

Ata oğluna təsir etmək, onu əməyə alışdırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Onu dilə tutur, danlayır, onu həmyaşıdları ilə, qohumların uşaqları ilə müqayisə edir ki, bəlkə düz yola çəkə, ona təsir edə, yola gətirə.

"Başqa cür yaşayır yaşıdların – öz zəhmətilə.
Ata-analarına çörək qazanır onlar.
Yeter baxmaq qohumların uşaqlarına necə çalışır onlar!...
Bax, belələri səndən uca dururlar!
Onların yanında sən adam deyilsən!
İş görməkdə sən onlara çatan deyilsən!
– Necə, qatlaşmıram onlar qədər zəhmətə?!...
– Budur sözüm, nə deyirəm sənə, elə!
Utan vicdanın, abırın-həyan olsun"

Valideyn həmişə övlad haqqında belə düşünüb, onun qayğı-sına qalıb, ərşəyə çatmasa, bir peşə, sənət sahibi olması, təlim-tərbiyəsi, işi-gücü barədə narahat olub. Bu qayğılar bəzən onu üzüb. Burada isə ilk tədbir öyrənmək, oxumaq böyük-küçükdən görüb götürmək, ağıl sahibi olmaqdır. Yoxsa, ömrü ləyaqətlə, şə-rəflə başa vura bilməzsən, həmişə başqasına möhtac olarsan. Atanın narahatçılığı da bundadır. Ata təkid edir ki:

"Sənin həmyaşıdların ki, bir boyunduruqdasınız,
Səninlə çəkirlər – niyə sən onlara baxmırsan,
onlarla tənleşmirsən?!
Dostlarına, yoldaşlarına sən baxmırsan onlarla
tənleşmirsən?!
Buyur, "böyük qardaşlarınla" tənleş sən!"

Ata sözünə davam edir:

"Enki Tanrı söyləyib ki, ən çətin iş mənim seçdiyim "savad

hikmətidir. Yəni mənim sənətim – gil lövhə üzərində yazma, həkkətmə sənətidir. Sən ona sahib ol. Avaraçılığı burax!"

Ata hər vasitə ilə oğluna təsir göstərməyə çalışır. Dövrün, zamanın ruhuna uyğun təsir vasitələrinə əl atır, ilahi qüvvələrə istinad edir, onların müqəddəs sözləri, tövsiyələrini ona xatırladır.

Ata axırda oğluna deyir;

" – Yox, mənim mirzəlik sənətim barədə,
heç sən düşünmərsən.
Amma Enlil insanların taleyinə yazıb ki:
"Oğul öz ata sənətini seçsin gərək.
Ehtiram yolu səfalıdır,
Sən bu yolla gedəsən gərək"

Bütün bu danlaqlara, giley-güzara, narahatçılığa baxmayaraq, ata oğlunu yola gətirəcək, ona öz sənətini verəcək, istəyinə nail olacaqdır; o buna əmindir:

"Məcbur edəcəyəm səni dönməyə mən!"

Belə anlaşılır ki, nəhayət Ata oğlunu ipə-sapa yığıb istədiyi-nə nail olub. Bu fikri hekayənin sonu, tanrılara edilən alqış səda-ları təsdiq edir:

"Təmiz adı, mehriban sözü
Qoy sənə Tanrın versin!
İnannada – öz Tanrında mərhəmətini ara sən!
Ninqal ana da qoy səni əzizləsin!
Nisabə, alqış olsun sənə!
Nisabə eşq olsun sənə!"

Göründüyü kimi, sonluq ilahi qüvvələrə, Tanrıya inamla bi-tir, fikir onlara ümidlə tamamlanır.

6. DASTAN YARADICILIĞI

Qədim Şumerdə dastan yaradıcılığı güclü olub. Müxtəlif qaynaq və tədqiqatlarda bir neçə dastandan söhbət açılır, 9 dastan barədə məlumat verilir. Bu dastanların adları belə çəkilir: "Enmerkar və Aratta hökmdarı", "Bilqamis və Ağa", "Uruk və Aratta", "Luqalbanda və Enmerkar", "Luqalbanda və hurrum", "Bilqamis" və s.

Bunlar qəhrəmanlıq dastanları sayılır. Bu dastanlar Şumer adlanan xalqın zəngin ədəbi yaradıcılığa malik bir xalq olduğunu tam aydınlığı ilə təsdiq edir. Bu dastanlarda bir çox bəşəri keyfiyyətlər bədii əksini tapıb. Bir çox insan həyatı üçün zəruri problem və məsələlər qoyulub, həll olunur. Bu isə qədim dünyamız, əcdadlarımız haqqında geniş təsəvvür yaradır, biliklərimizi artırır. Şumerlərin ağı, zəkası, dünyagörüşü, bədii düşüncəsi, dini görüşləri, inamı, ləyaqəti, ailə məhəbbəti, məişəti, dostluqda sədaqəti, ideya-məsləki – ümumən mənəvi dünyası haqqında daha dürüst məlumatlar, elmi biliklər alırıq.

İki dastan üzərində dayanacaq.

1. "Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanı

Şumerlərdə belə bir məsəl, müdrik kəlam var, deyiblər:

"Sən gedirsən düşmənin torpağını zəbt edirsən, digərləri gəlir, sənə torpağını zəbt edir".

Bu kəlam, söz yox, şumerlərin – bu xalqın sülhsevər ruhunun, müdrikliyinin bədii ifadəsidir. Məsəl səviyyəsində ümumiləşdirilib deyilib. Buradan alınan nəticə belədir: "Nə sən başqasının torpağına göz dik, nə də başqası sənə torpağına göz diksin! Yəni müharibə olmasın, həmişə əmin-amanlıq olsun!"

Bu kəlam, haqqında bəhs edəcəyimiz "Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanının leytmotividir. Dastan ümumşumer xalq ruhunun bu üstünlüyünə həsr olunub, onun bədii ifadəsi olaraq yaradılıb və geniş şəkildə yayılıb.

S.Kramer "Tarix Şumerdən başlanır" əsərində "Beynəlxalq münasibətlər" başlığı altında bu dastandan bəhs edərək yazır:

"Qarşımda masa üzərində bir gil lövhə var. Təxminən 4000 il qabaq naməlum Şumer mirzəsi onun üzərində mixi işarələri cızmışdır. Lövhə 23x23 sm ölçüdə dördbucaqlıdır, yəni adi makina kağızından da kiçik. Amma Mirzə bu lövhəni on iki sütuna bölmüş və onun üzərində kiçik işarələrlə qəhrəmanlıq poemasının 600-dən çox sətirini yerləşdirmişdir. Bu poemanı "Enmerkar və Aratta hökmdarı" adlandırmaq olar. Lövhədə təsvir olunan hadisələrin az qala beş min il əvvəl baş vermiş olduğuna baxmayaraq, poema son dərəcə müasir səslənir. Zira orada güc siyasəti tərəfdarlarının bir sıra üsullarını canlı şəkildə xatırladan beynəlxalq münaqişə təsvir olunur.

Poemada təsvir olunan hadisələr qədim zamanlarda, poemanın gil lövhələrə köçürüldüyü dövrdən də yüz illərcə qabaq Güney Mesopatamiyada, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən şəhər-dövləti Urukda şanlı şumer qəhrəmanı Enmerkarın necə hökmdarlıq sürdüyü barədə nəql edilir" (50, s.14-15)

a) Enmerkarın İlahə İnannaya müraciəti

Dastan-poemanın baş qəhrəmanı Urukun hakimi Enmerkarıdır: o Günəş tanrısı Utunun oğlu kimi təqdim edilir. Enmerkar İkiçayarasının şimal-şərqində yerləşən Aratta hökmdarlığına güc işlədir. Aratta Urukdan uzaqda, qüzeydə dağlar arxasında yerləşən digər bir şəhər dövlətidir; onu yeddi dağ silsiləsi Uruqdan ayırırdı: ora gedib gəlmək çox çətindi. Tədqiqatçılar göstərir ki, "təxminən Urmiya gölünün cənub-şərq torpaqlarıdır: bu ölkə Manna və ümumən cənubi Azərbaycana uyğun gəlir" (6, s.125).

Aratta öz təbii sərvətlərilə şöhrət tapmışdı; rəngli metalları, qızılı, gümüşü, tikinti-daş materialı ilə məşhur idi. İkiçayarası düzənliyində yerləşən Uruk dövlətinin isə buna böyük ehtiyacı vardı. Odur ki, necə olur-olsun, Enmerkar Arattanı özünə tabe etmək qərarına gəlir: onun varidatı ilə Urukun inkişaf etdirməyi, bəzəməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu məqsədlə müxtəlif yol və üsullara əl atır.

Dastan əslində şeirlə yazılıb (50, s.19-24), biz onun həm də rus dilinə nəslə tərcüməsindən (42, s.268-276) istifadə edirik.

Enmerkar istəyir ki, Aratta Urukla tabe olsun və onun var-

dövlətilə, qızılı-gümüşü ilə, lacivərdilə Urukda məbədlər, ibadətgahlar ucaltsın. Dastan qüdrətli Şumer məhəbbət və savaş tanrısı ilahə İnannaya bu müraciətlə – dua ilə başlanır:

"Öz bacısına, arzular xanımına
Nurlu İnannaya belə dua etdi!
"Inanna, bacım mənim, qoy Uruk üçün
Aratta əhli altun-gümüş gətirsin.
Qoy onlar onu məharətlə işləsin –
Nəcib lacivərdi lövhə-lövhə,
Elektri təmizlənmiş lacivərdi...
Uruka, müqəddəs yerə gətirsin,
Aşnanın evini, sənin taxt-tacını

"Enmerkar və Aratta hökəmdarı" dastanının yazıldığı
12 sütunlu lövhədən bir bölümün surəti (bax: 50, s.16)

Orada Eananı sənin üçün tiksin;
Müqəddəs yatağını, evini sənin,
Qoy Arattada incəliklə bəzəsin.
Mən də lacivərd buğa, orda yataram.
Aratta Uruka təslim olsun!"

Mətləb aydındır. Enmerkar işğalçılıq ehtirası ilə yanır, qonşu dağlıq ölkənin torpaqlarını zəbt etmək, özünə təslim etmək niyyətindədir; məqsəd bu hesabla hakimiyyətini gücləndirmək, şəhərlərini abadlaşdırmaq, Uruku gözəl bir məkana çevirməkdir. Hətta bu işləri o, Aratta əhalisinə gördürmək istəyir və ilahə İnannaya bol-bol vədlər verir. Lakin əsl niyyətini ondan gizlədir:

"Qoy arattalılar dağ daşlarını
Dağlardan Uruka gətirsinlər.
Mənə möhtəşəm məbəd tiksinlər,
Mənə möhtəşəm taxt-tac ucaltsınlar! –
Möhtəşəm məbəd, Tanrı məbədi!"

Enmerkar İnanna üçün "Aşnan evi"ni, "Eana" məbədini, "Abzu", "Ereduk" ibadətgahlarını yaradacağına, onları nura, şəfəqə qərq ödəcəyinə söz verir:

"Abzunu müqəddəs dağa döndərsinlər,
Ereduku meşəli dağ tək ucaltsınlar,
Abzu məbədini çırağban şəfəq kimi
Zülmətdən öz nuru ilə qaldırsınlar"

b) İlahə İnannanın Enmerkara öyüdü və verdiyi vəd.

Sonra, İnannanın ona cavabı, verdiyi vədlər gəlir:

"İnanna, bütün ölkələrin hakimi
Enmerkara, Utunun oğluna dedi:
"Enmerkar, sənə sözüm var, qəbul et!

Verdiyim məsləhətə sən əməl et!
 Ordun arasından yaxşı bir elçi seç,
 İnannanın ayin* sözünü aparsın.
 Parlaq dağlara, qoy qalxsın o,
 Parlaq dağlardan, qoy ensin o.
 Suzlara, dağlıq ölkə Anşana,
 Qorxunc, möhtəşəm, əzəmətli dağlara.
 Siçan tək sakitcə, qoy baş əysin –
 Yollar, qoy toz ilə örtülsün,
 Aratta Uruka tabe olsun!"

İlahə İnanna hökmdarı inandırır ki:

"Doğrudan, Arattanın sakinləri,
 Sənə dağ daşları gətirəcəklər.
 Sənə tutya** yapacaq, taxt tikəcəklər
 Böyük Tanrı məbədi ucaldacaqlar.
 Sutlarını Qullaba göndərəcəklər
 Abzunu müqəddəs dağ tək yüksəldəcəklər.
 Ereduku meşəli dağ tək ucaldacaqlar.
 Abzu məbədinə əlvən cüğü*** tək
 Zülmətdən öz nurla qaldıracaqlar..."

İlahə İnanna Enmerkara beləcə ümidlər, öyüd və ürək-dirək verir, onu əmin edir ki, istədiyinə nail olacaq; o, qələbə çalacaqdır; İnannanın nəzəri onun üstündədir.

İlahə İnanna öyüdünə davam edir və sözünü belə tamamlayır:

Torpağın sinəsində nurla ucalanda,
 Onun bəzəyi sən olacaqsan, sən.
 Sənə, Utu oğlu Enmerkara eşq olsun!"

* Ayin – gələcəkdən xəbər verən, gələcəyi görən kəlam; müqəddəs, təkzib-
 edilməz.

** Tutya – ziyarətəgah, müqəddəs yer, müqəddəslik.

*** Cüğü – parıltı, ışıltı, şəfəq, bayraq.

v) Enmerkarın inamı və qələbəyə ümidi

Enmerkar ilahə İnannanın sözlərini dinləyib, uyüdünü alıb sonsuz fərəhlənir. İnəm və qələbə eşqilə öz seçmə ordusundan müdrik, sözlü-söhbətli bir çapar seçir və ona belə deyir:

"Müqəddəs sözləri – İnanna hikmətini
 Onun sutlarını sən aparacaqsan.
 Zubi dağlarına sən qalxacaqsan.
 Zubi dağlardan sən enəcəksən.
 Suzları, Anşan dağlarını sən,
 Kiçik siçan tək sakitcə keçəcəksən.
 Qorxu gətirəcək uca sıra dağları
 Toz-torpaq içində öteəcəksən!"

Urukun kahini qələbə inamı ilə ilahə İnannanın dediklərinə öz əlavələrini də edir. Aratta kahininə hədə-qorxu, hap-kop da gəlir. Bu yolla onu qorxutmaq və rəm etmək istəyir.

"Aratta ali kahininə söylə və de:
 "Şəhərini onun çöl göyərçini tək
 Ağacdən uçuraram, mən qovaram!
 Alınmış qul kimi onu boğaram,
 Dağıdılmış şəhər kiini külünü yığaram.
 Aratta – onda Enkinin lənəti var.
 İnanna ona qarşı üsyana qalxdı.
 O ona söz dedi, o isə qayıtdı.
 Təpə kimi küllə örtərəm onu..."

Enmerkarın belə hədə-qorxu gəlməsi, hap-kopu oxucuya da xoş gəlmir; bu təköbbürün, bu lovğalığın müsbət nəticə verəcəyinə, onun qələbə çalacağına heç cür inanmır. Çünki bu yolla qələbə qazanılmaz. Burada "Tanrı Enkinin, ilahə İnannanın adından sui-istifadə də var. Hər şeyin bitdiyini güman edən Uruk hökmdarı, artıq Arattanın ağası kimi hərəkət edir. Çapara xüsusi "gös-

təriş" və "əmlər" verir, iştahasını gizlədə bilmir, qalib kimi dağ-
lar ölkəsinə sifarişlər göndərir:

"Filizdən qızılı çıxarıb dəri kisələrə doldurandan sonra,
Saflaşdırılmış gümüşünü qablaşdırandan sonra,
Qiyətli metalları qablaşdırıb
Yükləri qatırlara yükləyəcəklər!.."

Guya Tanrı Enlil və hökmdar Nudimudun fikri də belədir.
Bunları Şumer – Uruk üçün ayırıblar, seçiblər:

"Bunları Enlil Şumer üçün ayırıb,
Hökmdar Nudimud saf ürəklə seçib:
"Müqəddəs adət" qələsini tiksinlər
Şümşadla onu gözəlcə bəzəsinlər".

q) Çaparın Arattaya ilk və növbəti gedişləri

Elçi-çapar hökmdarın bu coşğun və ultimatum tonunda dedi-
yi sözləri dinləyir və Arattaya yola düşür.

Dastanda bu gedişin maraqlı bədii təsviri diqqətdən yayın-
mır. Bu təsvir türk dastan yaradıcılığına xas təbii və şirin təəssü-
rat bağışlayır. Bu misralar dildən-dilə tərcümələr edilib bizə çat-
sa da öz əsilliyini, gözəlliyini saxlayıb. Arattanın ecazgar dağ
mənzərələri, dağ yolları çox canlı görünür, güllü-çiçəkli yarpaqlar
göz önündə canlanır.

Elçi dinlədi ağasının sözlərini
Gecəkən yola düşdü, baxaraq ulduzlara.
Gündüz səmada Günəşlə birgə getdi.
Müdrək İnannanın gözəl kəlamını,
Onun sutlarını aparır çapar.
Suzlara, dağlıq ölkə Anşana,
Sican tək sakitcə o, baş əyir.
Qorxu gətirəcək, uca sıra dağlara,
Dönür gülə qər q olmuş yarpaqlara:

Beş dağ, altı dağ, yeddi dağ aşdı
Nəzər saldı, Arattaya yaxınlaşdı.
Ağasının qüdrətindən xəbər apardı.
Çapar xəbərlərin mənasını anladı,
Arattanın ali kahininə belə dedi:
– Sənin atan, mənim hökmdarım,
Məni sənin hüzuruna göndərdi.
Urukun, Qullabın ali kahini
Məni sənin hüzuruna göndərdi.
– Hökmdarın sənin nə dedi, nə söylədi?!"

Hiss olunur ki, çapar adı deyil, çox hazırlıqlı, belə işlərdə
mahir bir adamdır. Ağasının demədiyi sözləri də özündən artırır,
"hökmdarım mənim bax bunları dedi, bunları söylədi!" – deyər
ağasını o ki var tərifləyir, onu belə vəsf və təqdim edir: "Mənim
hökmdarım anadan doğularkən kahin seçilib. O, Urukun ağasıdır.
O əjdahadır. Şumerə həyat verəndir. O, o kəsdir ki, dağı parçalar,
düzənə, tarlaya döndərər. O, dağ zirvələrinin təkəsidir, dağlar
onu qüdrətli bəsləmişdir, dırnaqları kəsərlidir. O, dağların
qoynunda doğulub, müqəddəs inəkədən süd əmib..."

Çapar ağasının yuxarıda dediklərini eynilə ona söyləyir; hə-
min sözlər təkrar olunur –

"Şəhərini onun çöl göyərçini tək
Ağacdən uçuraram, mən qovaram!..."

Belə təkrarlar, sözü, fikri qabartmalar şumer bədii düşüncə-
rində – dastan və hekayələrində səciyyəvi haldır, üslubi yetkinlik
kimi özünü göstərir. Sözlərin, ifadələrin, misraların, beytlərin, bə-
zən bəndlərin, hətta bütövlükdə, ayrı-ayrı parçaların təkrarı
ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi boyu ("Bilqamıs",
"Avesta", "Dədə Qorqud"...) davam edib gəlir. "Enmerkar və
Aratta hökmdarı" dastanında da bu keyfiyyət qabarq şəkildədir.
Biz öz fikrimizi rus dilindəki tərcümələr əsasında söyləsək də, bu
üslubi yetkinliyin mətnin əslindən gəldiyinə şübhə etmirik.

Çapar Arattanın ali hakimindən cavab tələb edir:

"Di söylə, necə cavab verim ona mən?
Ona, laci vərd saqqallı müqəddəs insana.
Ona ki, müqəddəs inək onu bəslədi,
Ona ki, Aratta torpağından yüksəldi,
Ona ki, müqəddəs inəyin südilə bəsləndi,
Ona ki, Qüllabda, böyük sutlar ölkəsində
ali kahin təyin edildi.
Enmerkara, Utu oğlunə nə cavab verim?"

Daş qayaya rast gəlib. Aratta ali kahininin elçiyə ilk cavabı belə olur:

"Çapar, Qullabın ali kahininə
Bax belə də, bax beləcə də söylə:
"Mən hökmdarın saf əlilə gətirildim.
Məni göylərin əsası, kainatın sahibi
Sutların ağası pak, təmiz insanı,
Arattaya, sutlar ölkəsinə yetirdi,
Aratta qarşısında qapı kimi bəndlədi.
Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış?!
Aratta Uruka heç vaxt tabe olmayacaq!
Beləcə sən ağana söylə, beləcə də!

Çapar "Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış!?" sualı qarşısında bir qədər duruxur, bu suala cavab verə bilmir; ağasının son, qəti inamla dediyi bu sözlərini ona çatdırır:

"Arattanın ali kahini baş əyəcək mənə
Müqəddəs Eananın divarları önündə!" –
Belə əmr etdi ağam, deyim mən sənə.

Bu qəti hökm idi. Bundan hökmdar sarsılır, dərin düşüncəyə dalır. Bilmir ki, bu hökmün qarşısına necə çıxsın.

Kahinin ürəyi döyündü, özünü itirdi,
Cavab tapmaq istədi, tapa bilmədi.

Döyünən gözlərini yerə zillədi o,
Cavab axtarırdı, fikirləşirdi o".

Burada dastanın ardını "Qədim Şərq tarixi üzrə toplu" kitabından, nəslrlə rus dilinə edilən tərcümədən davam etdiririk.

Nəhayət, Arattanın ali kahini cavab tapır və deyir: "Arattada qurban vermə, dua-nəzər, itaət var. Biz beş-on adam deyilik ki! Uruk dağlara qarşı gedə bilərmiz?! Sənin ağın silaha sarılmaq istəyir, mən isə onu mübahisəyə çağırıram". (42, s.275).

Aratta hökmdarı etmək, təslim olmaq istəmir, münaqişəni müharibə, savaş təhlükəsini danışqla, sülh yolu ilə həll etməyi təklif edir. Göz önündə tədbirli, vətənpərvər, ölkəsini sevən, ona ürəkdən bağlı bir hökmdar surəti canlanır. Dastanda Aratta ali hakiminin adı çəkilməsə də, o, ağıllı, müdrik və demokratik bir şəxsiyyət kimi ucalır; onun xalqını, ölkəsini canından artıq sevən ali dövlət başçısı olduğu təsdiqlənir.

Bu, əlbəttə, bizim ulu babaların, Şumer ümumi ruhunun, xalqın sülhsevər düşüncəsinin bədii təsdiqi idi. Söz yox, burada dastanı düzüb-qoşan aqıl Şumer yazıçısının mövqeyi, amalı daha artıq təqdir olunmalıdır. Dastanda

**"Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış!?
Aratta heç vaxt Uruka tabe olmayacaq!"** —

fikri, inamı qızıl xətt kimi keçir. Bu sözlər xalqına və özünə güvənən bir hökmdarın, haqqın-ədalətin qələbəsinə olan inamının təsdiqidir.

Aratta hökmdarı təslim olmur, bu məqsədlə hər cür imkana ol atır. Çapara bu cavabı verir: "Qullabın ali kahininə de ki, bizim dağlar qəhrəmandır, məharətli, igid oğullarla doludur. O öz evinə yollanan axşam şəfəqidir. O, üzü şölə ilə dolu fəzaya çəpər çəkən ağaclara bənzər. Pak adət-ənənə ölkəsinin lütfkar ilahəsi – Arattanın şəfəqli səma tacı kimi ona yol göstərir. Mən öz əzəmətimi, həqiqətən dərk edirəm..."

Bu sözlər qədim dünyanın da sirrələrini açır, o dövrdə azadlıq, müstəqillik və demokratiyanın məhz müasir məzmununda başa

düşünüldüyü fikrini təlqin edir. Enmerkarın lovğalığı ilə bu sözləri yan-yanə qoymağa, müqayisə etməyə belə dəyməz. Bununla Aratta hökmdarı yüksəlir, öz hökmdar və insani – bəşəri üstünlüyü ilə ucalır, sonsuz rəğbət qazanır.

Arattanın ali hakimi Enmerkarın qarşısına mübadilə şərtləri qoyur. Arattadan aparılacaq malların əvəzinə ondan taxıl tələb edir. Həm də Arattanın Uruka itaətkarlığını ilahə İnannanın qərarı ilə bağlayır. O, cavabında davam edir; "Taxılı, qoy kisələrə doldurub arabaya yüklətsin. Bu taxılı dağlara gətirsin, vergi toplayanların yanında yığsın. Taxılı kisələrə doldurandan sonra, ulaqlara yükləndəndən sonra, Arattanın sarayında taxıl anbarına tökəndən sonra, əgər İnanna Arattanın varidatını aparsa, onda mən ona baş əyərəm, o isə öz cəhəlcəllini mənə göstərsin, mən və mənim şəhərim ona tabe olarıq" – ona belə də!".

Bu, cavab Enmerkarın yuxarıda xatırlanan hökmlü sözlərinə qarşı eyni tonda, eyni üslubdadır. Dastanın ümumi üslubuna da tam uyğundur. Enmerkarın lovğa-lovğa çaparla göndərdiyi "əmr" və "göstərişlər"ə rəqmənlə deyilib.

Şumer dastanlarında, hətta adi hekayə və digər bədii əsərlərdə tanrılara inam güclüdür, onların məsləhəti, rəyi əsasdır, hökmdarlara, insanlara ağıl, güc və hərəkətverən qüvvədir, onların fikri, qərarı təkzibedilməzdir.

Diqqətə layiqdir ki, Arattanın ali hakimi yenə özünü sındırmır, qoyduğu şərtə əməl edildikdə belə, o, məhz Enmerkara yox, ilahi İnannaya tabe olacağını deyir.

Çapar qayıdır və Arattanın cavabını Enmerkara söyləyir, öl-kənin varidatı barədə ona məlumat verir. Enmerkar nə etmək, ona nə cavab vermək barədə düşünür, müdrik Nidabə öz qərarını bildirir, böyük An məbədinə gəlib ondan məsləhət alır və s... Nəticədə Enmerkar yumşalır, çaparı taxıl yüklü ulaqlarla Arattaya yola salır, əhali sevinclə hər tərəfdən "qarışqa kimi axışır" gəlir ki, Urukun ali hakimi onlara taxıl göndərər, ona tamaşa etsin. Enmerkar çaparı yola salarkən, bu sözləri də demişdi: "Çapar, Arattanın ali hakiminə də və əlavə et. "Mənim səltənətim möhtəşəm ənənəyə əsaslanır. Bu səltənət Qullabın müdafiəsi üçün yaradılıb, bu parlaq hakimiyyət Eana məbədi və İnannanın

ışığı sayılır. Bu hakimiyyət qoy səni də özünə götürsün! Əqiq ağacı kimi, lazurit (daşı) kimi* Arattanın ali hakimi qoy öz əli ilə götürüb onu mənə gətirsin" – ona belə də!

Çapar növbəti gəlişdə Aratta ali hakiminə ağasının sözlərini belə çatdırır:

"– Sənin atan, mənim ağam məni sənin hüzuruna göndərdi: Enmerkar, Utunun oğlu məni sənin hüzuruna göndərdi.

– Sənin ağam mənə nə əmr etdi, təkrar nə dedi?

– Mənim ağam, bax bunu dedi və əlavə etdi".

Dastanın ümumi üslubuna uyğun olaraq Enmerkarın dedikləri eynilə təkrar olunur: "Mənim səltənətim möhtəşəm ənənəyə əsaslanır. Bu səltənət Qullabın müdafiəsi üçün yaradılıb, bu parlaq hakimiyyət Eana məbədi və İnannanın ışığı sayılır. Bu hakimiyyət qoy səni də özünə götürsün. Əqiq ağacı kimi, lazurit (daşı) kimi Arattanın ali **hakimi qoy öz əli ilə onu götürüb mənə gətirsin!** – o mənə belə dedi".

Çaparın sözlərini eşidib Arattanın ali hakimi başını aşağı salır, fikirləşir və bir tapmaca düşünür. Şəhər açılır, fikirlər durur, əsəblər sakitləşir. İndi ona nə desin, nə cavab versin? O, həddini aşır, ləyaqətsiz sözlər danışır. Arattanın ali hakimi eyni şəkildə Enmerkarın Arattaya gəlməsini tələb edir: "Çanar, ağana, Qullabın ali hakiminə də və təkrar elə: "Hakimiyyət rəmzi" qoy ağacdən olmasın, ağacın adını da deməsin! Qoy o, sidrdən olmasın, sərvdən olmasın, lacivərdən olmasın. Hakimiyyət rəmzini hazırlasın qoy özü ilə götürsün. Əqiqi bir ağac kimi, lacivərdi bir ağac kimi Qullabın ali hakimi ölinə alsın və mənim yanıma gəlsin" – ona belə də!".

Elə ki, Arattanın ali hakimi bu cavabı verir, çaparın sifəti "qara bulud kimi qaralır", tezlikdə bu sözləri ağasına çatdırmağa tələsir.

Mətnin əslində ciddi pozulma qeyd edilir. Belə anlaşıqlı ki, hökmdarlar dara düşəndə, çətin anlarda onların dadına ancaq tanrılar, ilahi qüvvələr çatır. Enmerkar tapmacanın yozumunu müdriklik tanrısı Enkinin göməyi ilə tapır və "hakimiyyət rəmzi"ni çaparla Arattaya göndərir.

* fikir metafora ilə verilib, hakimiyyətə işarədir.

Cavabın düz olduğunu görən Arattanın ali hakimi əvvəlcə tərəddüd içində qalır, tabe olsun, olmasın? Amma son ümidlə Enmerkara yeni bir tapmaca göndərir.

Mətnə oxuyuruq: "Hakimiyyət rəmzini görən Arattanın ali hakimi öz idarə başçısına dedi: "Aratta qaçışmaq halında olan qoyuna bənzəyir, onun yolu düşmən ölkəsinədir. Belə ki, müqəddəs İnanna Arattanı Qullabın ali hakiminin himayəsinə verib və özü üçün günəşin doğduğu yerdən ağır sözlərlə çapar göndərən o adamı seçib ki, "Hakimiyyət rəmzi" bizim ağır vergimizdir, gəl biz onu yığaq!

Arattanın ali hakimi çapara bu sözləri deyir: "Çapar, ağana, Qullabın ali hakiminə də və əlavə et: "Sənə verib bir it göndərsin ki, o nə qara olsun nə ağ, nə qəhvəyi, nə..., nə sarı olsun, nə də ala-bula! Qoy bu it mənim itimlə çarpışsın, bilək ki, onların hansı ən güclüdür! "

ğ) Enmerkarın yenidən üç şərti və tələbi.

Çapar Uruka qayıdır. Aratta hakiminin cavabını ağasına çatdırır.

Enmerkar, Utunun oğlu bu cavabdan çox narahat olur, qəzəblənir, "tufan kimi coşur"; "Çapar, Arattanın hakiminə də və əlavə et: "Qoy o, sənə nə qara, nə ağ, nə qəhvəyi, nə..., nə sarı, nə də ala-bula olan geyim versin. Mənim itim Enlilin itindən hiyləgərdir, mən onu onun üstünə buraxaram. Mənim itim onun iti ilə çarpışar, onlardan hansının güclü olduğunu bilərik" – ona de!

İkinci, ona də və əlavə et: "Haçan ki, o (öz adamlarından) töyçünü yığdı, öz şəhərinin (əhalisini) qoyun kimi gətirsin, özü isə qoy çoban kimi arxasınca gəlsin!

Üçüncü dəfə ona də və əlavə et: "Onun şəhərinin əhalisini vəhşi göyərçini ağacdan qovan kimi qovaram, onu alınmış qul kimi öldürər və külünü göyə sovraram. Haçan ki, o (Uruka) gələcək, qoy özü ilə dağ daşını götürüb gətirsin, böyük məbəd "Eredu"u tiksin və onun əksi ölkə üzərində yayılsın".

Bütün bu sözləri yadda saxlamaq, təkrar etmək çətin olar – deyə gil lövhəyə yazdırıb məktub şəklində göndərir.

Mətnə oxuyuruq: "Çapar quş kimi qanadlandı uçdu, qurd keçinin ardınca cuman kimi çaparaq getdi. Beş dağı, altı dağı,

yeddi dağı o aşdı, başını qaldıranda Arattaya çatdığını gördü. Aratta sarayına daxil oldu. Arattanın ali kahininə dedi:

– Sənin atan, mənim ağam məni sənin hüzuruna göndərdi. Urukun kahini, Qullabın kahini məni sənin hüzuruna göndərdi.

– Nə buyurdu mənim üçün sənin ağa, nə təkrar etdi?

– Mənim ağam. Utunun oğlu Enmerkar mənə gil lövhəcik verdi. Arattanın ali hakimi, sən lövhəyə bax və sözlərin mənasını bil, nə cavab verəcəksənsə, mənə söylə!"

Hələ çox qədim zamanlardan azadlıq, müstəqillik insanın ali duyğusu, ləyaqəti olub. İnsan oğlu həmişə bu ali duyğu ilə nəfəs alıb, yaşayıb, bu uğurda da mübarizə aparıb, çarpışıb, vuruşub, lazım gəldikdə canından da keçib. Bu, insana, xalqa xas əbədi keyfiyyətdir. Arattanın ali hakimi bu keyfiyyətlərə malik insan – dövlət başçısıdır. Azadlığını, müstəqilliyini saxlamaq yolunda o, bütün imkanlara əl atır. Vəziyyətin gərgin şəkil alması, onu bir qədər büdrətsə də, tale ona yar olur...

d) Azadlığın və müstəqilliyin əbədi təntənəsi – bayramı!

"Haqq-ədalət incələr, amma üzülməz". Və yenə: "Dünya xali deyil", "Başımızın üstündə Tanrı var" – demişlər. Bu kəlamlar, görünür, çox qədim zamanlardan qalıb. Arattanın ali hakimi lövhəyə baxmaqda, orada yazılanı oxumaqda olsun, bu an tanrıların ali kahini təyin edilən Enlilin oğlu tanrı İşkurun çıxaran gur səsi yeri-göyü titrədir. Bütün (çıplaq) dağları qəzəbli fırtına bürüyür, bütün (meşəli) dağlar parçalanır, sinəsinə vahimə və dəhşət çökür. İşkur başını qaldıraraq buna fərəhlənir və Arattanı ağ hasarlı dağlar əhatəsində görür: Aratta hökmdarı qarşısında, höyətlərində buğda özü bitir, noxud özü göyərir...

Arattanın ali hakimi buğdaya baxdı, çaparı çağırdı və ona dedi: "Bütün dünyanın hökmdarı müqəddəs İnanna öz evi Arattanı tərk etməyib. Uruka tərəf getməyib, öz evini lazırdən tərk etməyib, Eana məbədi (bizdən) getməyib, pak ənənələr ölkəsinə tərk etməyib. Qullabın divarlarına doğru getməyib, Arattanın ali kahinindən üz döndərib Urukun ali kahininə, Qullabın ali kahinə nə tərəf getməyib.

Bütün ölkələrin hakimi İnannanın saği də, solu da Arattanı daşqın sel kimi əhatə edib. Belə ki, tufan şiddətləndi, Aratta əhalisinin həyatına su çiləndi və bütün ölkənin ağaclarını göyertdi..."

Vəziyyətin bu şəkil alması Enmerkarı da tamam dəyişir; ona yəqin olur ki, tanrı İşkur ondan bərk qəzəblənib və Arattanın başına bərəkət yağdırır, o, onun tərəfindədir: "Enmerkar hörmə səbətlərə taxıl doldurtdu, yük daşıyan ulaqlara yüklədi, onları qaldırdı və özü Arattaya quzuları ilə qoyun, oğlaqları ilə keçi, buzovları ilə inək sürüləri apardı. Və eyni qaydada – ikiçayarasından gətirilən malları almaq, dəyişmək üçün Aratta əhalisi mübadilə meydanına qızıl, gümüş, lacivərd çıxarır. İki qonşu ölkə arasında mübadilə əlaqələri yaranır və güclənir, dostluq münasibətləri genişlənir. İnanna Dimuzinin şərəfinə ziyafət düzəldir, aratlı qızla onun nigahını bağlayır.

Dastanın sonu birinci şəxsin dilindən deyilən insanlara xoş və xeyirxah bir məsləhətlə – vasitəsiz nitqlə tamamlanır, bayram şənliyi ilə bitir: hiss olunur ki, bu səs qəlbədən gəlir, tanrıların xeyirxah səsidir, alqışdır:

"Mənim ağam, sizə məsləhət verirəm, onu qəbul et! Sözü mən sənə deyirəm, eşit! Dağların səadətini öz ölkən üçün sən seç!... Bu şəhərdə bayram şənliyi (qurtarmır), hər gün o (davam edir)".

Bu sözlər Aratta ali kahininin ünvanına deyilib, onun vəsfi-dir, ona alqışdır.

Bu sözlər Ulu tanrınınmı, ilahi qüvvələrinmi, bu dastanı yaranan xalqınmı, yazıçınınmı, ya da onu lövhəyə həkk edən mirzəninmi, bunu demək çətindir – qızıl sözlərdir, qədim dünyamızın əvəzsiz yadigarı, ağıllı, zəkası, düşüncəsidir: son dərəcə müasir səslənir, bütün dövrlər üçün ibrətlidir.

Biz qəsdən dastanın məzmununu oxucuya çatdırmağa üstünlük verdik. İndi bəzi məsələlərin şərhinə keçək.

Bütün Şumer ədəbiyyatında – dastan-poemalarda, hekayələrdə, dialoq-münazirələrdə, təmsillərdə, hətta atalar sözləri, zərbi-məsəl və s. də tanrıların, ilahi qüvvələrin hadisələrin gedişinə müdaxiləsi qabarıq şəkildə özünü göstərir: tanrılar, ilahələr qəhrəmana kömək edir, məsləhət verir, hər bir müşkül işi asanlaşdırır, yoluna qoyur, bir sözlə, haqqın-ədalətin keşiyində dayanır.

"Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanında da biz bunu lap başlanğıcdan müşahidə edirik.

Dastanda Ellil//Enlil, Enki, İşkur tanrıları, Dimuzi, ilahə İnanna, Eana kimi mifik surətlər var. Bunlar bizə digər Şumer ədəbi elmi əsərləri və miflərindən də tanışdır. Bu dastanda da onlar fəal iştirak edir, canlı surətlər kimi fəaliyyət göstərir və ya qiyabi olaraq xatırlanır, onlara müraciətlər edilir və s. Məs., artıq xatırlandığı kimi, dastan Enmerkarın ilahə İnannaya müraciətilə başlanır, ondan "Aratta Uruka tabe olsun" xahişi edilir. Hadisələr davam edir. Arattaya dalbadal ultimatum tonlu, hədə-qorxu səciyyəli tələblər, sifarişlər göndərilir, məktub yazılır və s. Lakin bunlar təsirsiz qalır, "Daş qayaya rast gəlir", Aratta qəti müqavimət göstərir. Belə bədii nəticə alınır ki, əslində tanrılar, ilahi qüvvələr ədalətin, düzlüyün keşiyində dayanıblar, hadisələri müşayiət edir, izləyirlər və son söz onlarındır.

Aratta ali hakiminin

"Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmı?!"

nidalı sualı əsərin baş ideyası, leytmotivi kimi səslənir, bütün hadisələr bu fikir ətrafında cərəyan edir.

"Tabe olmaq", "təslim olmaq", tabelikdə yaşamaq nə deməkdir? Tanrılar, ilahi qüvvələr bunun tərəfində deyil. Odur ki, mövcud cəmiyyətin qanunları da bu istiqamətə yönəlib. Yuxarıda qaynaqlara isnadən xatırlamışıq: "Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi". Məhz bu dastan, onun bədii nəticəsi Şumer qanunlarının ilahiliyinə bir daha inam yaradır, onu bədii şəkildə də təsdiq edir. Dastanda möharətlə işlənmiş məzmun, qoyulan ideya və onun bədii həlli bu qanunların ilahiliyinə cavabdır.

Burada qədim dünyamızın – o vaxtdakı Şumer demokratiya və ədalət qanunları öləri də olsa, nəzər salmaq zərurəti yaranır.

N.S.Kramer yazır ki: "Şumerin qədim hökmdarları öz hərbi qələbələrindən asılı olmayaraq, yenə də təkbaşına zülmkar, ya da mütləq hökmdar deyildilər. Bütün vacib dövlət işlərində, xüsusən hərbi və sülh məsələlərində onlar, bir növ, təntənəli yığıncaqlarda daha mötəbər şəhərlərlə məsləhətləşirdilər. Belə "məclislərdən" biri Şumer tarixinin başlanğıcında, təqribən 5000 il ön-

cə toplanmışdı, bu barədə çox sonralar yaradılmış başqa bir poemada hekayət edilir" (50, s.25).

N.S.Kramer sözünə davam edir: "Belə görünür ki, demokratiya üzərində inhisar guya bütövlükdə Qərb mədəniyyətinə məxsusdur və onun təsiri ancaq son yüzilliklərdə baş vermişdir. Kim fikirləşə bilərdi ki, belə iclaslar min-min illər öncə, özü də bizim şüurumuzda demokratiya haqqında təsəvvürlə heç cür uzlaşmayan bir ölkədə toplanıb... Miladdan öncə təqribən 2800-cü ildə tarixə məlum iki siyasi toplantının təntənəli iclası oldu. Müasir məclislər kimi o da iki palatadan ibarət idi: üst palata – "senat"; yaxud ağsaqqallar şurası və aşağı palata; bu palatanın işində kişi cinsindən və əli silah tutan bütün vətəndaşlar iştirak edə bilərdilər. Bu, əsas məsələnin – müharibə olsun, ya olmasın məsələsinin həlli üçün toplanmış "hərbi çağırış məclisi" idi. Onun qarşısında ya "nəyin bahasına olursa-olsun sülhü", ya da "müstəqillik uğrunda müharibəni seçmək" dururdu..."

Bəs tarixə məlum olan ilk "məclis" harada çağırılıb? Heç də güman edildiyi kimi nə Şərqdə, nə də Avropada: "demokratik" Yunanıstanın və respublika Romasının siyasi toplantıları çox sonralar meydana gəldi. O toplantı m.ö. III minillikdə, İran körfəzindən qüzeydə, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən, qədimlərdə Şumer adlandırılmış ölkədə çağırılmışdı. O vaxtlarda, yerləşdiyi yer təxminən İranın güney hissəsinə uyğun gələn Şumer ölkəsi öz dövrü üçün, bəlkə də ən yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətə malik olan xalqda məskunlaşmışdı" (50, s.26).

Beləliklə, Urukun ali hakimi Enmerkar Aratta ölkəsilə münasibətləri müharibə həddinə çatdırsa da, buna daha böyük bir maneə vardı, Şumerin ali məclisi – "senat" bu məsələyə baxmalı idi. "Senat" isə ciddi səbəb olmadan müharibəyə imkan verməzdi. Lakin Tanrı nəzəri və Arattanın ali hakiminin təmkini, səbri və ağılı gətirib bu həddə çıxarmadı, qarşılıqlı anlaşma və mübadilə əlaqələri yarandı.

Sülh, qarşılıqlı anlaşma və mübadilə yolu ilə keçinmək, razılıq əldə etmək mümkünsə, müharibə nəyə kərəkmiş?! Urukun ali hakimi çox ciddi-cəhd göstərir, müxtəlif tədbir və üsullara əl atır, psixoloji hücumlar edir, əsəbləri sökür, amma istədiyinə nail

ola bilmir. Hətta, bu məqsədlə hədə-qorxu gəlir, təhqirə keçir, Aratta ali hakimini çoban, əhalisini qoyun sürüsünə bənzədir və s. Vəziyyət o həddə çatır ki, Enmerkar çaparı sonuncu gedişində ona "ələvələri" ilə üç təklif göndərir. Arattanın ali hakimi az qala təslim olmaq məcburiyyətində qaldığı anda, ilahi qüvvələr işə qarışır: Enlilin oğlu tanrı İşkurun səbr kasası dolur, bərk qəzəblənir, elə bir tufan qoparır, leysan-bərəkət yağışı yağdırır ki, Arattada həyat canlanır, ağaclar göyərir, çıpraq dağlar yaşıllaşır, tarlalarda, həyətlərdə öz-özünə buğda, noxud bitir... Bununla belə, Aratta qonşu ölkə Urukla mübadiləyə yenə də hazırdır.

Hadisələrin bu şəkildə inkişafı və bədii həlli məhz Tanrı və ilahi qüvvələrin ədalətin keşiyində durduğu, həmişə həqiqəti, düzlüyü qoruduğu fikrinin bədii təsdiqidir. İnanna əvvəlcə "Aratta Uruka tabe olsun!" deyirsə də, real vəziyyət ona da aydın olur, o, bu fikrindən daşınır.

Enmerkar Günəş tanrısının oğlu olsa belə, sonda məğlubiyyətə uğrayır, nə qədər cəhd göstərsə də, hadisələr onun istəyinin əksinə nəticələnir. Qələbə Aratta hökmdarının tərəfində olur. Buna görə, adı çəkilməsə də, əsərin baş qəhrəmanı məhz Aratta hökmdarıdır; göz önündə o, dağ qartal kimi canlanır, qüdrətli və sülhsevər hökmdar kimi rəğbət qazanır, oxucunun gözündə əsl hökmdar, əsl xalq adamı, idarə etdiyi xalqın dərdinə-sərinə qalan ali bir insan kimi yüksəlir.

Əsərin qayəsi azadlıq və müstəqilliyin, haqqın və ədalətin təntənəsidir.

"Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanının həm öz dövrü üçün, həm bütün dövrlər və bu gün üçün böyük tarixi əhəmiyyəti, ictimai-siyasi mənada qiyməti ondadır ki, hər cür maneə və çətinliklərə baxmayaraq, sülh qələbə çalır, müharibə təhlükəsi sovuşur. Burada Aratta ali hakiminin ağılı, zəkası, inamı, hər cür ağır sözlərə, təhqirə dözüb təmkinli olması vəziyyəti yumşaldır. Hər iki tərəf arasında baş verən əsəb gərginliyi, müasir istilahlə desək, "Soyuq müharibə" sülhlə nəticələnir. Aratta Uruka tabe olmur. İqtisadi-siyasi münasibətlər bərpa olunur. Təbii olaraq dastan-poemanın sonu şənliklə, bayram şənliyi ilə tamamlanır və bu şənlik əbədi davam edir, "qurtarmaq bilmir".

Xalqlara da bu lazımdır!. Qoy həmişə haqq-ədalət qələbə çalsın! "Qoy həmişə günəş olsun!"

2. "Bilqamış" dastanı

"Bilqamış" dastanı miladdan öncəki III minillikdə qədim Şumer dilində şifahi şəkildə yaranmış, II minillikdə akkad dilinə tərcümə olunub gil lövhələrə köçürülmüşdür. Dastan 12 gil lövhə üzərinə yazılıb. Son lövhədə deyilir: "Hər şeyi bilən adamın dastanı "Bilqamış" dastanıdır. Qədim əslinə əsasən bu kitabın üzü köçürülmüş və tutuşdurulmuşdur".

Dastan Şumer Dövlət şəhəri Urukun kahini və hərbi rəhbəri Bilqamışın adına yaranmışdır.

Dünya tarixində hələlik Şumer, tarixin başlanğıcı sayılır. Məşhur Amerika şumeroloqu S.N.Kramer əsərlərindən birini məhz belə adlandırır: "Tarix Şumerdən başlanır".

1) Dünya ədəbiyyatının şah əsəri

Tədqiqatçılar qəti qənaətə gəliblər ki: "Urukda, Babilistanın cənubunda şumer mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Bunu Urukun dönə-dönə xatırlanan dini və ədəbi mətnləri və bunlara əlavə olunan mifoloji mətnlər də göstərir, digər şumer "hökmdarlarının siyahısı"nda xatırlanan tarixi ənənələr də təlqin edir" (32, s.40).

"Bilqamış" dastanı məhz belə bir güclü mədəniyyət, tarixi ənənə, elmi və ədəbi zəmin üzərində yaranmışdır. Şumer qəhrəmanı Bilqamış haqqında şifahi olaraq dildə-ağızda, eldə-obada söylənən ağı, nəğmə və əfsanələr, təxminən min il sonra yazıya alınıb. Yaxın Şərqi dörd qədim – şumer, akkad, hett və xurrit dillərində ox şəkilli mixi yazı ilə həkk olunmuşdur. Dastan akkad dilinə tərcümədən götürülüb yayılıb, müasir dövrə gəlib çıxıb. Tam şumer mətni, hələlik əldə yoxdur. "Bilqamış" haqqındakı rəvayətlərdən şumer dilinə aid bizə bəzi epik nəğmə və ya dastan gəlib çatıb. "Bilqamış haqqında dastan, yəqin ki, hələ miladdan öncəki III minilliyin birinci yarısının axırlarında təşəkkül

tapmışdı. Halbuki bizə çatan yazılı dastan ondan 800 il gəncdir. Bilqamış haqqında o vaxta aid akkad poemasının qalmış ilk yazısı, görünür, miladdan öncəki III minilliyin axırını üçüncü rübündə formalaşmışdı" (23, s.91).

Dastanın baş qəhrəmanı Bilqamış tarixi şəxsiyyətdir. "miladdan öncə 2800–2700-cü illərdə yaşamış, Şumer – dövlət şəhəri Urukun kahini və hərbi rəhbəri olmuşdur", Dastanın başlanğıcında da buna işarə vardır. Urukun binövrəsini qoyduğu, onun tərəfindən tikdirildiyi göstərilir:

"O hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşib, yorulub əldən düşdü,
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü,
Sonra hasara alıb, adını Uruk qoydu.

Müqəddəs Eananın qalası oldu Uruk.
Divarlara nəzər sal, bürcləri düzüm-düzüm,
Bu cür səddə bərabər sədd görməz əsla gözün.
Keçmişin yadigarı, bu qədim divara bax,
İştarın mənzilinə – Eanaya gəl çıxmaq".

(4,1 l., 1,5-10)

Aydın olur ki, "Bilqamış" dastanı ilk dəfə III minilliyin əvvəllərində Uruk qalasının divarlarına – sal daşlara "döyülüb", həkk olunubmuş, həm də bunlar qəhrəmanın başına gələn real hadisə və əhvalatları deməli, dastanın "ilk" variantı qəhrəmanın sağlığında yaradılıb, yazılıb, sonra isə dillərə düşüb, xalq, el-oba arasında söylənib, kamilləşib, folklor yaradıcılığından keçib və tamamlanıbdır. Təxminən, min ilə yaxın dillərdə gəzib dastanlaşan bu əsər akkad və başqa dillərə tərcümə olunub, tam şəkildə gil lövhələrə yazılıbdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, "Gilqamış" adına "Bilgəmes" və ya "Bilqamış" şəklində Şumer tanrılarının sırasında, artıq miladdan öncəki XXVII əsrdə rast gəlik. Deməli, qəhrəmanın əsl adı "Bilqamış" və ya "Bilgəmis//Bilgəmes"dir, bir qədər sonrakı

dövlərdə o, "Gilqamış" (ruscası: Qilqameş) adı ilə məşhurlaşmışdır. Bütün Babil, hətə və Assuriya dövlələri tarixində Gilqamış adı qəhrəman kimi çox yayılmışdır" (23, s.108)

S.N.Kramer yazır: "Dilçilik baxımından, çoxsaylı məktəb lövhələrinə əsasən, hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, şumerlərdə qrammatikaya xüsusi diqqət verilib. Belə lövhələrin əksəriyyəti mürəkkəb isimlərin və fel şəkillərinin və s. uzun siyahısından ibarətdir. Bu, onu göstərir ki, şumerlərin qrammatikası yaxşı işlənmişdi. Sonralar, miladdan qabaqkı III minilliyin son dördüncü rübündə, semit-akkadlar tədricən Şumeri zəbt etdikləri vaxtda şumer müəllimləri, bizə məlum ilk "Lüğətləri" yaratmışdılar. Məsələ burasındadır ki, semit işğalçılar nəinki şumer kitabələrini qəbul etmişlər, həm də qədim şumer ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirmişlər, saxlamışlar, şumer dili ölən vaxt belə, o kitabələri təqlid etməyə başlamışlar. Bununla da "Lüğətlər"ə şumer söz və ifadələrinin düşməsi zəruriyyəti yaranmışdı" (29, s.21).

Buradakı "Şumer dili ölən vaxt" ifadəsində "ölən vaxt" anlayışı, "dəbdən düşmək", "nüfuzunu itirmək" mənasında başa düşülməlidir. Halbuki sonrakı tədqiqatçılar bu fikrə müstəqim yanaşır, dönə-dönə təkrar edir, bir qədər dərinləşdirir, o vaxt şumer canlı danışq dilinin də "öldüyünü", sıradan çıxdığını iddia edirlər. Məsələn, İ.M.Diakonov yazır: "III minilliyin İki çay dövlətlərindən heç biri təmiz semit dövləti olmamışdır, amma II minilliyin əvvəllərində semit dili şumerlərin qədim dilini tədricən sıxışdırmış, bütün ölkədə canlı istifadədən çıxarmışdı, ancaq din və elm dili kimi ölü dil olaraq qalmışdı" (23, s.98). V.K.Afanasyeva eyni fikri təkrar edir: "Miladdan öncəki III minilliyin ortalarından gec olmayaraq, xüsusi akkad mədəniyyətinin meydana çıxdığını təsdiq edə bilərik. O vaxt ki, hətta İki çayın əhalisi tamamilə akkad dili keçmişdi, şumer dili də ölü dil idi, bütünlüklə III minillikdə şumer dili elm, din, ədəbiyyat dili olaraq qalırdı" (17, s.9).

Məsələyə Amerika alimi A.Oppenheyim daha dürüst yanaşır. Onun fikrincə, "Akkad dili şumer dilini sıxışdırmağı davam etdirir və ya, hər halda, onunla rəqabət aparırdı, canlı həyatda, xüsusilə ədəbi janrlarda və s. onun işlənmə və nüfuz dairəsini sıxışdırırdı" (32, s.40).

Bununla belə, şumer dili yaşayırdı. Şumerlər Babilistandan çəkilib getdikdən sonra belə, şumer dili "elm" dili idi, "müqəddəs din" və "ədəbiyyat dili" olaraq qalırdı. Bu isə dilin "ölməsi", "ölü dil olması" demək deyildi. Alman alimi Q.Vinkler o vaxtkı şumer dili və onun rolunu "yeni dövrə elm və kilsə dili olan latın dili və onun oynadığı rolla" müqayisə edir (20, s.6)... Doğrudur, hər sahədə hökmranlıq semitlərin əlinə keçmişdi, qədim şumer dilində yaranmış zəngin mədəniyyət akkad dilinə tərcümə olunurdu, bu məqsədlə "Lüğət" kitabları da yazılmışdı. Lakin bu fikri canlı dilə, xalqın danışq dilinə aid etmək olmazdı, çünki "Tarixin başlanğıcı" sayılan bir xalq, onun dili yox ola, "canlı istifadədən də çıxarıla", ölə bilməzdi. Tarixin gedışı təsdiq edir ki, böyük mədəniyyət, böyük ədəbiyyat və elm, sənət yaratmış bir xalqın dili ölmür, min illər boyu yaşayır...

Necə oldu ki, qədim dünyanın zəngin mədəniyyətini, "Bilqamış" dastanı kimi şah əsəri, elm, sənət sahəsinə dair digər ölməz əsərləri yaratmış xalq yox oldu, onun dili tamamilə "sıxışdırıldı", sıradan çıxdı, öldü?! Şumerlər məğlubiyyətdən sonra İki çay arasından yığılıb çəkildikdə, öz canlı dillərini də özləri ilə aparmışdılar. Lakin yaratdıqları zəngin mədəniyyət, yazılı dil abidələri qalmışdı, onu daşımaq mümkün olmamışdı. Deməli, o vaxt şumer canlı danışq dilinin dəbdən düşdüyü, "ölü dil olduğu" fikri ancaq İki çay hövzəsinə aid ola bilərdi. Hardasa, bu zəngin mədəniyyətin davamını, bu zəngin dilin varislərini axtarıb tapmaq lazımdır. Qədim şumer xalqı, şumer dilinin tarixi, tale-müqəddəratı probleminin bu gün üçün gərəkliliyi və aktuallığı da bundadır. Bəs, şumerlər kimlərdi? Onlar daha çox hansı müasir tayfa və xalqlara uyğun gəlir? Onlar hansı tayfa və xalqların əcdadları, soykökü ola bilər və olub?

V.K.Afanasyeva yazır ki, "şumerlər etnik mənşəyi məlum olmayan xalqdır" (17, s.5). Məgər etnik mənşəsiz bir xalq təsəvvür etmək mümkündürmü? Deməli, şumer xalqının, həm də bəşər mədəniyyətinin ilki, hələlik başlanğıcı, çıxış nöqtəsi sayılan bir xalqın kimliyi, mənşəyi və inkişaf müqəddəratı problemi qarşıya çıxır. Bu problem həll olunmadan və ya bu barədə az-çox ağlabatan fikir söyləmədən deyilənlər havadan asılı qalır. Məgər bəşər

tarixinin haradan və kimlərdən başladığı fikrinin üstündən sükutla keçmək və ya "şumerlər etnik mənşəyi məlum olmayan xalqdır" – deyə can qurtarmaq olarmı?!

Artıq miladdan öncəki II minillikdə akkadlar şumeri zəbt etmiş, mədəniyyətini mənimsəmiş, kitabələrini öz dillərinə çevirib bəhrələnmiş, elmin və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid yüzlərcə ölçülü-biçimli lövhələrdən ibarət zəngin kitabxanalar yaratmış, hətta şumerləri təqlidə başlamışdılar. Şumerlər Dəclə–Fəratı elliklə tərk etdikdən sonra belə, şumer dili Babilistanda din, elm və mədəniyyət dili sayılmışdı.

Bəs tədqiqatçıların sükutla üstündən keçdiyi – zəngin elm və mədəniyyətin əsl sahibləri özləri necə olmuşlar? Şumerlərin tale müqəddəratını tarix necə həll etmişdir? Bu suallar öz cavabını gözləyir. "İtməmiş" şumer telinin tapılması problemi, problemin mümkün qədər ədalətlə, dürüst və ağlauyğun həlli dünya şumerşünaslığının, habelə türkologiyasının ümdə vəzifəsidir. Problem son dərəcə geniş, əhatəli və bəşəri problemdir.

"Bilqamış" dastanı o qədər mənəvi-əxlaqi üstünlüklərə, elə yazılış tərzinə və üsluba malikdir ki, dastanın mənşəyi, qaynaqları, qəhrəmanlarının xalqı mənsubiyyəti, habelə geniş təsir dairəsi və s. barədə özü öz sözünü deyir. S.N.Kramer Bilqamışın kimliyi, əsl-nəcəbəti məsələsini belə izah edir: "Onun əsil-mənşəyinə gəlinə, onomastik əsasda mətnlə üzdən tanışlıq belə təsdiq edir ki, Babil poemasının çox qədimliyinə baxmayaraq, Bilqamış haqqındakı əsl hekayət yenə də semit yox, şumer qaynaqlarına gedib çıxır. İki baş qəhrəmanın adı – Bilqamış və Enkidü daha çox şumerdir. Bilqamışın valideynləri təmiz şumer adı daşıyır: Luqalbanda və Ninsun, Enkidünü yaradan Arur tanrısı – bu qüdrətli şumer anatanıdır (29, s.220). Alimin xatırladığı baş qəhrəmanların adlarının morfoloji quruluş və məna baxımından təhlili şumerlərin kim olduğu, müasir xalqların hansına daha çox yaxınlığı məsələsinin açılışına bir qədər yan alır, bu müşkül görünən məsələ üzərinə işıq salır.

Tanrıların və baş qəhrəmanın məskəni, şumer Dövlət şəhəri Uruk və dastanın adını daşıyan Bilqamış və ya Kilqamış sözlərinə diqqət edək.

Dastandakı şəhər adı *Uruk* Bilqamışın öz əli ilə tikib hasara

aldığı, ad verdiyi və məskən saldığı yer, müqəddəs Eananın qalası, İştartın mənzili, Anunun məskəni kimi təsvir olunur. Bu da yurd, yuva, ocaq, nəsil-kök, əsl-nəsəb mənalərini verir: Uruk sözü bu mənalarda indi də türk dillərində işlənir. Müasir dilimizdə həm ayrıca "Uruğun üzüsün!", həm də *uruk//turuğ* sözü ilə birgə deyilən "Uruk-turuğun kəsilsin!", "Uruk-turuğuna lənət!" qarışıqları var. Bu qarışıqlardakı *Uruk* sözünün həmin qədim "Uruk"dan gəldiyinə, şəkildə də, mənacə də bu sözün eyni ana kökə, eyni qaynağa bağlı olduğuna şübhə etmirik. Uyuşdurulub Uruk sözünə qoşulan *turuk//turuq//turuğ* sözü və onun mənalrı da bu fikrə əsaslanır. "Qədim türk lüğəti"ndə isə söz belə şərh olunur: "Turuğ 1. yuva, yataq, sığınacaq, məskən..." (24, s.588).

Uruk Dövlət şəhəri, Şumerdə ikinci xanədanlıqdır, ondan bir neçə yüz il qabaqkı – Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyadan ilk mühacirət dövrünün xanədanlığı mənbələrdə *Tell-el-Obeyd* və ya *El-Obeyd* adlanır (18, s.196). Bu məskənin dövlət şəhəri adının müasir türk dillərindəki Tel-el-Oba və ya El-Oba sözünün 5-6 min il bundan qabaqkı şəklinin bir qədər təhrif olunduğunu... güman etmək olmazmı?! Şumerdə Akkad xanədanlığının hökmranlığı dövrünə aid (m.ə. 2116-cı il) belə bir fakt da diqqəti cəlb edir. O vaxt adlarda ikilik nəzərə çarpır, Kiş hökmdarlarının adlarında semit dili təsirinə rast gəlirik. "Necə ki, əgər Ku-Baba şumer adı daşıyırdısa, "hökmdarlar siyahısı"nda xatırlanmayan, başqa mənbələrdən məlum olan onun oğlu Puzur suen semit adı daşıyırdı (18, s.176). İstər "Bilqamış" dastanında *humbaba* əjdaha surəti adının "baba" hissəsi, istərsə *Ku Baba* hökmdar adındakı şumerlə "Baba" sözü və istərsə də "İlahə Baba" adı düşündürür. Bu adlar müasir türk xalqlarının qədim və indiki "baba" sözü məzmununa tam uyğun gəlir.

Bununla səsleşən daha bir faktı xatırlayaq. Şumerlərin son hökmdarı "İbbi Suenə (m.ə. 2027-2003) hakimiyyət, atası Şu Suenədən keçmişdi. Şu Suen Ur və Uruk şəhər dövlətləri üçün o qədər böyük işlər görmüşdü ki, o hökmdar–tanrı kimi məşhur olmuşdu (86,177). Artıq, deyildiyi kimi, adın "Suen" hissəsi semitcədir. "Şu"şumercedir. Maraqlıdır, təxminən 1800 il sonra m.ə. IV əsrdə şumerlə bu ad təkrar olunur. Belə ki, türk xaqanların

dan birinin adı *Şu*-dur. Mahmud Kaşğarlı Makedoniyalı İsgəndərin Yaxın Şərqi – Orta Asiyaya yürüşündən bəhs edərkən yazır: "Zülqərnəy türk ölkəsinə yönəldiyi vaxtlarda türklərin çox qüdrətli və böyük ordusu olan *Şu* adlı gənc bir xaqanları vardı..." (49. III, s.413-416). Şumer hökmdarı *Şu* Suenlə türk xaqanı *Şu* adları bizim tarixi adqoyma ənənəmizlə bağlıdır. Xaqan *Şuya* ulu babalarından birinin adı verilmişdi... Qədim Kiş xanədanlığı – şəhər adı ilə indi Şəkinin yaxınlığındakı böyük Kiş kəndinin adı təsadüfidir, yoxsa şumer dünyasından qalmış kiçik zərrə – xatirədir? Qəti söz demək çətindir.

S.N.Kramer "Əkinçinin təqvimini" – şumer mətnini tərcümə edərkən, torpaq ölçü vahidi kimi *qaruş*//*qariş* sözünü eynilə saxlamış, rus dilinə tərcümədə də söz eynilə qalmışdır: "Əkinçiyə hər qaruş torpağı səkkiz sırım etmək məsləhətdir. O, elə etməlidir ki, toxumlar torpağa "iki barmaq" dərinliyində düşsün" (29, s.80). Mütərcim *qariş*//*qariş* sözünün üstünə işarə qoyub səhifənin sonunda belə bir qeyd verir: "*Qaruş 6-7 m. uzunluğunda torpaq zolağı*". Müasir dilimizdə "qariş" sözü "bir qariş torpaq" ifadəsi var. Görünür, "bir qariş torpaq" ifadəsindəki *qariş*//*qaruş* sözü "bir əlini açılışı" qədər deyil. Məhz qədim şumer dilindəki ən kiçik torpaq ölçü vahididir ki, bu gün də eynilə dilimizdə işlənir. "İki barmaq" birləşməsinin dırnaq arasına alınması da diqqəti cəlb edir. Təkcə "Əkinçinin təqvimini" mətnində müasir dilimizdə səsləşən bir neçə söz var ki, bunlar kursivlə, əslində olduğu kimi verilib, tərcümə edilməyib: *qaruş*//*qariş*, *saman*, *bardil*//*bərdil* (*kotan adı*).

Yenə S.Kramer bir resepti – şumer mətnini tərcümə edərkən dərman bitkisi kimi *anadiş və duaşbur* sözlərini eynilə saxlamış, rus dilinə tərcümədə də sözlər eynilə qalmışdır: "Resept N 4. Kol bitkisi *anadiş yarpağını* (yəqin *Prosopis sterhaniana*), *duaşbur toxumu* ilə (ola bilsin, *Atriplex halimus L*) əzib... həb düzəldib bitki yağı ilə yara yerinə sürtməli... (29, s.74,75). Burada da "anadiş" və "duaşbur" sözləri bizə doğma görünür.

"Bilqamış" dastanında baş qəhrəmanın adı və ya dastanın daşdığı hər iki ad da az söz demir: "Bilqamış" və ya "Gilqamış" dünya dillərinə "hamısını, hər şeyi bilən və ya hər şeydən xəbəri olan adam" mənasında tərcümə edilir. Əsərin adı məzmununa gö-

rə "Dünyanın hər üzünü görmüş adamın dastanı" şəklində də verilir. Hər iki adda iki söz birləşir. Hər ikisi də trkçədir. "Qədim türk lüğəti"ndə bu birləşmə adların sözləri belə izah olunur: "*Bil* – bilmək, xəbər almaq, idarə etmək, nəzarət etmək, baxmaq, tapmaq, tanış olmaq və s." (24, s.98); *qamı*, *qamu*//*qamuğ*//*qamıq* – hamısı, bütün, tamam, bütünlüklə, hər şey və s. "Gilqamış" adı da iki sözün birləşməsidir, mürəkkəb isimdir, trkçədir. Gil sözü "Lüğət"də verilməyib, çünki elə qədimlərdən eyni mənə ilə məşhurdur, arxaik olmayıb. Gilqamış//Gilqames//Gilqameş adının ikinci hissəsi *qameş*//*qames*//*qamış* sözü diqqəti cəlb edir. "Bilqamış" dastanı yazıya alındıqdan sonra Gilqamış adı yaranmışdır. Görünür, dastan gil lövhələrə qamışla yazıldığına görə akkadlarda dəyişilib "Gilqamış" olmuş, söz müəyyən mənada yenə də öz şumer əsilliyini saxlamış, bundan sonra əsərin və qəhrəmanın adı həm də bu şəkildə məşhurlaşmışdır: qamışla gilə yazılmış dastan.

"Bilqamış" adını "bilqa" və "mis" // "məs" şəklində götürüb izah edən alimlər də vardır. Məsələn, S.Ş.Çaqdurov yazır ki, "bu epik adın əsasında qədim şumer dilində "ulu baba", "ağsaqqal", "igid", "bahadır" mənalarını verən "bilqa" sözü durur, "məs" şəkilçisi qəhrəmanın xalq məclisinə aidiyini göstərə bilər" (43, s.171). Lakin bu fikrə bir qədər düzəliş vermək lazım gəlir. Çünki söz "bilqa" yox, "bilgə" şəklində götürülməlidir. İ.M.Diakonovda adın "Bilqames" şəkli göstərilir ki, bu *Bilgə – mes (mis)* hissələrinə ayrılır. "Bilgə" isə qədim "türk dilində yenə "bil" sözü ilə bağlı olub, bilikli, müdrik, aqıl, mütəfəkkir, filosof (bax: 24, s.105) mənalarını verir. Şumer-türk dilləri yaradılışından səslərin, hecaların bir-birini izləyən ahəngi (bu ahəng qalın və incə hecalı sözlər birləşərkən bir qədər çətin alınır) üzərində düşünülüb, bu əsasda da onların əlifbalı yaradılıb ki, "Orxon-Yenisey" yazıları bunun zirvəsidir.

Bilqamış//*Bilgemis*//*Bilqamış*//*Bilqameş* və ya *Gilqamış*//*Gilqamış*//*Gilqameş* – qədim şumer qəhrəmanının adı ilə məlum qədim türk qəhrəmanları *Alpamış*//*Alpamış* (özbəklərdə), Buğrancı oğlu *İlalmış*//*İlalmış*, *Tərsusamış*//*Tərsuzamış* ("Dədə Qorqud kitabı"nda) və s. adlarının oxşarlığı və ahəngdar səslənməsi təsadüfi olmayıb, bu qəhrəmanların bir mənəvi telə bağlılığına, "qardaşlığına", bir ana kökdən çıxdığına, bir qaynaqdan gəldiyinə şahidlik edir.

Anu və *Eana* tanrı adları diqqəti cəlb edir. Hər iki ad ilk lövhələrdə xatırlanır. Bütün əsər boyu bu surətlər də fəaldır, tez-tez onlardan söhbət gedir, onlar dastanda cərəyan edən hadisələrə müdaxilə edir, bəzən həlledici təsir göstərir və s.

Dastanda *Anu* həm ata, həm də ana kimi təqdim olunur, yəni tanrı ata və tanrı anadır. Ona ümumilikdə "tanrıların atası", "ilahələr anası" – deyə də müraciət edilir:

Öz atası Anunun qarşısında ağladı
(4. VI 1.80)
Tanrıların atası *Anu* rəhm etsin yenə
(4, VII, 1.P.F.)
Onların ataları *Anu* da ora gəlib
(4. XI 1.8)
İlahələr anası *Anu* da gəlib çıxdı,
Taxmışdı altun qaşlı gözəl boyunbağını...
(4, XI 1., 160)

Əgər mətnə səhv getməyibsə, *Anu* tanrısının hər iki mənada – ata və ana mənalarında işləndiyi maraqlıdır. *Eana* tanrısının adında *ana* (E+ana) sözü bütövlükdə var. Müasir türk dillərində işlənən "ana" sözünün çıxış nöqtəsi, mənşəyi *Anu*, *Eana* sözlərindən götürülə, yarana bilər...

Ümumilikdə, dastandakı bir sıra qədim adlar müasir dilimizdəki eyni adlardan az fərqlənir və ya heç fərqlənmir. Məs., qədim *Anu* tanrı adı ilə müasir *ana*, qədim *Ellil* tanrı adı ilə müasir *Ellil* (və ya *elli*), qədim *Şamxat* adı ilə müasir *Şamxal*, qədim *Maşu* dağ adı ilə Şimali Qafqazdakı *Maşuq* dağ adlarında bir səs fərqi və ya artığı müşahidə olunur. Mənaca da bu ad və sözlər bir-birilə səsləşir. Bunları təsadüfi səsləşmə saymaq olarmı?

Ubar Tutunun oğlu *Dədə Utnapiştin* ad birləşməsində iki söz müasirdir. Ubar adı Umar (ummaq) sözünə uyğun gəlir b-m səs fərqi var ki, bu da b,m səslərinin bir-birinə keçməsilə bağlı ola bilər (müq. et: *bən-mən*). Tutu adı öz müasir şəkildən fərqlənmir.

İşullanun adı da maraqlıdır. Bu ilahə *İştari* ona arvad

olmaq istədiyi surətdir, bağbandır. Müasir dilimizdə, canlı danışqda *İşullanun*//*İşılanun* adlı gözəl bir böcək var, bağlarda, çəpər dirlərində işıldayar, par-par parıldayar. Güman ki, həmin surətin adı bu sözlə bağlıdır...

Beləliklə, şumer dili ilə türk dilləri arasında bu qədər uyğunluq və bir-birini təsdiq müşahidə olunursa, bu təsadüfi deyil. Bu adlarla anomastik əsasda üzdən tanışlıq belə, yəqin edir ki, şumer-türk qaynaqları bir qaynaqdır, bunlar arasında açıq-aşkar sezilən yaxınlıq və doğmalılıq var. Lakin müasir şumerşünaslıqda bu yaxınlıq və doğmalılığa laqeyd münasibət müşahidə olunur. İz bir qədər azdırılır. Təkcə, "Bilqamis" dastanında özünü göstərən, başqa mənəvi keyfiyyətlər bir yana, **üç mühüm amil** dil, el-dövlət (Uruk), inam (Tənqri) tanrı şumer və müasir türk xalqlarının bir kökə bağlı olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Belə bir səsləşməni, beş min illik bir vaxtı, məsafəni keçib gələn və dəyişməyən üç mühüm mənəvi amili dünya xalqlarının heç birində tapmaq mümkün deyil. Dünyanın tədqiqatçıları yığıb bu bağlılığı, bu səsləşməni, bu "mühafizəkarlığı" şumerlə hər hansı başqa bir xalq arasında tapsın, müəyyən etsin, biz öz şumer kökümüzdən, şumer əcdadlarımızdan əl çəkək.

2) Şumer-türk ruhu və ədəbi-mənəvi qohumluğu

Hər bir xalqın ruhu, xalqi-mənəvi keyfiyyətləri tarixən müəyyənləşir, inkişaf edir, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə təsdiq olunur. Xalqın ədəbi-bədii söz dünyası, mənəvi aləmi, bədii təfəkkürü və s. də bu üstünlüklər əsasında yaranır, formalaşır, biri digərini tamamlayır, xalqın iliyinə, qanına hopur. Bu mənada "Bilqamis" dastanı ilk çıxış nöqtəsi, başlanğıc olmaqla, öz fərdi-mənəvi xüsusiyyətlərilə diqqəti daha artıq cəlb edir. Dastan çox qədim ədəbi-bədii yaradıcılıq növüdür. Başqa xalqlardan fərqli olaraq, şumerlər yaratdıqları bədii əsərləri övvələ beyinlərində düşünmüşlər, müdrik ulu babalar, söz ustaları bu əsərləri şifahi işləyib kamil şəkli salmış, yaymış, sinəldəndən-sinələyə köçürmüşlər. "Bilqamis" dastanı ilə türk xalqları və onların, xüsusilə dastan yaradıcılığı arasında qırılmaz tellər və mənəvi bağlar müşahidə

edilir. "Alp Ər-Tonqanın ölümünə matəm nəğmələri"ni, "Dədə Qorqud Kitabı"nı, "Orxon-Yenisey" kitabələrini bir ana tel "Bilqamıs"a bağlayır. Bu tel köklüdür, güclüdür, aparıcıdır.

S.N.Kramer "Bilqamıs" dastanının ümumbəşər mövqeyi və təsir dairəsindən bəhs edərkən yazır: "Dastanda haqqında danışılan problemlər və edilən cəhdlər bütün dövrlərə və bütün xalqlara yaxındır. Bu, dostluqda düzlüyün tərənnümü, şəxsi şöhrət yanğısı, qəhrəmanlığa və sərgüzəştlərə ehtiras, ölüm qarşısındakı yoxedilməz qorxu və hər şeyə üstün gələn ölməzliyə canatma tələbidir. Bütün bunlar "Bilqamıs" dastanının əsasını təşkil edən, daima insan qəlbini həyəcanlandıran bir-birilə zidd hisslərdir və bunlar poemaya keyfiyyət gətirir, onun zaman və məkan sərhəddini müəyyən edir. Təəccüblü deyil ki, "Bilqamıs" dastanı ona yaxın olan dövrlərin epik əsərlərinə güclü təsir göstərmişdir" (29, s.217).

Alimin fikrini təqdir edir və buna qətiyyənlə şübhə də etmirik. Şerqin və Qərbin bir sıra xalqları dastanın güclü təsiri və bu qaynaqdan istifadə ilə öz əsərlərini yaradıblar, onlarda dastan janrında əsərlər az deyil. Lakin türk xalqlarının dastan yaradıcılığını sadəcə təsir saymaq olmaz. Dastan türk xalqlarının siqləti və ədəbi səliqəsinə uyğun yaradıcılıq növüdür. Bu yaradıcılıq ana kökün, vahid mənəvi telin qədim və doğma davamıdır, qəhrəmanlıq ənənələri, yüksək mənəvi keyfiyyətlər və üslubi kamilliyin qanunauyğun inkişafıdır. Xatırlanan əsərləri yaradan xalq (və ya eyni mənşəli xalqlar) hardasa bir kökdə, bir özüldə, bir qaynaqda birləşir, hər iki – "Dədə Qorqud kitabı" və "Orxon-Yenisey" kitabələrinin üslub kamilliyi və bunun oxşarlığı şumer poeziyası və poetik düşüncə tərzinin davamıdır. Həm də bu əsərlər "Bilqamıs" dastanına yaxın dövrlərin epik əsərləri deyildir, arada iki, üç və daha artıq min illərlə məsafə vardır. "Orxon-Yenisey" kitabələri isə epik yox, başqa növ, qəbir daşları üzərinə yazılmış epitafiyalar, demək olar ki, tarix əsərləridir. Lakin əsas üslub burada da özünü göstərir, aparıcı rol oynayır.

Adətən, klassik dastanlar bizdə şeir ritmli olur, həm qafiyə və qafiyələnmə əsasında yaranır, nəslə növbələşir, qopuz, saz kimi qədim xalq çalğı alətlərilə ifa olunur. Türk xalqlarının dastan yaradıcılığında xalq bədii təfəkkürünün ən azı üç mühüm cəhəti vəhdət halında birləşir:

1) şeir, 2) şeirlə nəsrin növbələşməsi, 3) şeirlə musiqinin vəhdəti. Bu keyfiyyətlər əslində "Bilqamıs" dastanından axıb gəlir. "Bilqamıs" dastanı bizim Ulu babalara – Qorqud Atalara, "Orxon-Yenisey" kitabələrini diqtə edən Bilgə xaqanlara və onu sal daşlara həkk edən Yolluqtikin əkələri və başqalarına, söz yox, məlum idi. Onlar bundan mənəvi qida almış, bəhrələnmişdilər.

a) "Bilqamıs" – "Dədə Qorqud" paralelləri

"Bilqamıs" dastanının yazılış tərz, üslub xüsusiyyətləri diqqəti daha çox cəlb edir. Dastanın kamil, yüksək səviyyəli fərdi yazı üslubu, üslubu müxtəlif dillərə tərcümələrdə belə əsliliyini saxlayıb, itməyib, "toxunulmaz" qalıbdır. Dastan şumer dilindən akkad, hett və başqa dillərə tərcümə edilib, dili başqa dil olub, amma üslubu, necə deyərlər, "tərcümə oluna bilməyib". Bu yüksək keyfiyyətləri isə özünü, xüsusilə, mühüm aparıcı qəhrəmanları, onlarla bağlı hadisə və əhvalatları nəzərə çarpdırmaq, ön plana çəkmək üçün deyilən və qəsdən təkrarlanan misra, beyt, bənd və bəzən bütöv parçalarda göstərir. Bu mənada "Dədə Qorqud kitabı" "Bilqamıs" dastanı ilə çox güclü səsleşir və biri digərini tamamlayır. Bu, hər iki əsərin yüksək və deyərək ki, onları eyni qaynağa bağlayan ali keyfiyyəti sayıla bilər.

"Bilqamıs" dastanının I lövhəsindən dərhal gözə çarpan üslub, əsas məzmun, hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar xatırlanmasıdır. Bunlar adi və ya təsadüfi hal olmayıb, əvvəlcədən düşünülmüş, ölçülüb-biçilmişdir. Bir misranın, beytin, bəndin və bəzən bütöv bir hissənin döndə-döndə eynilə təkrarı, zəruri olaraq əsas hadisələrə ton, ritm verir, yeni hadisə və əhvalatlara keçməyə yol açır, ana teli, əsas məzmunu hamarlayır, poetik axına salır, mətləbi dinləyiciyə daha aydın çatdırır, süjet, ideya xəttini gücləndirir. Bütün bunlar isə dastanın bədii quruluşuna fərdilik, özünəməxsusluq gətirir.

Dastanın üslubunda mühüm hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar qabardılması kamil və kamil olduğu qədər də qədim bir keyfiyyət kimi nəzərə çarpır. V.Afanasyeva yazır: "şumer poeziyasının əsasını paralelizm təşkil edir. Kompleks sətirlərin ritmi paralelizm prinsipinə uyğun olaraq alınır..." (17, s.14).

"Dədə Qorqud kitabı"nın əsas üslubu barədə də eyni fikri söyləmək olar. "Dədə Qorqud"un səciyyəvi üslub xüsusiyyəti də onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Paralelizm bütünlüklə əsərdə və ayrı-ayrılıqda hər boyda aparıcı üslubdur, əsas hadisələrə təkan verən yazılış tərzidir.

"Bilqamıs" dastanı 12 lövhə, "Dədə Qorqud" dastanı isə 12 boydur. Say uyğunluğu, hər halda, tədqiqatçıını düşündürür. Bu, kökə bağlılıqları, yoxsa təsadüfənmi belə alınıb? Hələlik, demək çətindir. Lakin buna əhəmiyyət verməmək olmaz.

Hər iki əsər üzrə bəzi üslubi paralelləri müqayisəli şəkildə izləyək.

"Bilqamıs"da

Baş hökmdar – qəhrəmanın tərənnümü bu misralarla başlanır:

"Urukun divarını odur ucaldan belə
Çılqınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri.

Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri:
Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs,
Özü öz başına o gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?!"

Burada şeirin tonu, ritm bir qədər dəyişir:

"Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdi o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan yol boş qalsın"
(4, 1 L, II, 7, 10, 15).

Açıq-aşkar hiss olunur ki, bu ton musiqi tonu, mahnı ahəngidir. Bu isə bizi dastanın əslində musiqi ilə vəhdətdə yarandığı, bəstələndiyi qənaətinə gətirir...

İkicə misradan sonra yenə eyni mətnin təkrarı gəlir, ancaq birinci misrada cüzi dəyişiklik var:

"Sən igid yaratmışsan, oxşayır qızmış gölə,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri –
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri:
Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs,
Özü öz başına o gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?!"

Yenə eyni ritmik dəyişikliklə davam edən eyni bənd gəlir:

"Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdi o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın.
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın".
(4, 1 L., 20, 23, 29)

"Bilqamıs"da təkrarlanan beyt və bəndlər-paralellər, bir növ bizim dastanlarımız və mahnılardakı nəqaratı xatırladır. Bunların dırnaq arasına alınması da əbəs yerə deyil.

"Dədə Qorqud"da

Dastanın dörd boyu baş hökmdar – qəhrəman Bayındır xanın eyni üslubda təqdimi ilə başlanır:

"Xanım hey!"

Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şamı günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalıçası döşənmişdi..." (Dr.10)

Və yenə:

"Xanım hey!..."

Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin pərdə, ipək xalıçası döşənmişdi..." (Dr. 66-67) və h.b.

Bu paralellər VII və IX boylarda da cüzi dəyişikliklə təkrar olunur. Boylardakı hadisə və əhvalatlar buradan başlanır və inkişaf edir.

"Bilqamıs"da

Dastanın ikinci əsas qəhrəmanı Elkidünün təqdimində eyni üslubdan – paralelizmdən istifadə olunur.

Ovçu xəbər gətirib atasına söyləyir ki:
 "Ata, dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş.
 Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
 Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri.
 Bütün dağları gəzir, veyillənir, dolaşır,
 Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
 O həmişə yolunu suların üstə salır.
 Qorxuram yaxınlaşam, cürətim çatmır mənim!
 Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
 Mən tələlər qururam, o dağdır onları.
 Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
 İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən"
 (4, I L., III, 1-10)

Ata məsləhət görür ki, oğlum, get bunu Urukda yaşayan güclü, qüdrətli Bilqamisa söylə.
 Ovçu eyni sözləri təkrarən Bilqamisa deyir:

"Uca dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş,
 Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
 Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdı əlləri.
 Bütün dağları gəzir, veyillənir, dolaşır,
 Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
 O həmişə yolunu suların üstə salır.
 Qorxuram yaxınlaşam, cürətim çatmır mənim!
 Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
 Mən tələlər qururam, o dağdır onları.
 Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
 İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən".
 (4, I L., III, 30-35).

Bu paralel-kompleks mətnlərdəki sıra ilə verilən iki misra üç-dörd dəfə də əlavə olaraq təkrarlanır, baş beytə çevrilir. Məs.: Bilqamısın gördüyü yuxunu anası yozaraq eyni sifətlərlə ona tərif deyir:

"Güclü bir həmkarındır, dostun, xilaskarındır,

Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz.
 Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri".
 (4, I L., VI, I).

Və yenə:

"Dedim ki, o olacaq dostun və xilaskarın.
 Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
 Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri".
 (4, I L., VI, 20)

Bilqamıs, anasının ona dediklərini bir daha eynilə sadalayır və Enkidünü qardaşlığa qəbul edir:

"Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
 Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri!
 Xeyir-dua ver ona, qoy mənə qardaş olsun!"
 (4, II L., III, 43)

Beləliklə, eyni bir beyt 5 dəfə ön plana çəkilir, baş beyt olur. Nəzərlər Enkidünün qüdrətli bir ər, Bilqamisa tən "həmkar", "dost", və "xilaskar" bir qəhrəman olduğuna doğru yönəldilir. O, bu sifətlərlə daha artıq yadda qalır, öz həyat fəaliyyəti və igidliyi ilə bu keyfiyyətləri doğruldur.

Bütün əsər boyu paralelizm beləcə aparıcı, əsas üslubdur. Dastanın yazılış (və ya deyiliş) üslubundakı bu yetkinlik təsadüfi deyil. Hər şeydən əvvəl, "Bilqamıs" dastanı yazıya alınincayadək min il xalqın dilində-ağzında, yaddaşında gəzib tam kamil şəkllə düşüb. Bu özü isə xalq yaradıcılığının yeganə nümunəsi ola bil-məzdi və ənənəsiz deyil...

"Dədə Qorqud"da

Dastanın iki boyu baş sərkərdə – qəhrəman Qazan xanın yə-nə eyni üslubda təqdimi ilə başlanır:

"Xanım hey!

Bir gün Ulaş oğlu... Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin, üzərinə digdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı, ipək döşənmişdi, səksən yerdə badyələr qurulmuşdı. Al-

tun ayaq sürəhilərə düzülmüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı, məhbub kafər qızları Qalın Oğuz beglərinə sağraq sürüb içərlərdi..." (Dr.35-36).

Və yenə:

"Xanım hey!..."

Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdu. Qara yerin üzərinə otaxların dikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalıçası döşənmiş idi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı... Toquz yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq surahılar dizilmişdi. Toquz qara gözlü, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərabı altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirirlərdi..." (Dr.122-123).

Bu "başlanğıc" paralellər də əsərin baş hökmdar qəhrəmanı Bayındır xanla bağlı təqdimatın ruhuna uyğundur: "Qazan xan da yerindən durmuşdu, ağ ban evlərin qara yerin üzərinə digdirmişdi" və s. Söz yox, nəslrlə verilən bu parçalar, nəzmlə də verilə bilərlər. Yaxud, "Dədə Qorqud"da yenə eyni ədəbi üsul, fikri ifadə tərzinə diqqət edərk:

"Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu.
Kafər aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!
Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!
Südü, peniri bol, qaymaqlı çoban!"

(Dr.40)

Qazan bəy də eyni baş beyt – sifətlə çobandan xəbər alır:

"Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!
Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!
Ünüm ünlə, sözüm dinlə!..."

(Dr.47)

Və yaxud, IV boyda oğlu Uruzla ova çıxıb evə tək qayıdan əri Qazan xana Burla xatın həyəcanla dönə-dönə müraciət edir, ona verdiyi sual-misralar kompleksində üç dəfə eyni baş beyt təkrar olunur:

"Yalnuz oğul xəbərin, Qazan, degil mana!
Deməz olursan yana-göylə qarğaram, Qazan, sana!..
Yalnuz oğul xəbərin, Qazan, degil mana!
Deməz olsan yana-göyə qarğaram, a Qazan, sana!"

(Dr.137)

Və ya:

"Yalnuz oğul xəbərin, a Qazan, degil mana!
Deməz olsan yana-göynə qarğaram, Qazan, sana!"

(Dr.138)

Qəlib birdir. Eyni paralellər digər qəhrəmanlara verilən si-fətlərdə daha artıq müşahidə edilir. "Dədə Qorqud"da bu elə bir qızıl yazılış qəlibi, üsuludur ki, əsasını "Bilqamıs"dan götürüb gəlib və tarixən heç vaxt üzülməyib...

"Bilqamıs"da

Siduri – tanrıların xanımı qəhrəman Bilqamısa bu suallarla müraciət edir:

"Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə?
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?
Niyə sənin içində sonsuz bir nisgil yaşar?
Görkəmin yollar yormuş yorğun adama oxşar.
Bürkü, sazaq qarsıyıb niyə sənün üzünü?
İlqımmı axtarırsan gəzib çölün düzünü?"

(4, X L., I, v, k, g; III, 1; IV, 42)

Bu sual cümlələr eynilə üç dəfə Bilqamısa verilir, üç dəfə də cavab alınır və bunlar bir-birinin eyni olan cavab cümlələridir.

"Necə batmasın yanaq, baş necə öyilməsin,
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?
Qəmlər mənim içimə bəs necə yol salmasın,
Yol gəlib yorulmuşsa can necə tay olmasın?"

Necə qarsılamasın bürkü, sazaq üzümü?
Necə dolaşmayım mən, axı çölün düzünü?..."

(4, X L., I, g, III, I; V, I)

Dastanda cərəyan edən hadisələrə təkan verən əsas qüvvə buradakı suallar və təkrar-təsdiq cümlələridir. Sual cümlələr də, cavab cümlələr də nəinki öz-özlüyündə, bütövlükdə – kompleks şəkildə təkrarlanır, hətta əsas, aparıcı üslub dərinləşir. Oxucu qədim dünyanın bu şeir nizamı, söz düzümlü ilə yaranan fikir aydınlığına heyran olmaya bilmir.

"Dədə Qorqud"da

Eyni ədəbi üsul, eyni üslubi ruh əsas və aparıcıdır, misraların dönə-dönə təkrarı əsas məzmunu qüvvət verir, misralar üzərinə vurğu salır. Bu mənada Dirsə xanla dustaq oğlu arasında gedən danışığıdakı paralellərə diqqət edək:

"Dirsə xan oğlancuğu idükin bilmədi, qarşu gəldi, söylər, görəlīm, xanım nə söylər. Aydır:

Boynu uzun bədəva atlar gedərsə, mənīm gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yağıt, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənīm gedər,
Sənin də içində şişlilin varsa, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənīm gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!
Altun başlu ban evlər gedərsə, bənīm gedər,
Sənin də içində odan varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!..

Oğlan burada babasına söyləmiş, görəlīm, xanım nə söyləmiş:

Boynu uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər,
Bənīm də içində binədim var.
Qomağım yox qırq namərdə!

Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər.
Mənīm də içində yüklətim var.
Qomağım yox qırq namərdə!
Ağayıldan tümən qoyun sənin gedər.
Mənīm də içində şişlilim var.
Qomağım yox qırq namərdə!..
Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,
Mənīm də içində odam var.
Qomağım yox qırq namərdə!.."

(Dr. 32-34)

Boyda cərəyan edən hadisələrə yekun vuran bu bədii sual-cavab təkrarlarıdır. Boyun və ümumilikdə dastanın aparıcı, əsas üslubu da bununla müəyyənləşir. Misralardakı nizam, fikir aydınlığı, təkrar-təsdiq söz-ifadə incilərini məharətlə düzmə, işlətmə üsulu ana kökdən – "Bilqamıs"a bağlılıqdan gəlir.

"Bilqamıs"da

Əhvalata, yeni hadisəyə keçid üsulu diqqəti cəlb edir:

"Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri
Bilqamıs söhbət açıb dostuna belə dedi..."

(4, I L., VIII L., I, I)

Və:

"Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri,
Bilqamıs ölkəsini çağırırdı adbaab"

(4, VIII L., II, 20)

Və ya:

"Üfüqə səda düşüb ağaranda dan yeri..."
(Bundan sonra yüzdən çox şeir çatışmır)

(4, III L., III, 8)

Yaxud:

"Üfüqə səda düşüb ağaranda dan yeri,
Bilqamis özü gildən bir heykəlcik düzəltdi"
(4.VIII L., V, 8-45)

"Dədə Qorqud" da

Əhvalata, hadisəyə keçid üsulu eyni qaynaqdan gələn üsul-
dur, eyni fikir eyni şəkildə, təkrar-təkrar sadalanır:

"Alar sabah Dirsə xan yerindən uru turdu"
(Dr.21)

Və ya:

"Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turub"...

Və ya:

"Alan sabah yerindən turan qızlar!
Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!"
(Dr.105)

Yaxud:

"Alan sabah, xan qızı, yerimdən durmadımmı?
Boz aygırın belinə binmədimmi?!" və hb.
(Dr.116)

Qəlib birdir. Bu paralellərin uyğunluğu təsadüfi sayıla bil-
məz. Bu uyğunluq səhər tezdən – "dan yeri ağaranda" ("alar-sa-
bah") "ala-sabah" işə başlamaq və ya səfərə çıxmağın bir səliqə-
vərdişə çevrildiyini, ənənəvi olaraq nəsil-dən-nəslə keçib bədii
əsərlərə də düşdüyünü təsdiq edir.

Maraqlıdır, həm "Bilqamis" dastanı, həm də "Dədə Qorqud" ki-
tabının başlanma və tamamlanması da üslubca bir-birinə uyğun gəlir.

"Bilqamis" da

"Qalx, Uruk qalasının divarı üstə yeri.
Gör bünövrə necədir, necədir kərpicləri?
Divar bişmiş kərpicdən, bərk hörülüb başabaş,
Yeddi Müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?"
(4, I L., 1,15)

Eyni bəndlə oxucularına müraciətlə başlanan dastan eyni
bəndlə də tamamlanır.

"Dədə Qorqud" da

"Xanım hey!..."

Qəlib birdir. Bu, eyni ifadə ilə oxucularına müraciətlə başla-
nan kitab eyni bəndlə də tamamlanır.

Müasir türk xalqlarının, habelə Azərbaycan xalqının dilində
folklor-nağıl süjetləriləmi, yoxsa əsatir və əfsanələrləmi gələn
"seçilmə" say sözlər və bunlar əsasında yaranan birləşmə və ifa-
dələr var. Bu mənada da qədimdən "üç", "yeddi" sayları diqqəti
cəlb edir (sonralar bu sözlərə "qırx" sayı əlavə olunub). "Atalar
üçdən deyiblər" kəlamı da buradandır. Bu əsasda yaranıb xüsusi-
ləşən birləşmə və ifadələr kitabələrimizdə tarixən çox tez-tez iş-
lənib, hadisə və əhvalatlara yön verib: "Üç gün üç gecə yol get-
di", "Yeddi gün yeddi gecə toy elədi", "Üç zərbə vurdu"... Bunun
da kökü, özülü gəlib "Bilqamis" dastanına bağlanır.

"Bilqamis" da

"Üç" sayı. *Üç gün*: "Üç gündən sonra onlar həmin yerə gəl-
dilər" (I l., III, 45), "Altı həftə üç gündə Fərat çayı göründü", *Üç*
talant: "Üç talantlıq baltalar, xəncərlər düzəldilər" (II l., III, IV,
32). *Üç qab*: "Sonra da mən düz üç yaxşıca qır əritdim, düz üç
qab qatranı da qarışdırdım onunla..." (XI l., 60). *Üç zərbə*: "Düş-
mənin yerə yıxıldı üç qüvvətli zərbədən" (V l., 1,23) "Yeddi" sayı.
Yeddi qıfıl: "Uruk qapılarından yeddi qıfıl açıldı" (II l., III-IV,
37). *Yeddi qurtum, yeddi xəndək*: "Yeddi qurtuma içdi, çayın
suyu yox oldu, Nəfəs dərdikcə yerdə yeddi xəndək oyuldu" (VII
l., 120). *Yeddi Müdrik*: "Yeddi Müdrikmi qoyub qalanın himinə
daş?" (I l., 1,15). *Yeddi dəfə, yeddi mənzil*: "Sən ona yeddi dəfə

yeddi cür quyu qazdın", "Ona nəşib etmişən yeddi mənzil keçməyi" (VI l., 50, 55, *Yeddi övlad*: "Qoy sənin xatirinə yeddi övlad anası öz ərinə tərək etsin" (VII l., IV, 10). *Yeddi gün*: "Düz yeddi gün keçib altı gün dalda qalıb" (IX l., II, 23-24)...

"Dədə Qorqud"da

"Üç sayı". *Üç*: "Ol üç canvərin, biri qoğan aslandı..." (Dr.,173). *Üç kərə*: "Üç kərə yaği görməsə, qan ağılayan Toğsun oğlu Rüstəm varsun!" (Dr.206). *Üç gün*: "Üç gün tamam ağırladı. Üç gün dəxi Bəkili av-şikar ətilə qonaqlıyalım, bəglər! – dedi" (Dr.237). "Üç gün dünli-günli yortdı..." (Dr.263)...

"Yeddi" sayı. *Yeddi*: "Yeddi kafir bəgi qılıncdan keçdi" (Dr.120), "Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi igidə verdi" (Dr.121), "Qara bığın yedi yerdə ənsəsinə dükən..." (Dr.149-150); Yeddi kişi ilə qurulurdu mənim yayım: ...Yeddi qatla vardım, ol qələyi alımadım" (Dr.207), "Yedi başlu əjdərhaya yetüb vardım" (Dr.278)...

"Bilqamıs"da

Enkidünün Sidr meşəsindən gətirdiyi ağacdən düzəldilmiş məbədin qapısı ilə söhbəti diqqəti cəlb edir. O ağacın üstündə Enkidü ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Onu ölüm hədələyirdi:

"Enkidü nəzər salıb, qapıya göz yetirir,
Adamla danışan tək onunla söhbət edir:
"Adi, taxta qapıdır, hissi yox, duyğusu yox,
Ağıl deyilən şeydən bir dırnaq da yoxudur.
O ucaboy, qamətli sidri görənə kimi
İyirmi mənzil keçib çox axtarmışam səni
Dünyada o ağaca məgər taymı tapılar?
Boyun on səkkiz sajin, enin altı sajin var.
Cəftən, həngəman, sürgün on iki dirsək olar.
Hazırlayıb gətirdim bəzədim Nippurdadı
Bilsəydim aqibətin bu olacaq axırı,
Bilsəydim o zəhmətin budur mənə qalanı,
Çilik-çilik edərdim götürərdim baltanı,
Sal bağlayıb bir yolluq axıdardım sulara..."

(4,VII L., 1, 35-45).

Dədə Qorqudda

Kafirilər Qazan xanın oğlu Uruz bəyi yad eldə qənərə dibinə asmağa gətirirlər. Uruz ağacla, təxminən eyni məzmununda söhbət edir, adamla danışan kimi ağacla danışır:

"Ağac! Ağac! Dersəm sana ərənəm, ağac!..
Böyük-böyük suların köprüsü ağac!
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac!..
Başın ala, baqar olsam, dibsiz ağac!
Məni sana asarlar, götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan yigitligim səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin, ağac!
Qara hindu qullarıma buyuraydım,
Səni para-para toğrıyalardı, ağac!"

(Dr.55-56)

Məgər bunları təsadüfi saymaq olarmı? Yox! Bu təsadüfi oxşarlıq deyildir...

"Bilqamıs"da

İlahə İştər Bilaqamısdan intiqam almaq, onu məhv etmək üçün Uruka çilgün bir Buğa göndərtirir. Bilqamıs dostu Engidü ilə birlikdə buğanı öldürür:

"İştər qalxdı Urukun qala divarlarına
Divar üstə sərildi, bu iş gəldi arına:
"Buğanı öldürməklə məni rüsvay elədin,
vay halına, Bilqamıs!"
Enkidü qulaq asıb İştərin bu sözünə,
Buğanın sağrısını kəsib çırpdı üzünə:
Buğa kimi edərdim, sən də düşsən ölümə,
Onun bağıracağını dolayardım belinə!"

(4 VI l., s.150-155)

"Dədə Qorqud"da

Dirsə xan oğlu Buğac Bayındır xanın çilgün buğası ilə vurur, yıxır və başını kəsir. Buna görə də ona buğac adı verilir:

"Məgər xanım, Bayandır xanın, bir Buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. Ol Buğa qatı taşa buynuz ursa un kibi ügüdərdi. Bir yazın, bir güzin Buğayla Buğrayı savaşırdırlardı... Buğayı saraydan çıxardılar, üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər sultanın, Dirsə xanın, oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynurlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara "qaç" dedilər. Ol üç oğlan qaçdı. Dirsə xanın oğlancığı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baqdı urdı. Buğa dəxi oğlana sürdi gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı ... Buğayla oğlan bir həmlə çəkışdilər. İki talusunın, üstünə buğanın, köpük turdı. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikir elədi, aydır: bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Ben bunun alnına niyə tayaq olurben tururbən – dedi. Oğlan buğanın, alnından yumruğun gedirdi, yolundan savıldı. Buğa ayaq üstünə turamadı, düşdi, dəpəsinin üstünə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdı. Buğanın başını kəsdi" (Dr.15-17).

Bunu da təsadüfi saymaq olmaz. Bu bənzərliklər təsadüfi olmayıb, bir qaynaqdan gəlir. Bir mənəvi telin davamı və ya ədəbi əxzətmədir, "Bilqamıs" dastanından gəlmə iqtibasdır.

"Dədə Qorqud"un əsas qəhrəmanları (Qazan xan, Qanturalı, Yeknək və b.) Bilqamıs xasiyyətli-xarakterlidir, öz dönməzliyi, "tərsliyi", necə deyərlər, "tutduğu yerdən kəsməsi" ilə onu xatırladır, varisi olduğunu hər mənada təsdiq edirlər.

Əzəldən insanda ölüm vahiməsi, ölüm qarşısındakı əbədi qorxu, ölməzliyə canatma cəhdləri olub. Bu problem ilk dəfə "Bilqamıs"da qoyulub, həllinə səy göstərilib.

Gözü önündə dostunun ölümünü gören Bilqamıs böyük qorxu, kədər, dərd içində deyir:

"Dostum məni eşidib bir özünə gəlməzmi?
Burnuna qurd dolmamış bir oyana bilməzmi?
Ölüm məni qorxudur, qoymur dayanım rahat,
Tapa bilərəmmi mən, görən, əbədi həyat?
Quldur tək yola çıxıb, çöllər boyu qaçaram..."

(4, X L. II, 7)

Bilqamıs bu ölümün dərmanını axtarır, onu tapıb əvvəlcə xalqına vermək, onu əbədi həyata qovuşdurmaq istəyir. Lakin çətinliklə, minbir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi "əbədi həyat çiçəyi" ona qismət olmur...

Problem – ölməzlik, insanları ölümdən xilas etmək, ölüm qorxusu, kədər və dərd gəlib "Dədə Qorqud"da üzə çıxır, "dəli Domrul" boyunda nəzərə çarpır. Dəli Domrul da insalığı ölümün pəncəsindən qurtarmaq istəyir: "Nagahandan Dəli Domrul çapar yetdi, aydır: "Mərə, qavatlar nə ağlarsız? Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz?" – dedi. Ayıtdılar: "Xanım, bir yaxşı yigidimiz öldi, ana ağlarız" – dedilər. Dəli Domrul aydır: "Mərə, yigidinizi kim öldürdi?" Ayıtdılar: "Vallah, bəg yigit, allah təaladan buyruğ oldu. Al qanatlı Əzrayıl ol yigidin, canın aldı". Dəli Domrul aydır: "Mərə, Əzrayıl dedüğünüz nə kişidir kim, adamın canın alır? Ya qadir allah, birligin, varlığın, haqqıçün, Əzrayıl mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkışəyim, dürişəyim, yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canın almiya" (D.156) – deyir. Lakin özü ölüm təhlükəsi qarşısında qalır. Onu ölümdən ancaq paklığı, yüksək və mənəvi zənginliyi, ali insani keyfiyyəti, ürək genişliyi, ailəcanlılığı xilas edir...

Arzuya, istəyə baxın! Əzrayıl "Bir dəxi yaxşı yigidin canın almaya! "Bəli, Dəli Domrulun ulu ocaadı Bilqamıs da bu arzu ilə, bu istəklə yaşamışdı, "abi-həyat" dalınca getmişdi... Sehrli "əbədi həyat" çiçəyini əldə edib, Uruka çatdırmaq, xalqına yetirmək istəmişdi:

"Onu mütləq mən hasarlı Uruka çatdırmalıyam.
Onu xalqıma yetirib, camaata verməliyəm".

(4, XI L., 280)

Qəlib birdir. Bu ruh "Bilqamıs"dakı eyni ana ruhudur. Sonra "Avesta"da özünü göstərir. "Dədə Qorqud"da davam edib gəlir, Nizamıdo yenidən təzələnilir.

"Bilqamıs" dastanının poeziyası, üslubu da birdən-birə gəlib bu yetkinliyə çatmayıb, onun güclü əsası, dərin kökləri, ənənəsi olub. Şumerlərin məşhur "hökmdarlar siyahısı" məlumat verir ki, Urukun ilk xanədanının əsasını Günəş tanrısının oğlu Utu qoy-

muşdur. O vaxt hələ Uruk yox imiş, ancaq Əna məbədi varmış. Şumerlər öz əfsanəvi qəhrəman hökmdarını ənənəvi olaraq vəsf etmiş, onların fəaliyyətini, şan-şöhrətini əbədləşdirən bədii əsərlər – poemalar, eposlar yaratmışdılar. "C.H.Kramer qeyd edir ki, aşkara çıxmış və oxunmuş 9 şumer qəhrəmanlıq poemasından ikisi Enmerkara, ikisi Luqalbandaya (bununla belə, onlardan birində yenə də Enmerkar iştirak edir) və beşi Bilqamisa həsr olunmuşdur (bax: 29). Burada xatırlanan hər üç qəhrəman birinci Uruk xanədanının hökmdarlarıdır.

Marian Belitski yazır: "Enmerkar haqqında poema – şumer ədəbiyyatında bu janrda yazılmış əsərlərin ən qədimidir. Onun nə dərəcədə məşhur olduğunu, xüsusilə belə bir fakt təsdiq edir ki, mətndən 20 lövhə (və bir parça) tapılıb. Ən mükəmməl lövhə İstanbulun qədim Şərq muzeyində saxlanan 12 sütuna ayrılmış 600 misralıq mətnidir"... Deməli, "Bilqamıs" dastanı çox güclü ənənə üzərində ədəbi dünyada yaradılıb, boya-başa çatıb. Deməli, "Bilqamıs" dastanı Şumer qəhrəman hökmdarları haqqında yaranmış silsilə poemalardan ancaq biridir. Həm də qaynaqlar təsdiq edir ki, bu poema da o biriləri kimi əvvəlcə şifahi ənənələr özülündə düzülüb qoşulmuş, dildə-ağızda gəzmış, sonralar isə yazıya alınmışdır. Dastanın yetkin üslubu onu yaratmış xalqın yetkinliyi deməkdir, ruhu, nəfəsi, özü deməkdir; fikri, düşüncəsi, bədii təfəkkür tərzii deməkdir. Bu, xalqın dil mədəniyyəti, danışmaq səliqəsi, bədii-estetik zövqü, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü və s. barədə çox söz deyir.

"Bilqamıs" dastanından iki min il və daha artıq aravermələrlə türk dünyasının yaratdığı möhtəşəm əsərlərdə bu mənəvi keyfiyyətlərin davamı və təsdiqini görürük. Fərdi üslub, bədii ruh bu əsərləri bir kökə, bir özü ilə bağlayır, çökib bir mənəvi-estetik inkişaf xətti üzərinə gətirir. Xətt təkcə "Bilqamıs"–"Dədə Qorqud" xətt ilə məhdudlaşıb qalmır, daha artıq şaxələnir... Bu şaxələr özünü "Orxon-Yenisey" kitabələrində də göstərir.

b) "Bilqamıs"–"Orxon-Yenisey" paralelləri

"Orxon-Yenisey" kitabələri daha çox tarix, "epitafiya" yönü yazılar olsa da, əsas, aparıcı üslub yenə də "Bilqamıs" üslubudur,

yəni paralelizmdir. Keçən əsrin sonlarında P.M.Melioranski "Orxon-Yenisey" kitabələrinin yazılış tərzii, üslubu barədə demişdi: "Abidələrin sosiyyəvi üslub xüsusiyyəti onların paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Həm də təkcə ayrı-ayrı cümlə qrupları yox, hətta, məsələn, türk ellərinin ayrılması, bərpası və s.-dən danışılan hissələr bir-birinə uyğun gəlir. Ara-sıra aliterasiya da nəzərə çarpır" (31, s.280).

Bu üslub uyğunluğu o deməkdir ki, "Bilqamıs" dastanını, "Dədə Qorqud kitabı"nı yaradan-yazan xalq və ya fərd, "Orxon-Yenisey" kitabələrini yaradan-yazan xalq və ya fərd bir ana kökdəndir, bir ruh, bir ənənəvi təfəkkür tərzii, üslub və fərdi yazı mədəniyyətinə malik olmuşlar. Bunlar ilkin doğma qaynaqdan su içmişlər. Ruh, yazı üslubunda götürülən xətt vahid doğma xətt olub, bir axar selin gəlişidir.

"Orxon-Yenisey"lə bağlı paralellərə nəzər salaq.

Türk dünyasında insanın doğuluşu, torpaqdan yoğrulduğu fikri var.

"Bilqamıs"da

Arur tanrısı Enkidünü gildən yaradıb göylərdən yerə göndərmişdi:

"Gildən bir şey yoğurub göylərdən yerə atdı,
Qüvvətli bir qəhrəman – Enkidünü yaradı".

(4. 1 L., 34 a-35).

İnsanın torpaqdan yoğrulduğu fikri dünya ədəbiyyatında öz bədii ifadəsini ilkin olaraq "Bilqamıs"da tapıb. Tarixin gedişində həmin fikir, təbii olaraq, inkişaf edib təkmilləşmiş, daha real şəkil almışdır. Məsələn, o vaxtdan, təxminən 4-5 min il sonra, həmin fikir Miladın VII–VIII əsrlərində yazılı türk mənbələrində oksini belə tapmış, belə iqtibas edilmişdir:

"Orxon-Yenisey"də

"Üzə kök tənri asra yağız yir qılıntıkdə ekin ara kisi oğlu qılınmış – Uca Göy Tanrı aşağıda yerlə qovuşduqda, ikisinin arasından insan oğlu doğulmuş (KTb, 1)

Fikri bir qədər poetik şəkildə belə də vermək olar: "İnsan

oğlu, ata göylərlə ana torpağın məhəbbətindən yaranmışdır". Əslində isə fikir, artıq elmə məlum "Kainatın və insanın yaranması haqqında qədim Şumer mifindən gəlir".

"Bilqamis"da

İnsanın dili, insana verilən nitq (söz) və ağıl Tanrı ilə bağlanması teli var.

"Bilqamis Enkidüyə belə söylədi":

"Tanrı sənə gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib"

(4.VII l., II l.)

Zaman keçdikcə, fikir təbii olaraq, inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, cilalanmışdır...

"Orxon-Yenisey"də

"Tənri tək tənri yaratmış türk bilg(ə) qağan sabım – Tanrının tanrı tək (uca) yaratdığı müdrük, cahcəlallı türk sözüm (türk dilim) – (BT,1).

Və:

"Tənri tək tənri yaratmış türk bilgə... sabım – Tanrı müdrük türk sözümü (türk dilimi) tanrı tək (göylər tək uca) yaratmış"dır (BK, Xa, 13).

Tanrının insanlara verdiyi dil (söz, sab) tanrı səviyyəsi, göylərin insana bəxş etdiyi ali nemət kimi tərənnüm edilir. O cah-cəlallıdır, gözəldir, müdrükdür. İndi o, "türk" sözü, "türk" dili adlanır və s.

Maraqlıdır ki, fikir həm də artıq üzərində dayandığımız paralelizm üslubu ilə qabardılıb, iki dəfə təkrarlanıb. Bu isə "Bilqamis"dan gələn doğmaıq – ümumi üslub, paralelizm üslubudur, onun davamıdır.

"Bilqamis"da

İnsanlığa əbədi həyat vermək naminə Utnapiştinin yanına tələsən Bilqamis ağır, çətin və zülmətli yollardan keçməli olur. Bu ağır səfərin bədii təsirini artırmaq, çətin, keçilməz yolların əzab-əziyyətini qabartmaq məqsədilə dastanda paralelizm üslubundan daha geniş istifadə olunur, dalbadal paralellər gəlir, eyni misralar dönə-dönə təkrarlanır:

"O özünü toplayıb irəli addımladı,
Dördüncü mənzili də keçib arxada qoydu.
Artmışdı qatı zülmət, işıq gözə dəymirdi.
Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.

Beşinci mənzili də keçib arxada qoydu.
Qaranlıq qatılaşır, işıq tamam sönmürdü
Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.
Altıncı mənzili də keçib arxada qoydu.

Yenə zülmət çoxalır, işıqsa azalırdı.
Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.
Yeddincini keçəndə, qaranlığı dinşədi.
Yenə zülmət çoxalır, işıqsa azalırdı.

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.
Səkkizinci mənzildə o zülmətə bağırı, *Yenə zülmət qaranlıq, işıqsa azalırdı.*

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.
Doqquzuncu mənzildə bir az sərinlik duydu,
Üzünə küləklərin xəfif əsini dəydi.

Yenə zülmət, qaranlıq, işıqsa tamam yoxdu
Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü..."

(4. IX L., 25-30, 35-36)

Kursivlə verilən misralara diqqət edilsə, mətləb aydın olar. Bu paralellər səfərə ton, ritm verir. Elə bil qəhrəmanın atdığı addımlar, yerişinə uyğunlaşdırılıb deyilir. Təkrar misralar, beytlər, ifadələr öz nizam, daxili ahəngi, musiqi tonu ilə oxucunu alıb aparır. Dastanın ruscaya tərcüməsində də belədir. Şəkk etmirik ki, əslində – şumer dilində də belə olub. Tərcümələrdə özünü mühafizə edib saxlayan bu ritm, bu üslub, necə deyirlər, kökdən, mayadan gəlir. Hələ gətirilən mətnin əvvəlindən 18 şeirin silindiyi, oxunmadığı qeyd edilir ki, burada da paralel misra və beytlər ola bilər.

"Orxon-Yenisey"də

Gültəkinin hücumları eyni paralel üslubla gedir, eyni ifadələr, eyni cümlələr təkrar-təkrar işlənməklə hücumu ton verilir, döyüşlərin ağırlığı artırılır:

"Gül tikin yiti otuz yaşına, karluk budun arür barur ərikli yağı boltı. Tamağ ıduq başda *sünüşdimiz*. *Gül tikin ol sünüşdə otuz ya-*

şayur erti, alp Şalçı (ak a)tın binip oplayu təkdi, eki əriq udişru sancdı. Karlukuq ölürtimiz, altımız.

Az budun yağı boltı. Qara göldə *sünüşdimiz. Gül tikin bir qırq yaşayur erti, alp Şalçı akın binip oplayu təkdi* az Eltəbərlik tutdu az budun anta yok boltı.

Eçim qağan ili qamaşığ boltıkınta budun iliki kəki boltukınta izgil budun birle *sünüşdimiz. Gül tikin alp Şalçı akın binip oplayu təkdi*, ol at anta tüşdi, izgil budun elti...

"Gültəkinin yirmi yeddi yaşında, azad və asılı olmamaq səbəbilə karluq xalqı düşmən kəsildi. Müqəddəs Tamağ başında vuruşduq (hərfən: süngüləşdik). *Gültəkin bu vuruşda otuz yaşında idi, alp ağ Şalçı atına minib hücumu keçdi*, iki əri dalbal sancdı. Karluqları məğlub etdik, aldıq.

Az xalqı bizə yağı oldu, Qara göldə *vuruşduq. Gültəkin otuz bir yaşında idi, alp Şalçı ağın minib hücumu keçdi*, az Eltəpəri tutdu, az xalqı onda yok oldu.

Ənim xaqanın elləri qarışıqlıq etdikdə, xalq korlanıb həsəd yarandıqda izgil xalqı ilə *vuruşduq. Gültəkin alp Şalçı ağın minib hücumu keçdi*, o at onda düşüb öldü. İzgil xalqı məğlub edildi" (KTb, 42/2/, 43/3/...).

Kursivlə verilən ifadələr, cümlələr Gültəkinin qəhrəmanlığını, döyüş məharətini, cəldliyini, igidliyini ön plana çəkir. Bu, "Bilqamis"dan – ana kökdən gələn ruh, əsas və aparıcı fərdi üslubdur ki, "tərcümə"də oluna bilmir, üslub əsilliyini saxlayır, dəyişmir.

Şumer-türk bədii təfəkkürü, estetik fikri, şifahi bədii yaradıcılığı, yazı tərzii, mədəniyyəti, qəhrəmanlıq ənənələrinin tərennümü tarixində özəldən fikri ifadə üsulu, üslubu belə götürülüb, belə gəlib, belə də gedir.

Beləliklə, "Bilqamis" dastanı əslində qədim şumer-türk dilində yaranıb, yazılıb, sonralar akkad, hett, xurrit və s. dillərə çevrilib. Dastanın yarandığı və yazıldığı qədim şəkili qalмайıb, amma ruhu qalıb, üslubu qalıb. Bu isə onun dili qədər, bəlkə də daha artıq söz deyir, əsərin milli mənsubiyyətini, kimə məxsus olduğunu təsdiq edir.

"Bilqamis" dastanı müasir türk xalqlarının, habelə Azərbaycan xalqının ulu kitabı, mənəvi qaynağıdır.

Biz, "Bilqamis" ana qaynağından süzülüş gələn, ulu kök üstündə yaranan və yazıya alınan türk dünyasının şah əsərləri üzərində dayandıq, müqayisələr apardıq, hər üç əsəri birləşdirən mənəvi telləri izlədik. Söz yox, bu müqayisələr, mənəvi tellər digər əsərlərimiz üzrə də aparıla, izlənilə bilər. Bu, gələcək tədqiqatçılar üçün görəkli bir iş olardı.

3) Bilqamis–Enkidü dostluq teli

Azərbaycan ədəbiyyatında dostluq ənənələrinin tarixi qədimdir. Hələlik bu ənənələrin ilki "Bilqames" dastanından məlumdur. Bu, Bilqamis–Enkidü dostluğu ilə başlanır. Bu dostluq pakdır, gözəldir, bəşəridir, nəsillərə, deməli, ədəbiyyatlara nümünə ola biləcək səviyyədə dostluqdur. "Bilqames" dastanının ilk sətirlərində bu dostluğa belə işarə vurulur:

"Dünyanın bu başından o başına dolanmış,
Dənizləri adlanmış, uca dağları aşmış,
Dostu ilə birlikdə düşmənləri haqlamış,
Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk eləmiş,
Bir insan haqqındadır, bizim bu dastanımız".

(4.1 L., 1,1-5)

Əsərin baş qəhrəmanı Bilqamısdır. O, insandır, ancaq yarıdan çoxu tanrıdır. Qəhrəmanlıqda, igidlikdə, dostluğa sədaqətdə, mərdlikdə tayı-bərabəri yoxdur, çılğınlıqda, qüvvədə onun "qızmış kələ" oxşarı vardır:

"O, insandır, yarıdan çoxu tanrıdır ancaq,
Heç kəs ona tay olmaz, onun görkəminə bax...
Urukun divarını odur ucaldan belə.
Çılğınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ.
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri –
Sıçrayır yatağından Urukun oronları"

(4, 1 L., II, I–II)

Sətirin sonunda iki nöqtə qoyulub, ardınca dımaq arasına alınmış bu misralar gəlir:

"Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs
Özü öz başına o, gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?
Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdi o,
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın"
(4, 1 L., II, 12-15)

Təsəvvür yaranır ki, bu, nizami ordunun hər səhər oxuduğu himn-şərqidir. Bu himn-şərqini dinləyən tanrılar da bu sözə səs verirlər. Həmin himn-şərqə tanrıların dilindən Uruk hökmdarına, yəni Bilqamısa müraciətlə yenidən səslənir. Mətn, təbii olaraq, dımaq arasına alınıb. Söz yox, bu himn-şərqinin musiqisi, öz havası da olmuşdur. Himn-şərqidə giley tonu da var; "Bilqamıs ataların yurdunda oğul qoymur", bütün ərlər-ərənlər səfərbər edilir, hərbi xidmətə çağırılır, lakin onlar xidmətdən sonra sağ-salamat geri dönlürlər":

"Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın".

Bu himn-şərqini Anu tanrısı da eşidirmiş. Tanrılar yığışıb Aruru tanrısını çağırır, ondan rica edirlər ki:

"Aruru, Bilqamısı bu cür yaratmışsən sən,
Bir igit də yarat ki, gücdə olsun ona tən"
(4. 1 L., II, 30 a-31)

Belə də olur. Enkidü gildən yağrulur, yaradılır, "göylərdən yerə" atılır. Bir qədər dünyadan xəbərsiz, insanlardan uzaq yaşayır, vəhşilərlə, yırtıcı heyvanlarla gəzib dolandır. "Dağlardan enib gəlmiş bu kişi" əvvəlcə bir ovçunun diqqətini cəlb edir. Ovçu bu barədə atasına danışır, onun çox heybətli, güclü, qüdrətli, yenilməz olduğunu söyləyir.

Atası deyir:

"Yənsə həmin adamı yalnız qadın yenəcəkdir"
(4. 1 L., III, 20)

"Bilqamıs" dastanında qoyulub inkişaf etdirilən bu məsələ maraq doğurur. Enkidünün vəhşilər arasından ayrılıb yeni həyata qovuşması və "insanlaşmasında" ilkin rolu, həqiqətən qadın oynayır. Bu fikri iki şəkildə yozmaq olar: 1) qadın bəşəriyyətin anasıdır, insan doğulmuşların ilkin tərbiyəsi – "insanlaşması" qadın ana teli ilə bağlıdır; 2) bir yerdə dayaq almaq, ocaq-kök salmaq, ailəyə bənd olub bəşər övladı adını daşımaq yenə qadınla, ona olan məhəbbətlə bağlıdır. Ulu babalar, bizim əcdadlarımız ilk dəfə öz bədii yaradıcılığında incə şəkildə bu xalı vurmuşlar. Ovçunun ağsaqqal atası ilə el qəhrəmanı Bilqamısın bu barədəki fikirləri bir-birilə üst-üstə düşür. Ovçu Enkidü barədə Bilqamısa danışır, onun qeyri-adi gücündən, qüdrətindən söhbət açır. Bilqamısın məsləhətilə Enkidü, Şamxat adlı şəhətli bir qadınla görüşdürülür. Şamxatla onun arasında ünsiyyət yaranır, inkişaf edir, istəyə, məhəbbətə çevrilir... Bir neçə həftədən sonra qadın ona deyir:

"Sən qəşəngsən, Enkidü, tanrıya bərabərsən,
Niyə vəhşilər ilə bu çöllərdə gəzirsən?
Gəl səni aparım mən, o hasarlı Uruka –
O yaraşıqlı evə, Anunun məskəninə.
Bilqamısın hünərlə, qoç kimi igidlərə
Qüdrətini göstərüb məskən saldığı yerə".
(4. 1 L., IV, 35)

Enkidü bu təklifə sadəcə "apar" – deyər razılıq vermir, o da özünə dost axtardığını bildirir, öz ürək sevincini, həyəcanını və Şamxatın dediklərini sevinclə təkrar edir:

"Gəl Şamxat, mənə apar, mənə oraya, –
O müqəddəs mənzilə, Anunun məskəninə.
Bilqamısın hünərlə, qoç kimi igidlərə
Qüdrətini göstərüb məskən saldığı yerə.

Urukda haray sallam, mənim güc, qüdrətim var.
Çöldə doğulanların qüvvəsi də çox olar"

(4. I L., IV, 40-45, V, 1)

Şamxat ona söyləyir ki, Bilqamis səni yuxuda görmüş, gücünə, "göydən düşmüş daş kimi ağırlığına" heyran qalmış, səni sevib bağrına basmış və gördüklərini anasına da danışmışdır. Ana Ninsun yuxunu belə yozmuşdu: "Enkidü sənin güclü həmkarın, dostun, xilaskarın olacaq, onu ürəkdən seəcəksən"... Bilqamis ikinci bir yuxu da görmüşdü. Görmüşdü ki, Urukda yerə bir balta düşüb, hamı elliklə ona sarı yeriir. Bilqamis onu sevgilisi kimi bağrına basır. O, gördüklərini anasına danışır. Ana Ninsun ikinci yuxunu da belə yozur: "O balta yerinə sən bir adam görmüsən, onu özünə tay biləcəksən, o sənin güclü həmkarın, dostun, xilaskarın olacaq, onu sevib bağrına basacaqsan..." Bilqamisla Enkidü görüşərkən, artıq qiyabi tanışlıq, bu iki qəhrəmanın dostlaşmasına, qardaşlaşmasına zəmin vardı, inam və mənəvi bağlılığın əsası qoyulmuşdu.

Dastanda Bilqamis–Enkidü dostluq teli bədii cəhətdən əsaslı şəkildə işlənib. Hələ "çoban düşərgəsində" olarkən çobanlar Enkidünün Bilqamisa yaraşdığını, ona oxşadığını söyləyidilər:

"Çobanlar dörd tərəfdən onları dövrələdi,
Ona işarə edib bir-birinə dedilər:
– Bu igid görkəmcə də Bilqamisa bənzəyir.
Boyu ondan gödəksə, möhkəmdi sümükləri.
Bu düzdür ki, Enkidü göylərdə doğulmuşdur.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdır əlləri"

(4, II L., II, 35 a, b, v, q, d, e)

Bu dostluqda ana Ninsun mühüm rol oynayır, "mənim oğlum" – deyə Enkidünü öz doğma balası kimi qarşılayır. İki qəhrəman, iki dost, iki qardaş əvvəlcə tutuşıb güclərini də sınaıyır. Enkidü Bilqamisa öz gücünü göstərir, onun "dərsini verir". Əsərdə Enkidünün ünvanına – onun qüdrətinə, gücünə aid dönə-dönə deyilən bir şah beyt Bilqamisin dilindən təkrar-təsdiq mənasında 7-ci dəfə yenidən söylənilir.

"Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdı əlləri".

(4, II L., III, 43)

Bilqamis qəti qərara gəlir və anasına deyir:

"Xeyir-dua ver ona, qoy mənə qardaş olsun!"

Doğma qardaş kimi onlar bir-birinə sarışır. Enkidü sevincdən qəhərlənir, gözləri yaşla dolur, ağlayır, öz insani üstünlüklərilə bir daha oxucunun rəğbətini qazanır. Bilqamis–Enkidü dostluğunun, qardaşlığının əsası belə qoyulur...

Bir anlıq Enkidünün gildən yoğrulub "göylərdən yerə atıldığı" məsələsi üzərinə qayıdaq. Bu, ədəbi üsuldur. Bu üsulla dastanda qədim dünyamızın demək və həll etmək istədiyi iki mühüm problem-məsələ qoyulub: 1) insanın gildən – torpaqdan yaranması, 2) xalq qəhrəmanının elin içindən çıxıb yüksəlməsi, "insanlaşması", yüksək şəraitə düşməsi yolu ilə inkişafı. İkincisi daha mühüm və diqqətəlayiqdir. Müasir düşüncəyə görə, daha real və həyatidir. Belə ki, Enkidü, həqiqətən, həyatın dibindən çıxıb, əsl zəhmət adamlarının nümayəndəsidir, xalq adamıdır, həyatın acısını dadmış, dağların, meşələrin, düzlərin yolunu, izini bilən, bərkədən-boşdan çıxmış, cismən də güclü – qüdrətli insandır. O, bir loxma çörək, bir doymuluq yemək üçün nələrə ol atmayıb?! "Cüyürlərə qoşulub, çöllərdə ot yeyib", "vəhşilərlə birlikdə o da su üstə gəlib, su içib şənənib", "balıqçılıq edib, ov ovlayıb" dolanıb. Çox təbiidir ki, Şamxat onu **"qalx torpaqdan ayağa, dur çoban yatağından!"** – deyə qaldırıb:

"Ayağa dur, Enkidü, səni aparacağam
Eana məbədinə, Anunun məskəninə,
O yerə ki, Bilqamis şöhrətə, ada çatmış".

(4. I L., II, 17)

Dastanda inkişaf etdirilən əsas xəttlərdən biri məhz insani keyfiyyətləri üzə çıxarmaq, təsdiq etmək, şana-şöhrətə çatmaq, yetişmək üçün əlverişli şəraitin mühüm şərt olmasıdır. Bütün dövrlər üçün bu çox zəruri sayılıb. Bilqamis – şöhrətə, ada Urukda çatıb. Uruk haradır? Ölkənin Dövlət şəhəri, vuran qəlbi, ürəyi, elmin, mədəniyyətin, incəsənətin toplandığı yer, mərkəz, şanın-şöhrətin qaynağı... Şamxat Enkidünü bu mərkəzə, bu qaynağa çəkib aparır. O yerə ki:

"Şirin ehtirasları, min bir sevinc vəd edir.
Böyük adamları da gecə yerindən edir.
Enkidü, görməmişən sən həyatın dadını
Əzabkeş Bilqamısın sonsuz istedadını..."

(4. I L., V, 5-15)

Enkidü Bilqamısla məhz Urukda görüşür. Təlim alır, gücünü, qüdrətini "nizamlayır", xalq qəhrəmanı kimi ucalır... Unutmaq olmaz ki, Bilqamis kimi Enkidünün də canında-qanında əzabkeşlik, igidlik, işgüzarlıq, narahatlıq əvvəlcədən vardı. O, boş-bekar oturmağa alışmamışdı, işsizlik onun üçün dərd, ələm, qəm idi.

İlk günlər Bilqamis onun qəmli gözlərini, köksünü ötürdüyünü görüb soruşur:

"Niyə yaş ilə dolub, qəm yağır gözlərindən,
Ürəyin kədərlənib, acı köks ötürürsən?"

(4. I L., III–II, 36-37)

Enkidü ona belə cavab verir:

"Dostum, qəhərlənmişəm, qəm tutub boğazımı,
Boş-bekar oturmuşam itir gücüm, qüdrətim"

(4. II L., III–II, 40-41)...

Qəhrəmanların səfərləri başlanır, hər iki qəhrəmanın amalı, istək və arzusu bu nöqtədə birləşir:

"Dünyada nə pis göz var, şər ocaq var söndürək"

(4. II L., III–II, 7)

Amal böyükdür, bəşəridir, bütün dövrlər, bütün zamanlar üçün müasirdir. Həmişə insanlığa gərəkli, onun yaradıcı, qurucu fəaliyyətinə təkan verən fikir, ideyadır. Bəşəriyyətin bugünkü arzu və istəkləri ilə də tam səsleşir...

İlk səfər uzaq Livan dağlarının keçilməz Sidr meşəsinə olur. Qarşıya meşəni qırmaq, zəhmli, zalım Humbabı məhv etmək, bununla da "şər işləri dünyadan silmək" məqsədi qoyulur. Lakin bu çox çətin işdir, qorxuludur. Hasarlı Urukun başbilən ahılları da bu səfərə razı olmur. Onlar Bilqamısı bu çətin işdən çəkəndirməyə çalışırlar:

"Humbaba dəhşətlidir, səsi tufandır onun,
Ağzından alov çıxır, nəfəsi qandır onun,
Nədən bu çətin işə girişmək istəyirsən?
Humbabayla yurdunda döyüşmək istəyirmən?"

(4. II L., III, V, 16-19)

Amma bu, mümkün olan iş deyil. Bilqamis dostu Enkidü ilə birgə getmək, döyüşə birgə atılmaq qərarına gəlir. Qərar qətidir, onu səfərdən saxlamaq olmaz. Dedi, qurtardı. Məhz bu xarakter-keyfiyyət nizami ordunun hər səhər tezdən oxuduğu və tanrıların da dilinin əzbəri olan himn-şərqidə bircə misra ilə öz bədii əksini tapıb:

Özü öz başına o, gecə-gündüz açır iş!

"Bilqamis" dastanında qəhrəmanları birliyə, birgə mübarizəyə çağıran, onların ömindən tutan xalq kəlamları, atalar sözü və zərbi-məsəllərdən də istifadə olunur. Qəhrəmanlar Humbabaya hücumə keçərkən, müdrək ataların bu kəlamlarını xatırlayırlar:

"Enkidü söhbət açıb Bilqamısa söyləyir:...
Təklidə, inan, o heç nə edə bilməz.
Ayrılıqda bizim də əlimizdən iş gəlməz.
Sıldırım tək keçilməz, ikilikdə keçilir.
Üçqat hörülmüş kəndir asanlıqla qırılmaz,
Bir cüt şir balasının gücü şirdən az olmaz".

(4. V L., II, 20-25)

Qəhrəmanlar birliyin nəyə qadir olduğunu dərk edir, işlərini ataların əqlinə uyğun qurur, şərə qarşı durur, qələbə də çalırlar. Beləliklə, müasir "Tək əldən səs çıxmaz" məsələnin ilkin təbii əsası, çıxış nöqtəsi müəyyənləşmiş olur.

Mələkə İştərin ona ər olmaq istəməyən Bilqamısına qəzəbi tutur, "günahlarını, nöqsanlarını" şax üzünə dediyinə, onu "rüsvey etdiyinə" görə Uruka heybətli bir buğa göndərir ki, Bilqamısı parçalasın. İki qəhrəman, iki dost burada da birgə hərəkət edir. Bilqamısı deyir:

"Sən onun quyruğunun yapış, yoğun yerindən,
Alnına, peysərinə xəncər vuracağam mən".

Beləliklə, birlik, birgə mübarizə bu təhlükəni də aradan qaldırır, buğa öldürülür, qələbə qazanılır. Ataların "Birlik harada, dirilik orda" kəlamının bu tarixi həqiqət və qəhrəmanlıq üzərində düşünüldüyünü, mayasını buradan götürdüyünü güman etmək olmazmı?

Dastanda tanrılara qarşı olan münasibət teli diqqəti cəlb edir. Enkidü yuxuda görür ki, tanrılar arasında, – onlar Humbabanı, buğanı niyə öldürdü – deyə mübahisə gedir.

Bilqamısı bu mübahisələrdə tanrılardan insan kimi məkrli, qəzəbli intiqamçı olduğunu görüb, göz yaşı tökür...

Bu söhbətlər yuxuda getsə də, dastanda tanrılara münasibət aydındır.

Bilqamısının dostu, qardaşı artıq yoxdur. Enkidü xəstələnib ölmüş, əbədi olaraq gözünü yummuşdur. Bu ölüm Bilqamısı dəhşətə gətirir... O, əziz dostunu layiqincə dəfn edir, Enkidüyə başdaşı düzəldir, qəbrinin üstündə nitq də söyləyir. Lakin Bilqamısı özünə gələ bilmir, dostunun ölümü onu yandırır-yaxır. Fikir, xəyal onu qanadlarına alıb uzaqlara aparır, Enkidü ilə keçirdiyi şənlər, döyüş səhnələri gözü önündən getmir.

Qəhrəmanı müşkül, həlli mümkün olmayan suallar düşündürür: "Məgər bu yer üzündə rahatlıq, dinclik yoxmu?", "Görən, bir də ölürlər, Günəşi görə bilərmimi?" Bununla qəhrəmanın psixoloji aləminə, daxilinə nüfuz edilir, gözəl, əsl insan xarakteri açılır,

göz önündə həmişə narahat, axtarışda, kəşfdə olan, həyatda hər şeyin əlacını tapmağa can atan insan ürəyi canlanır...

4) "Bilqamısı" dastanı və "əbədi həyat" problemi

İnsanın ölümü ağır, çəkilməz dərddir. Axı, insan nə üçün ölməlidir? Enkidü dost idi, qəhrəman idi, şər qüvvələrinin qənimi idi. O niyə ölməli idi?!... Bilqamısının dərdi təkcə öz əzizi, həmkarı, xilaskarı, vəfalı dostu, qardaşı Enkidünün dərdi deyil, bütövlükdə insanlığın dərvidir. İnsan adlanan varlıq niyə yox olmalıdır, o, niyə həyatdan köçməli, ölüb getməlidir? Onun əbədi yaşaması, həyat sürməsi niyə də mümkün olmasın? Tanrılara "əbədi həyat" verilib, nə üçün insanlara verilməsin? Buradan da dastanın şah damarı sayılan "əbədi həyat", ölməzliyə qovuşmaq problemi ortaya çıxır, problem bəşəri səviyyəyə yüksəlir.

"Bilqamısı" dastanında bu problem ilkin və əsaslı şəkildə qoyulub, qəti şəkildə də həllini tapıbdir.

Bilqamısı belə bir ağır kədər, qəm-qüssə yaxalamışdı:

"Mən də öləcəyəmmi bir gün Enkidü kimi?
Qorxu canımı alır, qüssə yeyir içimi"

(4, IX L., 1,1)

O bu istəyi, arzusu ilə çırpınır, insanlığı ölümün pəncəsindən xilas etməyə çalışır, çarə tapmaq üçün uzaq səfərə hazırlaşır. Vaxtı ilə əbədi həyat qazanmış Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştimin yanına tələsir. Lakin onu bu səfərdən çəkəndirməyə çalışır, ona yolların çətin, keçilməz və qorxulu olduğunu deyirlər. O isə əhəmiyyət vermir. Səfərinə davam edir. Bu səfərlər dastanın məzmunu, forma və bədii cəhətdən ən güclü səhifələridir.

Bilqamısı səfərə çıxır. Gəlib Maşu dağına çatır. Dağın qapısı ağzında gözətçi duran qorxunc adam-əqrəb onu saxlayır, qışqırır soruşur:

"Yolun hansı səmtədir, hara səfər edirsən?"

(4. IX L., II, 23)

Bilqamis cavab verir:

"Səhraları gəzirəm, yollar olub məskənim,
Necə susum, dayanım, dincliyim yoxdur mənim.
Mənim əziz dostumun artıq çırağı sönmüş,
Mənim dostum Enkidü daha torpağa dönmüş!...
Əqrəb, sənə rast gəldim, söylə necə eləyim?
O dəhşətli ölümün üzünü heç görməyim!"

(4, IX L., II, 23-24)

Bilqamis əlavə edir ki, tanırlar məclisinin qərarı ilə ona əbədi həyat verilmiş Dədə Utnapiştimin yanına gedir ki, soruşsun, "bu həyat-ölüm nədir?"

Adam-əqrəb bunun mümkün olmadığını deyir, onu bu səfərdən çəkəndirmək istəyir və söyləyir:

"Hələ heç kəs oraya heç vaxt səfər etməyib,
Bilqamis, heç kim hələ dağ yerləşməyib".

(4, IX L., III, 6-7)

Bilqamısı yolundan saxlamaq çətindir. Anu Urukun ağsaqqalları da Bilqamısı belə səfərlərdən çəkəndirə bilməmiş, ona uğurlar diləmişlər...

"Adam-əqrəb söz açıb Bilqamısına söylədi:
Get, Bilqamis, o çətin yollarına davam et!"

(4, IX L., IV, 37-38)

Bilqamis səfərinə davam edir, on iki mənzil yol gedir. Bir mənzillik yol keçir, ikinci mənzili də adlayır. Üçüncü, dördüncü mənzilləri keçib arxada qoyur. Çətin, keçilməz, zülmətli yollar başlanır. Lakin min bir əzab-əziyyətlə bu yollardan da keçib gedir. Dastanda bu çətinliklərin, keçilməz, zülmətli yolların təsviri yüksək bədii səviyyədədir. Burada əsərin ümumi paralelizm üslubuna uyğun olaraq verilmiş "nizamlı təkrarlar" diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Bilqamis səfərinə davam edir, Siduri – tanrıların xanımı ya-

şayan dəniz sahilindəki yığana yaxınlaşır. Siduri xanımı onu saxlayır, qəzəblənir, qışqırıb soruşur:

"Yolun hansı səmtədir, hara səfər edirsən?"

(4. X L., 1, 20)

Bilqamisla Siduri xanımı arasında bir qədər söhbət uzanır. Bilqamis əvvəlcə özünü təqdim edir. İgidliyindən, dağlarda şirlərlə döyüşdə qalib çıxmasından, qorxunc Humbabani məhv etməsindən, göylərdən enib gələn buğanı vurub yıxmasından və s. danışır. Lakin xanım şübhələnir, ona yenidən suallar verir: Əgər doğrudan da sən igid Bilqamıssansa, –

"Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə?
Qəlbini qəmlər alıb, uzun niyə saralıb?
Niyə sənənin içində sonsuz bir niskil yaşar?
Görkəmin yollar yormuş yorğun adama oxşar,
Bürkü, sazaq qarsıyıb niyə sənənin üzünü?
İlgimmi axtarırsan gözib çölün düzünü?" – deyir.

(4. X L., I. 20 v)

Bu suallar böyük, bəşəriyyəti həmişə düşünüb məşğul edən əbədi bir məna – kamil insan üzərinə gəlmək, Bilqamısının insani üstünlüklərini qabartmaq, ön plana çəkmək üçündür. O bu suallara sonralar da yeri gəldikcə, xatırlanan, təkrar olunan cavablar verir. Bilqamis bu dördə düşdüyünü, dərin kədərini əziz Enkidünün ölümü ilə bağlayır, saydığı igidlikləri onunla birgə etdiyini söyləyir və deyir:

"Necə batmışam yanaq, baş necə əyilməsin?
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?...
Dostum çıxmır yadımdan, dincliyim yoxdur mənim.
Uzaq yollara çıxıb səhralarda gəzirəm,
Necə susa bilərəm, ürəyimi üzürəm.
Mənim əziz dostumun artıq həyatı sönmüş,
Mənim dostum Enkidü artıq torpağa dönmüş!
Məndəmi onun kimi əbədi yatacağam?..."

Xanım, sənə rast gəldim, bir de, necə eləyim?
O dəhşətli ölümün üzünü mən görməyim!"

(4. X L., 9a-10; 12)

Dastanda – X lövhədə əsl insan olmaq, insani ləyaqət məsələsinə toxunulur. Bilqamıs qəhrəmandır, müharibələr, vuruşlar görüb, şər qüvvələri məhv edib, igidliyi, güc-qüdrəti ilə şöhrət tapıb. O yenilməzdir, qüdrətlidir. Lakin insandır, dostunun, əzizinin ölümünə ağlaya, göz yaşı da tökə, qəmlənə də bilir, qəm-qüssədən saralıb-solur, "üzünü bürkü, sazaq qarsıyır", arıqlayıb yanağı batır...

Bilqamıs dünyanın hər üzünü görmüş əsl kamil insan surəti, ulu babaların, əgdadlarımızın yaratdığı ilkin insana məhəbbətin, dostluqda sədaqətin, kişiliyin, mərdliyin rəmzi olan əvəzsiz ulu bədii surətdir.

Burada Siduri xanımının Bilqamısı bu çətin səfərdən qaytarmaq üçün ona dediyi söz, verdiyi "nəsihət" çox ibrətli, insan taleyi ilə bağlı güclü bədii fikirdir:

"Sən hara can atırsan? Gözsən də kainatı,
Heç vaxt tapa bilməzsən axtardığın həyatı!
Tanrılar xəlq eləyib, insanı yaradanda
Ölümü insan üçün buyurmuşdular onlar,
Həyatı saxlamışlar özlərinin əlində.
Bilqamıs, qəm eləmə, canın sağ olsun sənin,
Gecə-gündüz də, şənlən, kefin çağ olsun sənin.
Kef elə, bayram keçir,
Gecə-gündüz çal-çağır, nəğmə də, gül, oyna sən!
Yaxşı geyinib-keçin, əynin təmiz, ağ olsun.
Saçlarına sığal çək, qoy saçın parlaq olsun.
Uşaqların oynasın, qoy tutsun əllərindən,
Sevgilini əzizlə, razı qalsın ərindən,
İnsanın həyatı da, işi də budur ancaq!"

(4. X L., III, 1)

İnsanın tale müqəddəratı ilə bağlı qoyulub inkişaf etdirilən

mətləb aydındır. İnsan ölməlidir, onun ömrü əbədi ola bilməz, o haradasa bitməlidir. "Nəsihət"dəki bütün sözlər insan adlanan məxluqa aid keyfiyyətlərdir. İnsanın həyatı, işi görək çalib-çağırmaq, nəğmə demək, gülmək-oynamaq, bayram keçirmək, yaxşı geyinib-keçinmək, sevib sevilmək olsun. O görək ana torpaq üçün, vətən üçün igid övladlar tərbiyə etsin, böyüdüb boya-başa yetirsin, xeyirxah işlər görsün, şərə qarşı dursun, xalqına, vətəninə xidmət etsin.

Lakin insan bundan daha artıq istəyir. O, yəni Bilqamıs buna qane olurmu, bununla kifayətlənirmi, tanrıların bu "buyruğu" – qərarı onu təmin edirmi?! Əsla yox! Mətləb də, dastanda qoyulan əsas fikir, baş xətt – leytmotiv də budur. İnsan nə üçün tanrı deyil, "əbədi həyat" nə üçün ona da çatmamalı, o, ölməlidir? Belə isə tanrılar nə üçün özlərini insanlardan ayırıb göylərə çəkiliblər?

Bilqamısın istək və amalı belə bir bəşəri səviyyəyə yüksəlidir. Buna görə də o öz amalından dönmür, Siduri xanımından xahiş edir ki, bu səfərdə ona kömək etsin. Utnapiştinin yolunu ona göstərsin. Lakin xanım yenə onu bu çətin səfərdən çəkəndirməyə çalışır, səfərin çox ağır olduğunu, "qabağı dərin əcəl suları kəsdiyini", "bütlerin çöllərdə ilan qovduğunu" və s. söyləyir. Amma bu mümkün olmur. Bilqamıs getməlidir. Onu bu səfərdən saxlamaq olmaz.

Saduri xanımı Bilqamısa kömək etmək, yol göstərmək qərarına gəlir, deyir ki, böyük Utnapiştinin Urşanabı adlı yaxşı bir gəmiçisi var, onu tap, ancaq o sənə kömək edə bilər.

Bilqamıs səfərinə davam edir. Gəmiçi Urşanabını tapır, niyyətini ona söyləyir:

"Deyim sənə adımlı, tanı – Bilqamısam mən,
Urukdan gəlirəm mən, Anunun məskəmindən,
Mən səfərə çıxmışam, Günəş doğan tərəfdən..."

(4. X L., VII, 8)

Gəmiçi təəccüb edir ki, qəhrəman nə üçün, arıqlayıb bu kökə düşüb, ordu-ordundan keçir. Siduri xanımının verdiyi sualları o da eynilə təkrar edir:

"Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə,
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?.."

(4. X L., III, 1)

Suallara verilən cavab Siduri xanımına deyilənlərin eynilə təkrarır:

"Yanaq necə batmasın, baş necə əyilməsin,
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?..."

(4. X L., 1...)

Nəhayət, Bilqamıs Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı ilə görüşür. Lakin bu görüş uzaqdan-uzağadır. Utnapiştı də indiyə-dək ona verilən eyni məlum suallarla müraciət edir, soruşur:

"Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə,
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?.."

(4, X L., IV, 42)

Yenə eyni bədii suallarla cavablar, eyni məzmunlu paralel misralar:

"Yanaq necə batmasın, baş necə əyilməsin,
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?..."

(4, X L., V, 1)

Beləliklə, dastanda Bilqamısın dost dərdi, ələmi, yəni insan dərdi, ələmi ilə bağlı nisgilinə səbəbi üç dəfə ayrı-ayrılıqda soruşulur, üç dəfə də onun öz dilindən sorğulara eyni şəkildə cavablar verilir. Bu paralellərin böyük bədii mənası var. Sorğular və ona verilən cavablar bədii suallar əsasında. Bilqamısın dərdi, ələmi bəşəri dərdə, ələmə, insanın ölümünə deyilmiş ağrıya çevrilmiş olur.

Dastanda Bilqamısın Dədə Utnapiştı ilə görüşü daha mənalı, daha səviyyəlidir. O, insan oğlunun həyat yolu ilə bağlı məsələlərin yekununa, "adi insan taleyi"nin təsdiqinə həsr olunub.

Bilqamıs Utnapiştıyə, onunla görüşə çatanadək nə əzablar çəkdiyini, şirin yuxulara həsrət qaldığını, ayı, kaftar, pələng, bə-

bir, maral, şir ovlayıb yediyini, dərisini geydiyini, zəhərli sulara əl vurmada qayıqla üzüb gəldiyini söyləyir:

"Mənə əbədi həyat qismət olacaqdımı?" –

(4. X L., V, 35)

sualı ilə ona müraciət edir. Dədə Utnapiştı əvvəlcə suala sualla cavab verir:

"Niyə, Bilqamıs, bütün kədərə qərq olmusan?

Ona görəmi sən bədənində həm tanrı,

həm də insan canı var?

Ona görəmi sən öz doğma ata, anan, ölümlü yaradıblar?..

Bilmirənmə bəs sənə həyat həddi qoyulub?"

(4, X L., V, 35)

Burada "həyat həddi" fikri düşündürür. Çünki əslində bu həddin özü də sözdür, qəti müəyyənləşməyib. Hər kəsə qoyulan "həyat həddi" də bir deyil. Bəs, bu nə sırıdır? Bunu nə ilə izah etmək olar? Bu nə ədalətsizlikdir?! Bütün bu problem – suallar özülünü "Bilqamıs" dastanından götürür. Dünya ədəbiyyatının, xüsusilə türk ədəbiyyatlarının həmişə əsas mövzularından olub, bu gün də öz əhəmiyyətini itirmədən əsas mövzusu olaraq qalır.

Tanrı Utnapiştının arvadı mörhəmətlik göstərir, ərinə deyir ki, Bilqamıs çox yollar keçib gəlib, gözü ilə od götürüb, sən onu boş qaytarma, ona bir şey ver aparsın. Utnapiştı Bilqamısa dənizin dibində bitən, qızılgül tək tikanlı bir "gənclik çiçəyi"nin sirrini açır. Deyir, "əgər gedib onu tapsan, gəncliyinə qayıdacaqsan". Bilqamıs bu sözləri eşidən kimi, ayağına daş bağlayıb, dənizin dibinə cumur, əlini tikan dıdsə də, çiçəkdən bərk-bərk tutur, ayağından daşı atır və sular onu üzə çıxarır...

Xalq qəhrəmanının xalqdan ayrı həyatı yoxdur.

Hökmdarın – xalq qəhrəmanının idealına, amalının aliliyinə baxın! Müsibətlə, çox çətinliklə əldə etdiyi "dirilik çiçəyini" özünə qıymır, onu tezliklə Uruka çatdırmağa, xalqına yetirməyə tələsir, sonsuz həyatı xalqına vermək istəyir, camaatdan artıq qalsa, o da istifadə edəcəyini deyir:

Bilqamis bəyan edib gəmiçiyə söyləyir:
"Urşanabı, bil, o çiçək çox məşhurdur, sehirlidir,
Çünki adamlar onunla sonsuz həyat əldə edir".
(4. XI L., 276)

"Onu mütləq mən hasarlı Uruka çatdırmalıyam,
Onu xalqıma yetirib, camaata verməliyəm.
Görsəm, qoca cavanlaşır, mən də o cür edəcəyəm.
Gəncliyimə qayıdaraq məqsədimə yetəcəyəm".
(4. XI L., 280)

"Sən saydığını say, gör fələk nə sayır" – deyiblər. Bilqamis
min bir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi "gənclik çiçəyi" də ona qismət
olmur, ilan çiçəyin ətrini duyub, onu oğurlayır, sakitcə çəkib apa-
rır, köhnə qabığından çıxıb cavanlaşır, təzələşir...

"Bu əllər kimin yolunda dəridən, qabıqdan çıxdı?
Nədən ötrü əzab çəkdi, özünü odlara yaxdı?
Öz xeyrimə çalışmadım, özüm də dadmadım onu!..."
(4. XI L., 289 a)

Bu, peşimancılıqdırmı? Yox! Bu, təəssüfdürmü? Yenə də
yox! Bu, adi insan taleyinin təsdiqidir. Bəşəriyyətin keçib gəldiyi
yolun "başlanğıcıdır". Bu yolun hər üzü olub. Bilqamis bu üzləri
görüb. Bilqamisın faciəsi də, əbədiyyəti də bunda idi ki, o müm-
kün olmayan bir işdən yapışmışdı – hər vaxt insanlığın ürəyindən
keçən, həsrətində olduğu bir işə girişmişdi, insanlığa "əbədi hə-
yat" həvəsinə düşmüşdü.

Dastanın VIII lövhəsinə qayıdıb "qəfil göylərdən gələn" bir
sədanı dinləyək:

"Bilqamis, adamlara çoxdan belə buyurulub;
Əkinçi torpaq əkib, məhsul yığmaqda olub,
Naxırçı ilə ovçu heyvanlarla dolanır,
Dərisini geyinib, otiylə qidalanır,
Bilqamis, sənə indi elə şey istəyirsən

Heç mənim küləklərim suları tərpədəndən
belə bir şey olmayıb".
(4, VIII L., V)

Burada Şeyx Nizaminin "İsgəndərnamə"də elə həmin mət-
ləbə – İsgəndərin "dirilik suyuna" həvəs göstərməsi və arzusuna
çata bilməməsi münasibətilə dediklərinə, söylədiyi müdrik söz-
lərə nəzər salaq:

"Qismətsiz bir şeyə göstərdi həvəs!
Qismətin deyilsə, çalışma əbəs!...
Biri toxum səpər, o biri biçər,
Bəxtiyar odur ki, bu sözü dinlər,
Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var!
Keçənlər zəhmətlə əkdirdi bağdan
Gələnlər meyvəni dərməmiş hər zaman.
Keçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə..."
(11, s.386)

Beləliklə, Bilqamis aşiqdir. Onun narahatlığı eşqdir, məhəbbət-
dir. Bu narahatlıq eşqi Enkidüdə də güclüdür. O, daxili narahatlıq
keçirir, gücünü, qüdrətini göstərmək, əmək dalınca getmək eşqilə
yanır. Bu narahatlıq eşqi bütün qəhrəmanlarda var, sanki irsən keçir.

Bilqamis ölmək istəmir, çünki əməldən doymayıb, doysaydı
ölərdi. Əsl qəhrəmanlar belədir, əməl, amal onlarda əbədi eşqə,
vurğunluğa çevrilir. Bilqamisın ölüm qorxusu, "əbədi həyat" çı-
pıntıları da bununla bağlıdır.

Bilqamis zamanı adlayır, vurub keçir. qəhrəmanla zaman ya-
şayır, qəhrəman zamanı, yaşadığı dövrü tarixə çevirir. Əzab-əziy-
yət qəhrəmanların həyat məktəbidir. Qəhrəman əzab-əziyyətdən
məənvi zövq alır. Bu, hər vaxt, hər bir qəhrəman üçün var.

Məlum həqiqət isə budur ki, bütün tanrıların adı tarixdən çı-
xıbsa da, Bilqamis kamil insan kimi, dünyanın ulu qəhrəmanı,
dostluq, qardaşlıq və yoldaşlıqda sədaqət rəmzi olaraq qalıb,
onun adına bağlanan dastan dünya ədəbiyyatının şah əsəri kimi

tarixə düşübdür. Tanrılıq, əbədi həyata qovuşmaq uğrunda çarpışan Bilqamis tanrılığın da, insanlığın da zirvəsini fəth etmiş, nəticə etibarilə, tanrılara əbədi qələbə çalmış, tanrıların əldə edə bilmədikləri əbədi həyata əslində o qovuşmuşdur. Bu gün biz şumer-türk tanrılarını xatırlayır, yad ediriksə, onların əbədiyyətindən söz açıyıqsa, bu yenə də Bilqamısın adına deyilib-qoşulmuş, yazıya alınmış dastanın vasitəsilə mümkün olur. Yenə də üstünlük Bilqamısdadır. Əsl tanrı elə onun özüdür.

Bilqamısın ölməzliyi də elə bundadır.

"Bilqamis" dastanında insanın ölməzliyi, əbədiyyətə qovuşması problemi dahiyənə şəkildə qoyulub və bədii həllini tapıb; insan cismani olaraq ölməlidir; buna çarə yoxdur: o, ruhən könlərdə yaşayır, tarixə düşür, əbədiyyətə qovuşur. Bunun üçün isə o, insanlara elə böyük xidmət göstərməli, elə böyük işlər görməlidir ki, xalq, xalqlar onu öz qəlbində, insanlıq tarixində əbədi yaşatsın. Belə əsl ölməzliyə qovuşmuş şəxsiyyətlər həyatda çoxdur. Bilqamısın özü də bunlardandır. Təkcə Azərbaycan torpağının, Azərbaycan-türk xalqının belə əbədiyyətə qovuşmuş ölməzlərini xatırlamaq kifayət edərdi. Zərdüşt, Alp Ər-Tonqa, Tomiris, Dədə Qorqud, Cavanşir, Babək, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və b. "Bilqamis" dastanında qoyulub bədii cəhətdən öz həllini tapan problemin real təsdiqidir.

5) Bilqamis və Azərbaycan qəhrəmanlıq ənənələri

"Bilqamis" dastanının leytmotivi, baş xətti əbədi həyat, insanın ölməzliyi, ana yurdun müqəddəsliyi və onun qorunması uğrunda mübarizədir, çarpışmadır. Bu qəhrəmanlıq motivi tarixən, ənənəvi olaraq davam edib gəlmişdir. Miladdan qabaqkı dövrdə Alp Ər-Tonqanı (Əfrasiyabı), Tomiris ananı və Nizaminin ədəbi qəhrəmanı Nüşabəni, miladi tarixdə isə Məhinbanunu, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarını, Gültəkinini, Babəki, Koroğlunu, Şah İsmayıl Xətaini və s. bu ənənələr yetirmiş və onlar xalqımızın azadlığı və mənəvi fikri tarixinə əbədi olaraq düşmüşlər. Bu tarixi şəxsiyyət və ədəbi qəhrəmanları həmişə bir məslək, bir amal birləşdirib, ana torpağın, vətənin, xalqın müstəqilliyi, "diriliyi"

uğrunda döyüş meydanına çəkmişdi. Onların amal və istəkləri, apardıqları ölüm-dirim mübarizəsinin çıxış nöqtəsi, mayası "Bilqamis" dastanındakı aşağıdakı beytdə ifadə olunan ulu fikirlə üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayır:

"Ölüyə bənzəmirmi, söylə, əsir olanlar,
Ölümün sifətini məgər göstərmir onlar?!"

(4. X L., VI, 27)

Bu beytdə göstərilir ki, ölüm haqdır, həyatın əbədi qanunudur, lakin əsir olmaq, elə ölüm deməkdir, ölümə bənzərlikdir. Burada ulu babaların, əcdadlarımızın insan azadlığını hər şeydən üstün tutması, əsirliyin ölüm olması və ölümdən betərliyi kimi ali bir hiss, duyğu aşılır. Bu o deməkdir ki, şərəfsiz yaşayıb qul olmaqdan, ölüm yaxşıdır. Bu o deməkdir ki, müstəbid önündə diz çökməkdənsə, ölüm şərəflidir. Bizim qəhrəmanlar silsiləsini – istər tarixi, istərsə də bədii əsər qəhrəmanları olsun, məhz bu amal birləşdirir. Qəhrəmanlar öz ölümü ilə ölməzliyini təsdiq edir və bu gün də yaşayırlar.

Alp Ər-Tonqanın ağlına belə gəlməzdi ki, müharibədə, açıq döyüşdə hiyləyə əl atılsın, "tələ" qurulsun, arxadan zərbə endirilsin. Bu, Bilqamis babasının qoyub getdiyi kişilik ənənəsinə və aldığı hərbi təlim-təربiyəyə qətiyyən uyğun deyildi. İnsanlıq, kişilik, mərdlik dünyasında bu elə qəbahət, elə naqislik, elə namərdlik idi ki, Alp Ərin xaincəsinə ölümündən sonra da heç vaxt unudulmamış, ellər, obalar, bütünlükdə xalq bu ağır müsibətlə vidalaşa bilməmiş, bu dərdi ağrıya çəkib yaşatmış, dildən-dilə, sinədən-sinəyə, nəsildən-nəslə keçirib, bu günədək gətirib çıxarmışdır.

Miladdan qabaqkı 530-cu illərdə Tomiris Arazı keçib ona hücum edən İran şahı Kirdən qat-qat qüdrətli, ağıllı və tədbirli hökmdar idi. Kir Arazı keçmək üçün üzən körpülər salır, müharibə etmək ehtirası ilə yanırdı. Lakin Tomirisin onunla müharibə etmək niyyəti yox idi. O, qonşuluqda sədaqətli olmaq, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, sülh və dostluq əlaqələri yaratmaq istəyirdi. Tomiris Kirə bu məzmununda məktub da yazmışdı. Lakin Kir inadından əl çəkmirdi. Herodotun təsvirinə görə, tarixdə gö-

rünməmiş döyüş başlanır. Araz qana çalxanır. Bir neçə gün davam edən amansız döyüşdə massagetlər üstün gəlir. Mühəribədə Tomirisin söylədiyi nitq və Kirin başını kəsdirib insan qanı ilə dolu tuluğa saldırması çox mənalıdır, nəsillərə ibrət dersi verir. Burada yenə Tomirisə ağır gələn qəhrəmanlıq ənənələrinin pozulması, ulu babası Bilqamisla və atası Alp Ərin savaşda kişilik, mərdlik ənənələrinin əksinə olaraq, üz-üzə, mərdi-mərdənə döyüş yox, onlara xəyanət edilməsi, hiyləyə əl atılması, "tələ" qurulması qəbahətidir. Tomiris bunu son nitqində Kirin ölüsünə xatırladır. Tomiris, bəlkə də, hər şeyi bağışlaya, qanunauyğun sayı bilərdi, amma hiyləni yox, xəyanəti yox! Tomiris qadın hökmdar idi. Lakin onda kişi qüruru, ər qeyrəti vardı. Onda qəhrəmanlıq ləyaqəti güclü idi. Bunu da əməli surətdə təsdiq etdi, qələbə çaldı, özünü, xalqını əsirlikdən – ölümdən xilas etdi.

Vətən və gözəl əməllər uğrunda ölümün gözüne dik baxanlar məğlubedilməzdir! Bu tarixi qələbənin əsas səbəbi bir də onda idi ki, Tomiris ordusu öz doğma yurdunda yadellilərə qarşı vuruşur, Vətən torpağını qoruyur, ana torpaqdan da qüvvət alırdı. Kir və onun ordusu doğma torpaqdan uzaqda vuruşurdu, istilaçılıq məqsədi güdürdü... Buna görə də rüsvayçılıqla məğlub oldu. Tomiris ananın və ümumən qadın qəhrəmanlarımızın bu kişilik, ərlik hünəri, təbii olaraq, belə bir xalq kəlamında öz bədii ifadəsini tapıbdır: "Aslanın erkəyi, dişisi olmaz".

Böyük Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində yaratdığı Nüşabə surəti üzərinə gələk. Görək, ona qədərki qəhrəmanlıq ənənələri, Bilqamis və Alp Ər kimi ulu babalar, Tomiris kimi ana bu hökmdar qadına nə vermişdi, miras olaraq onlardan ona nə qalmışdı? Hər şeydən qabaq, ağıl, zəka, tədbir, ana yurdun, vətən torpağının sakitliyi, azadlığı, özünün və xalqının əsir olmaması – "ölməməsi" naminə qılınıc yox, ağıl, zəkani, tədbiri işə salmaq ləyaqəti. Axı, onun ulu babası Bilqamis da çox müşkülləri ağıl, zəkası və tədbiri ilə həll etmişdi... Dünya fəthi Makedoniyalı İsgəndər gəlib Bərdəyə çıxır. Saraya daxil olur, özünü elçi kimi təqdim edir. Lakin daş qayaya rast gəlib. İsgəndər özünü elçi kimi apara bilmir, qılınıc-kəmərli, icazəsiz-filansız keçib Nüşabənin taxtında öyləşir, nə qədər "elçiyəm" deyirsə, buna heç kəs inanmır.

"Ey cəsur padşah, eşq olsun sənə,
Elçilik edirsən özün-özünə...
Bil, elçi deyilsən, hökm verənsən,
Göndərilmiş deyil, sən göndərənsən" –

(11, s.210)

deyə Nüşabə onu tanıyır və port edir.

Azərbaycan xalqının səliqəsinə, mənəvi üstünlüyünə görə qonağa hörmət, qonaqpərvərlik əzəldən xas bir keyfiyyətdir. Makedoniyalı İsgəndəri, dünya şöhrətli hökmdar sərkərdəni Nüşabə onun özünə layiq şəkildə də qarşılayır, məclis qurur, süfrəni ana yurdun naz-nemətilə bəzəyir. Lakin İsgəndər onun ölkəsinə fəth kimi, əli qılınıc gəlib. Buna görə öz "payını" almalıdır. Nüşabə qonaqlıqda süfrəyə almaz, yaqut, dürr, daş-qaş düzdürür ki, buyurun yeyin!

Maraqlıdır, "İsgəndərnamə"dəki bu fikirlər "Nizami əsərlərinin el variantları"nda Nüşabə padşahın nağılı"nda deyilən fikirlərlə üst-üstə düşür, söylənilir ki, İsgəndər Bərdənin konarına çatan kimi vəzirinə deyir: "Nüşabə padşaha yaz ki, iki günün müddətində yeddi ilin bac-xəracını, qoşunların bir illik azuqəsini versin. Əgər verməsə, şəhəri alt-üst edəcəyəm". Nüşabə məktubla tanış olub, İsgəndərə bu məzmununda cavab məktubu göndərir: "Ey İsgəndər! Mən bu günə kimi heç bir padşaha xərac verməmişəm, heç kimə boyun əyməmişəm, gəl bizim şəhəri dağıtma, çıx get".

Bu cavab Tomirisin Kirə göndərdiyi məktubun məzmunu və tonunu xatırladır. Nüşabə daha tədbirli tərpənir. İsgəndəri üç gün qonaq edir. Məclis qurulur, cah-cəlalı şahənə məclis. Dördüncü gün Nüşabə yeddi ilin xəracını, qoşunun bir illik azuqəsini öz xəzinəsindən ayıraraq qatırlara yükləyir və İsgəndərə deyir: "Apar, dünya malı dünyada qalacaq". İsgəndər bu sözdən port olur və deyir: "Xəracı sənə bağışladım, geri qaytar qatırları"...

Həm Nizamidəki, həm də "Nağıl"dakı Nüşabə ilə İsgəndərin görüşü ayrı-ayrılıqda orijinaldır və bir-birini tamamlayır. Nizaminin təsvirində İsgəndər dönə-dönə etiraf etməyə məcbur olur ki:

"Səni bu idrakla görməydim, inan
Bəxtiyar görünür, humay quşundan" (11, s.210)

"Dedi: Ey xanımlar xanımı qadın,
Qüvvətdə erkəkdən ucadır adın" (11, s.217)

Eşq olsun bu fikri sağlam qadına,
Mərdliyin yolunu göstərir mana" (11, s.218)

Böyük Nizami qədim qəhrəmanlıq ənənələrimizi çox gözəl bilirdi. Bilqamis–Alp Ər-Tomiris qəhrəmanlar nəslinin Makedoniyalı fatehə "mərdliyin yolunu göstərməsi", dərs verməsi və bunu onun özünün etirafı tamamilə təbii, real və tarixi həqiqətə uyğun idi. Nüşabənin dili ilə İsgəndərə cavab əvəzi xatırladılan bu kəlam da çox yerinə düşmüşdü:

"Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz" (11, s.212)

Makedoniyalı İsgəndərin "dirilik suyu" dalınca zülmətə gedib çıxması Nizaminin bədii təfəkkürünün məhsulu idi. Lakin öz qaynağını Bilqamisın "əbədi həyat" ideyasından alırdı. Bu motivə uyğun xalq arasında "İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi" adlı bir nağıl da var. Xalqın yaddaşı daha əzəldir. Buna görə, bu məzmun Nizamidən yox, ondan çox əvvəl elə ilk qaynaqdan süzülüb gəlib, nağıl olub, yaddaşlara hopub. İsgəndərin cəsarəti, qorxmazlığı, hər şeyə can atması, dirilik suyu dalınca getməyə hazır olması və s. xalqın münasibətidir ki, onu əbədləşdirmək istəyib. Nağılda təsvir olunur ki, İsgəndər qızıl taxtında əyləşib yerdən, göylərdən, sulardan aldığı xəraca baxıb qürrelənir. Vəzir ona deyir: "Qibleyi-aləm, yer üzünün allahısan, buna söz yox. Ancaq, şahım, heç qürrelənmə, Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq. Ölüm nə şaha baxır, nə gədəyə. Qara torpaq şahı gədədən ayırmır". İsgəndər qəmlənir: "Bu dərd mənə çürüdür. Görək nə olur-olsun, ölümün dərmanını tapam, həmişə diri qalam". Vəzir söyləyir ki, qaranlıq dünyanın lap qurtaracağında dirilik suyu adlı bir su var. Hər kəs o sudan içsə ölməz, dünya durduqca o diri qalar.

İsgəndər vəzirin sözünə diqqətlə qulaq asıb deyir:

– Mən İsgəndər olam, bütün dünya mənim əlimdə ola, o abi-həyat suyunu tapıb içə bilməyəm? Vəzir, mən abi-həyat suyunu axtarmağa gedəcəyəm.

Vəzir deyir:

– Qibleyi-aləm, hələ o suyu tapıb içən olmamışdır.

İsgəndər deyir:

– Mən taparam, vəzir, sən hazırlıq gör".

İsgəndərlə vəzirin söhbəti "Bilqamis" dastanındakı adam-əqrəblə Bilqamis arasındakı söhbətə uyğun gəlir:

Bilqamis əbədi həyat üçün səfərə çıxdığını deyir, adam-əqrəb söz açıb bunun qorxulu, qaranlıq, zülmətli yolları olduğunu söyləyir, onu bu səfərdən çəkəndirmək istəyir:

"Hələ heç kəs oraya heç vaxt səfər etməyib" – deyir.

Bilqamis ona qəti cavab verir:

"Canımı qəm бүрүсө, qəlbimi qəm əzsə də,
İstisə, şaxtadisa, qaranlıq, zülmətsə də,
Ah çəkib ağlasam, da irəli gedəcəyəm
Aç dağa gedən yolu, mən səfər edəcəyəm".

(4. IX L., v. IV, 33)

İsgəndər də qəti qərara gəlmişdir, irəliləyir, çətin, zülmətli yollardan keçir. Bu yollarda ona Xızr da kömək edir. Onlar qaranlıq dünya ilə gedib çox əzab-əziyyətdən və maneələrdən sonra dirilik suyuna çatırlar. Burada yenə, artıq xatırladığımız bir xalq kəlamını təkrar etməyi lazım bilirik: "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır". Bilqamis kimi İsgəndər də bu sudan içə bilmir, Xızr içir, əbədi həyata o qovuşur. Dastandakı Ubar Qutunun oğlu Dədə Utnapiştı ilə nağıldakı Xızr surətləri arasında bir yaxınlıq, oxşarlıq, paralellik var. Nizamidən qabaqkı babalarımız bu nağılı yaradarkən, dastandakı əbədi həyat telindən çox ustalıqla istifadə etmişlər...

Nizami yaradıcılığında bu mövzuya geniş yer verilib. "İsgəndərin dirilik suyu axtarması", "İsgəndərin zülmətə getməsi", "İsgəndərin zülmətdən çıxması" fəsillərində məsələdən ətraflı bəhs edilir. İsgəndərin qurduğu məclisdə biri Xorasandan, Qurdan, Reydən, İsfahandan, digəri Çindən, Xarəzmdən, üçüncüsü Qey-

surun, dördüncüsü Hindistanın gözəlliyindən söz açır. Bir qoca isə həyat suyundan danışır və deyir:

"Yaşamaq istəsən dünya uzunu
Get keçir əlinə həyat suyunu...
O suyu kim içsə, olur qəlbi şən
Qurtulur ölümdən və xəstəlikdən.
Sözümə azacıq olsa şübhəniz
Soruşun sınaqlı qocalardan siz!" (11, s.75)

İsgəndərin marağı artır, atını sürətlə "Həyat suyu" olan səm-tə sürür. Əvvəl ordu ilə hərəkət edir. Bulqar adlanan şəhərdək yeriir. Görür ki, bu səfər qoşunla mümkün deyil. Qoşunu boşla-yır. Qaranlıq, zülmət qəlbinə qorxu salır. 90 yaşlı ixtiyar bir qoca məsləhət görür ki, padşah boğaz bir madyad tapsın. Madyan do-ğan kimi daylağın başını kəsib cəmdəyi bir yerdə qoysunlar, madyana bunu göstərsinlər. Lakin padşah irəli getsin, geri qayı-danda madyan özü onu zülmətdən dartıb çıxaracaqdır... Bu tədbir İsgəndərin ağına batır və o, belə də edir. Xızr özünə rəhbər, yol göstərən təyin edib zülmətə doğru hərəkət edir. Dirilik suyuna əvvəlcə Xızr çatır...

Nizami həmin səhnəni belə təsvir edir:

"Xızr həyat suyunu tapınca artıq,
Hər iki gözünə doldu bir işıq.
Aşağı enərək dərhal soyundu,
Doyunca həm çimdi, həm də yuyundu.
Doyunca içdi o həyat suyundan,
Əbədi həyata çatdı arayan
Atını içirdi, çimdirdi onu,
Tökdü ağ qədəhə həyat suyunu.
Atının yanında oturdu bir an,
Göz götürməz oldu o aydın sudan
İstədi gəlincə yoldan İsgəndər,
Desin: "həyat suyu budur, qıl nəzər!"
Bir daha çeşməyə göz gəzdirərkən,

Dirilik çeşməsi yox oldu gözdən.
Dərhal bu iş oldu Xızr üçün məlum.
İsgəndər o sudan qalacaq məhrum.
Qorxmadı, utandı o, İsgəndərdən,
Xızr da su kimi itdi gözlərdən" (11, s.382-383)

Belə məlum olur ki, İsgəndər "dirilik suyu" söhbətini Çin sə-fəri zamanı, təxminən Orta Asiya, qədim türk torpağında aqıl qo-calardan eşidir. Ona məsləhət verən, yol göstərən bələdçisi Xızr da bu torpağın övladıdır. İstər İsgəndərin "qaranlıq dünyaya get-məsi" nağılında, istərsə də Nizamidə verilən bu məzmun özünün əslinə – "Bilqamıs" dastanına, ilk qaynağa daha çox uyğun gəlir. Lakin bu məzmunun ardınca Nizami daha iki – rumlu ravilərin və ərəblərin söylədiyi məzmunu, rəvayətləri də xatırladır.

Rumlu ravilər rəvayət edirlər ki, İlyasla Xızr çeşməyə gedir, atdan enir, bulaq başında süfrə açır, birisi əyilib su içmək istər-kən, əlindəki quru balıq suya düşür və dirilir. Hər ikisi bu sudan içir və əbədi həyat qazanır.

Ərəblər nağıl edirlər ki, Xızr və İlyas həyat suyundan içib yerini başqasına nişan vermirlər, biri səhraya çəkilir, o birisi isə dənizə cumur. İsgəndər min zəhmət ilə dirilik çeşməsi dilərkən, çeşmədən sulu bir çömən göyərir. Padşahın ümidi sönür. Qaran-lıq dünyadan çıxmaq üçün tədbir tökərkən, yolda qarşısına mələk çıxır və onun ovcuna bir daş qoyur ki, bu səni zülmətdən çıxarar. İsgəndər atını çapır. Qeybdən hatif səslənir:

"Qisməti hər kəsə yazıdır verən!"

Belə anlaşılır ki, artıq Nizami dövründə "Bilqamıs" dastanın-dan gələn əbədi həyat axtarışı ideyası yunanlarda da, ərəblərdə də və başqa xalqlarda da vardı. İdeya böyük və dünyəvi idi. Yunan ədəbiyyatı da, ərəb ədəbiyyatı da və ya başqa ədəbiyyatlar da, ist-ər-istəməz bundan bəhrələnməmişdi. Bu isə təbii idi. Çünki "Bilqa-mıs" dastanı həm də dünya ədəbiyyatının ulu kitabı, ilk mənəvi qaynağıdır. "Tarix Şumerdən başladığı" kimi, dünya ədəbiyyatının başlanğıcı, ilk çıxış nöqtəsi qədim şumer-türk ədəbiyyatıdır. Möv-cud araşdırmalar da, tarix və aqlın məntiqi də bunu təsdiq edir.

Miladdan öncə III əsrdə Böyük Hun imperatoru Mete qonşu Çin ordularının hücumlarından, çinlilərin torpaq, sərhəd iddialarından tənə gəlir. 201-ci ildə növbəti döyüşlərdən birində 300 minlik hun ordusu 320 minlik Çin ordusu ilə qarşılaşır. Mete taktiki fənd işlədir. Çin imperatoru Kaonu qoşunu ilə birlikdə arxasınca sürərək geri çəkilmə bəhanəsi ilə yorur, elə bir yerə gətirib çıxarır və mühasirəyə alır ki, hər tərəfdən yollar bağlanır, mərkəzlə əlaqə kəsilir, ərzaq tükənir. Acından qırılmaq təhlükəsi yaranır. Mühasirə 7 gün davam edir. Mete gözlənilmədən mühasirəni açır (47, s.15)...

Mühasirənin açılması, imperatorun xilasını ilə bağlı plan tutulması, elçi-elçinin dalınca göndərilməsi, hədiyyə, bəxşis və s. barədə nə qədər yazsalar, məsələni müxtəlif yerə yozsalar da, hələlik yer üzündə heç kəs bu plan haqqında bir məlumat əldə edə bilməmişdir. Bu "plan"ı, bu sirri həm qərb, həm də Çinin öz tarixçiləri ört-basdır edib, əsl həqiqəti deməyib və ya demək istəməyiblər. Xüsusilə Çin alimləri qəsdən bu rüsvayçılığın üstündən keçib, onu gizlədiblər. Çünki bu çox ağır bir məğlubiyyət idi, deyiləsi dərd deyildi. Meteni duymaq, başa düşmək, nə üçün belə etdiyini dərk və şərh etmək üçün ancaq və ancaq türk olmaq, həm də türk dünyasına dərinləndən bələd olmaq lazım idi: "Çinlilər! Mən Mete bircə oxumu korlamadan, bircə qılıncımı korşaltmadan imperatorunuzla birgə 320 minlik ordunu bax beləcə məhv edir, acından öldürədim! Lakin bunu etmədim. Türklüyümü göstərdim. Türk torpağı müqəddəsdir, toxunulmazdır. Bunu dərk edin!!!"

Metenin əbədiyyətə qovuşması və türk oğlu türk olması üçün təkcə bu böyüklüyü, bu müdrikliyi ona bəsdirdi. Bu, türk xarakteri idi. Bilqamis övladı ancaq belə edərdi.

Türkün bu böyüklüyü, müdrikliyi bəzən tarixdə ona çox baha başa gəlmişdi!...

Növbəti tarixi fakt Hun-türk imperiyasının – dövlətin nüfuzlu adamlarının bütövlükdə Bilqamis təlim-tərbiyəsi aldığı, yəni vətənə, adət-ənənəyə sədaqət və ehtiramını təsdiq edir. M.ə. I əsrdə (53-cü ildə) Huhanyeh xan bir xaqan kimi məğlub olarkən, Çinə sığınmaq istəyir. Ətrafına nüfuzlu adamları toplayıb məsləhət edir, bu barədə onların fikrini soruşur. Dövlətin nüfuzlu adamları hamısı bir səslə deyirlər: "Bu ola bilməz! Hunlar ənənəvi cəsarət və

güclülüğü, kök və təməl kimi, bir üstünlük (və bir şərəf) hesab edir. Başqasına sığınmağa ona xidmət etmək isə alçaqlıqdır! (47, s.153). Həm də bizim üçün daha maraqlısı budur ki, bu fakt Çin mənbələrindən götürülüb, Çinin öz tarixçilərinin xatırlaması, etirafıdır. Burada bir həzin nöqtə də var. Huhanyeh xan Metenin çinli qızından olan oğlu idi, təmiz türk geni deyildi. Buna görə o tərəfə çəkir, Çinə sığınmağı üstün tuturdu. O, belə də etdi və bu da, nəticə etibarilə 300 illik imperiyanın dağılmasına gətirib çıxardı...

Bəli, türk üçün qul olmaq, diri ikən ölmək deməkdir. Ulu alçaqlıqdır! Əslində qul olmaq, diri ikən ölmək deməkdir. Ulularımızın ənənəvi olaraq bizə mənəvi irs qoyub getdiyi qeyrət, şərəf hissi belədir. Bu "adətlərin", "cəsarət və güclülüğün" əsası, kökü çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Bu ənənəvi keyfiyyətlər Bilqamis ulumuzdan keçib gəlir. Alp Ər-Tonqayla daha da güclənir. Tomirisdə, Atropatda sınaqdan keçirilir. Attilada, Metədə qələbə ilə nəticələnir, nəsillərin əbədi istək və əməlinə çevrilir.

Nizaminin Məhinbanusu eyni qəhrəmanlıq nəslinin miladi tarixdəki davamı idi, eyni qəhrəmanlıq qaynaqlarından su içib kamal və idrak sahibi olmuş qadın hökmdar idi. Yeganə vəliəhd Şirini o kamil yetişdirmək istəyir, onu vəfalı, namuslu olmağa, əcdadlarının, ulu babalarının yolu ilə getməyə, onların şərəfini, qeyrətini həmişə qorumağa və uca tutmağa çağırırdı. Xosrov və Şirinin əhvalatından xəbər tutan Məhinbanunun Şirinə öyüdükdə bir beyt çox mənalıdır. O, Xosrovun əsl-nəcabətilə özününkünü müqayisə edir, öz əsl, kökü ilə öyünür:

Əgər o, Aydırsa, biz də Afıtabıq
O Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq (10 a, s.115).

"Orxon-Yenisey" kitabələrinin qəhrəmanı Gültəkin və Şah İsmayıl Xətai bir qədər öz sələflərindən fərqlənir. Onlar xalqın birliyi uğrunda mübarizədə öz qardaşlarına da güzəştə getməmişlər. "Birlik harda, dirilik orda" müdrik kəlamı əsasında qardaş xalqları bir hakimiyyətdə cəmləmək, xalqı bir bayraq altında birləşdirmək əməli ilə qılınc çalmış, bu məslək yolunda da həlak olmuşlar.

Zaman, gərdişi-dövrən bəzən şəxsiyyəti üstələyir, məhv edir, şər xeyrə qalib gəlir. Alp Ərin, Gültəkinin, Şah İsmayıl Xə-

tainin taleləri belə olmuşdur. Lakin onlar ibrətli ölümləri ilə öz ölməzliyini təsdiq etmişlər.

Yadelli işğalçılara qarşı 22 il ölüm-dirim mübarizəsinə girişmiş Babəkin taleyi ilə Alp Ərin taleyi arasında da bir bənzərlik vardır. Alp Ər fars, Babək ərəb işğalçılarına qarşı vuruşmuşdu. Hər iki qəhrəman xəyanətin qurbanı olmuşdu. Babəkin edam mərasimində dediyi son söz bu günədək tarixi silkləyir, bu gün də işğalçılara qarşı ölüm himni kimi səslənir: "Təəssüf ki, mən bütün bu köpəkləri məhv edə bilmədim!". Babəkin əlini kəsdiyə qanını üzünə sürərək "İnsan ölərkən rəngi saralır, düşmənlərimin məni saralan görməsini istəmirəm" – demişdi.

Əsir düşmüş oğluna Babəkin göndərdiyi bu sözlər əzəmətlə səslənir:

"Bir gün azad yaşamaq, 40 il qul olmaqdan daha yaxşıdır!"

Bu sözlər "Bilqamıs" dastanında yuxarıda xatırladığımız məşhur beytin məzmunundan gəlmirmi?...

Oğul Babək atanı dərhal başa düşərək intihar etmişdi. Tomiris ana Kirin qurduğu tələyə salınmış – əsir düşmüş oğlunu təkidlə Kirdən tələb etmişdi. Oğlu əsirlikdən azad olmuş, lakin anasının üzünə çıxı bilməmiş, intihar etmişdi... Aradan min illər – Bilqamısdan Tomirisədək iki min, iki min beş yüz, Tomirisdən Babəkədək isə min ildən artıq vaxt keçsə də, təlim-tərbiyə bir, mənəvi tellər bir, ürəklər bir, qeyrət birdir. Təsədüfi deyil ki, Bilqamıs, Tomiris, Babək Vətən yolunda, haqq, ədalət naminə çarpışmalarda öz oğullarına həmişə sinəsini qabağa verməyi tövsiyə edir, arxadan vurulan oğullarını lənətləyirdilər...

"İnkişaf eyni zamanda həyatda baş verən əksliklərin vəhdətindən doğur" – deyirlər. Bu əksliyi tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin taleyinə də şamil etmək olar. Əgər 22 il yadellilərə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparan Babək məğlub olub, bəşəriyyətin ağına belə gəlməyən min bir əzabla qətlə yetirilməsəydi, qətl anında da öz dözümlülüyü, dönməzliyi ilə özünü təsdiqə heyrət doğurmasaydı, bəlkə də dünyanı bu qədər düşündürməz, tariximizin səhifələri bu qədər mənə və məzmun kəsb etməzdi...

Azərbaycan oğlunun bu ibrətli ölümü xalqımızın, onun davam edib gələn nəsillərinin iradəliliyi, dönməzliyi rəmzi olmuşdur. Bu ölüm, sözün əsl mənasında, nəsillərə ibrət dərsi olmuşdur.

Babəkə şaqqalanmaq hökmü verilmişdi. Lakin o idealından dönməmişdi. Düşmənləri ona aman istəmək üçün son söz vermişdilər. Lakin o aman istəməmişdi. Babəki şaqqalamaq olardı. Babəki öldürmək olardı, amma onu əymək, ona aman istəmək olmazdı.

Nəsimini də diri-diri soymuşdular. Soyularkən düşmənləri onu alçaltmaq, əymək üçün demişdilər: "Bəs niyə saralırsan?" Nəsimi cavab vermişdi:

"Mən Günəşəm. Günəş də batarkən saralır!"

Qəhrəman Babəklə şair Nəsiminin ölümləri bir-birilə necə də səsləşir, bir-birini necə də tamamlayır?!...

Babəkin ölümü, Nəsiminin ölümü adi ölüm deyildi, öz qeyri-adi, şərəfli ölümü ilə ölümsüzlük, əbədiyyətə qovuşmaq demək idi. "Dirilik suyu" axtarmaq, "əbədi həyat" üçün zülmətli yollar keçmək nəyə görə imiş! İnsan öz ləyaqəti, insanlıq zirvəsini fəth etməsilə əbədiyyətə qovuşa bilər. Nə qədər ki, insanlıq var, Bilqamıs da var, Babək də var, Nəsimi də!...

Dədə Qorqud öz bədii istedadını, onun mayasını ulu Bilqamısdan almışdı. Biz bunu yuxarıda hər iki əsərin, hər iki tarixi ədəbi şəxsiyyətin üslub tərz, hadisələrə yanaşma və fikri ifadə üslubunun müqayisəli tədqiqində müəyyən etdik. bu doğrmaqlıq ruhu hər iki dastanın məzmunu və ideya istiqamətində də müşahidə olunur.

İnsanın iki ömrü var: cismani və ruhani. "Bilqamıs" dastanındakı "əbədi həyat", "ölməzlik" probleminin bir cəhəti "Dədə-Qorqud" kitabında tarixin gedişi, həyatı təcrübə əsasında daha real qoyulur və öz həllini də tapır. İnsan üçün cismani həyat elə 140 il bəsdir, artıqdır da. Bundan o yana görə də deyil. Əzəldən elə insan ömrü ön çoxu bu qədər düşünülüb. Ruhani ömrü isə əbədi ömürdür və hər adama qismət ola bilməz. Belə adamlar qeyri-adi, insanlığın zirvəsi, tanrı-allah səviyyəsidir. İnsanlığın zirvəsinə yüksələn, həmişə xatırlanıb yad edilən tarixi, əbədi və elmi şəxsiyyətlərdir. Elə tarixi və ədəbi, elmi şəxsiyyətlər ki, tanrılar da bu səviyyəni fəth edə bilməyiblər!

"Dədə Qorqud" kitabının Qorqud Ata, Qazan xan, Beyrək kimi silsilə qəhrəmanları, söz yox, "Bilqamıs" dastanı qaynağından su içiblər, onları Bilqamıs ruhu, Bilqamıs qəhrəmanlıq ən-

ənələri yetirib. Ana yurdun, Vətən torpağının müqəddəsliyi, toxunulmazlığı, sədaqət, dostluq, kəsilən duz-çörək bu qəhrəmanları bir ana telə möhkəm bağlayıb. Onlardan biri Bamsı Beyrəkdir. O öz mərdliyi, dözümlü, yaşadığı ana torpağa, Oğuz elinə möhkəm bağlılığı ilə seçilir, Beyrək Qazan xana sadıqdır, onunla çörək kəsib, hər şeydən keçər, bu sədaqətdən, bu çörəkdən keçməz.

Qazan xandan narazı olan İç Oğuzun (üç Okun) başçısı Aruz intiqam almaq üçün onun sağ qolu Beyrəyi aradan götürmək qərarına gəlir. Beyrəyi hiylə ilə çağırtdırır və deyir ki, biz Qazana asi olduq, and içdik, sən də asi ol, and iç. Lakin o bunu eləmir:

"Mən Qazanın ne"mətinə çox yemişəm,

Bilməzsəm gözüme tursun!...

Mən Qazandan dönməzəm, bəllü bilgil!" – (Dr.296) deyir.

Aruz Beyrəyi qılıncla yaralayır. Beyrək evinə gəlir və aldığı yaradan ölür. Qazan xan Beyrəyin ölüm xəbərini eşidib hönkür-hönkür ağlayır. Yeddi gün divana çıxmır, göz yaşı tökür, Beyrəyə yas saxlayır. Bilqamis da dostu Enkidünün ölümünə belə ağlamış, yas saxlamış, ağılar demişdi... Lakin Beyrəyin ölümü daha ağırdır. O, xəyanətin qurbanı olmuş, həm də xəyanət Qazan xanın dayısı Aruz tərəfindən edilmişdir. Bu isə Oğuz ləyaqətinə tam ziddir, onu heç cür bağışlamaq olmaz. Qazan xan dayısı Aruzu öldürmək qərarına gəlir, qərar qətidir. Qarşılaşırlar:

"Mərə, qavat! Muxənnətlıq ilə ər öldürmək necə olur, mən sana göstəreyim!" – dedi. Aruz Qazanın üzərinə at saldı. Qazanı qılıncladı, zərre qədər kəsdirəmədi, ötə keçdi. Nöbət Qazana düşdü. Altmış tutam ala göndərin qoltuq qısdı, Aruza bir göndər urdı. Köksündən yalab dəq ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi: "Başın kəs!" – dedi. Qaragünə atdan endi. Aruzun başını kəsdi. Taş Oğuz bəgləri bunu görüb həp atdan endilər. Qazanın ayağına düşdülər. Suçların diləldilər, olin öpdülər. Qazan suçların bağışladı. Beyrəyin qanın tayısından aldı". (D.302-303).

Beləliklə, Oğuz eli ikilikdən çıxıb vahid rəhbərlikdə birləşir. Bu isə xalqın gələcəyi üçün rəmzi mənə daşıyırdı. Gültəkinin,

Şah İsmayıl Xətəinin apardıqları birlik uğrunda mübarizə ruhu da buradan doğmuşdu, mübarizənin özülü, kökü məhz bu tellərlə bağlı idi...

6) Ata və ana surətləri

"Bilqamis" dastanındakı baş qəhrəmanlardan – Bilqamis və Enkidüdən əlavə, onları tamamlayan surətlər var. Bu surətlər bütöv bir silsilə təşkil edir: Ovçu, onun Atası, Çoban və Baş çobanlar, Keçiotaran, bağban İşullanun, Dimmuz, Adam-əqrəblər (gözetçilər), Siduri xanımı, Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı, gəmiçi Urşanabı, Uruk ağsaqqalları (və ya qocaları), atalar və analar. Bunlardan başqa adları ötəri çəkilən surətlər, iş gördürülən ustalar, misgərlər, dəmirçilər, daşyonanlar, daşqoyanlar, heykəltaraşlar, nəhayət, hadisələrə göz qoyan, müdaxilə edən tanrılar və ilahələr. Bütün bu, aşağı təbəqədən tutmuş şah-sərkərdəyə və tanrılaradək olan surətlər bütövlükdə o vaxtkı cəmiyyəti – Uruk-şəhər dövlətini, şumer xalqını təmsil edir. Nəzərə alsaq ki, dastan naqisdir, onun təxminən min misrası gəlib bizə çatmayıb, lövhələrdən tamam silinib və ya oxunması mümkün olmayıb, onda bu surətlərdə də müəyyən natamamlıq olmalıdır.

Dastanda ata və analara yüksək hörmət və ehtiram var. Atalar, analar ölkənin başçısı və qəhrəmanı Bilqamisa inam səsləyir, müşkül, çətin işlərin həllində ona kömək edir, qayğı göstərirlər.

Əsərin ilk "lövhe"lərindən Ovcunun qoca atası diqqəti cəlb edir. O, ağıllı məsləhətçidir, yol göstərəndir. Oğlu, Enkidüdən danışib deyəndə ki, bir güclü, qüdrətli insan peyda olub, vəhşilərlə durub-oturur, mənə ov etməyə imkan vermir, ağsaqqal qoca oğluna belə məsləhət verir:

"Oğul balam, Bilqamis yaşayır o Urukda,
Ondan güclü, qüdrətli adam yoxdur dünyada...

Get ona, üz tutgunan.

Danış həmin adamın qüdrətindən, gücündən,

O sənə şəhvət dolu gözəl qadın verəcək,

Yensə həmin adamı yalnız qadın yenəcək,

Vəhşiləri su üstə o aparən zamanda
Qoy o qadın soyunsun o ərın qabağında,
O qadını görən tək ona yaxınlaşacaq,
Bunu görən vəhşilər ondan uzaqlaşacaq".

(4. I L., III, 10-25)

Atanın bu məsləhətilə oğul hərəkət edir. Ata deyən kimi də olur. Hər şey öz qaydasına düşür, Enkidü vəhşilərindən ayrılıb insanlarla qovuşur... Ötəri surət olsa da, bu ata yadda qalır.

Luqalbanda Bilqamısın atasıdır. Onun adı əsərdə az, iki-üç yerdə çəkilir. VI lövhədə Bilqamısla Enkidü mələkə İştərin göndərdiyi heybətli, qorxunc buğanı öldürürlər. Bilqamıs buğanın buynuzları dolusu zeytun yağını atası üçün götürir:

"İki buynuz tutumu – altı pay zeytun yağı,
Canına yaxsın deyə özünün tanrısına – Luqalbandaya verdi.
Buynuzları aparıb ağalıq yatağının divarlarına vurdu".

(4. VI L., 160)

Burada diqqəti daha artıq cəlb edən ataya "tanrı" deyilməsi, oğlunun atanı "özünün tanrısı" saymasıdır. Həm də bu ifadə dastan "müəllifi"nin dilindəndir. Doğrudur, bundan əvvəlki IV lövhədə Luqalbandaya "tanrı" deyilir: "Sənə yemək, su verən tanrı Luqalbandadır". Lakin VI lövhədə "tanrı" sözü tamam xüsusiləşir, "ata" mənasında işlənir. Deməli, ata oğul üçün, eyni zamanda tanrıdır və ya tanrı səviyyəsindədir. Burada məntiq var, əslində oğulu yarıdan, dünyaya gətirən ata və anadır. "ağalıq yatağının divarına vurulan buynuz" bizim, xüsusilə qədim "ağalıq" evlərində divardan asılan qoşa öküz və ya maral buynuzu, o dövrdən qalma adət-ənənənin yadigarı – əlaməti deyilmi?! Ümumiyyətlə, "ağalıq yatağı" ifadəsi nəzərdən qaçmır, Urukda hökmdarın – Bilqamısın ayrıca iqamətgahı olduğunu göstərir. Ana Ninsun da burada yaşayır. Hələ III lövhədə Bilqamıs səfərə çıxarkən Enkidüyə demişdi ki:

"Dostum, gəl Ekalməxdən yolumuzu salaq biz,
Şah anası Ninsunun hüzuruna buyuraq.

Böyük Ninsun müdrikdir, hər şeydən xəbərdardı,
Bizə məsləhət verər, doğru yol göstərər o."
Əl-ələ tutub dostlar – Bilqamısla Enkidü
Ekalməxa getdilər.
Bilqamıs daxil oldu şah anası mülkünə..."

(4. III L., VI, 15-20)

Deməli, iqamətgah – "ağalıq yatağı" və ya "şah anası mülkü" Ekalməxdədir. Bu, görünür, Urukda ayrıca bir sahədir.

Dastanda Ninsun anaya geniş yer verilir.

Səfər qabağı hökmdarın anası ilə görüşü çox mənalıdır. Bu görüş müəyyən bədii məqsəd güdür, söz deyir, fikir söyləyir, bu-günkü xəlqi, milli adət-ənənələrimizin ulu qaynaqlarını yadımıza salır. Oğlunun səfər niyyətini eşidən ana Ninsunun qəlbini qubar alır, kədərlənir. Lakin etiraz edə bilmir, ancaq tanrılardan giley-lənir ki, "nə üçün oğlunun köksünə belə narahat ürək qoyublar? Nə üçün onun ürəyini yerindən oynadıblar!" Ana oğlunun xasiyyətinə bələddi, onu səfərdən qaytara bilmir.

Qəhrəmanlara xeyir-dua verib onları təntənə ilə, təmiz ürəklə yola salmaq üçün ana xüsusi hazırlıq görür, yuyunur, geyinib-keçinir, tac qoyur. Onların ardınca bir cam su da atır:

"Ninsun dönüb özünü aramxanaya saldı.
Sabunlu köklər ilə bədəninə yudu o,
Öz qamətinə layiq gözəl paltar geydi o,
Sinəsinə yaraşan boyunbağı da asdı.
Belinə qurşaq vurub, başına tac qoydu o,
İgidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı.
Pillələrə çıxıb o, evin damına qalxdı".

(4, III L., II, 1-5)

"Su aydınlıqdır, su həyatdır" – demişlər. Bu gün də məsəllər həyatımızın hər vaxt işəyarar kəlamlarıdır. Babalar suyu tanrı sayırdılar. Oğuzlarda suya böyük ehtiram vardı, suyu "tanrı"lığa qaldırıb dindirirdilər. Analar indi də uğur diləmək üçün səfərə çıxan oğulların ardınca su atırlar. Bu çox uzaq keçmişimizdən

qalma adət-ənənədir. "Evin damına qalxdı" ifadəsi də maraqlıdır. Gedənləri yola salmaq, onlara uğur diləmək və ya gələnləri qarşılamaq vaxtlarında alçaq, yeraltı evlərin damına qalxmaq kənd-də-kəsəkdə indinin özündə də var...

Ninsun ananın daxili aləmi, müdrikliyi, analıq ləyaqəti gözəl, yaddaqalan cizgilərlə verilib. O, mehribandır, oğluna da, onun dostu-silahdaşı, qardaşlığı Enkidüyə də münasibəti eynidir, rəftarı və danışığında ayrı-seçkilik sezilmir.

Qədim Şumer şəhər-Dövlətinin hökmdarı bir sıra məsələlərin müzakirəsi və həllində ataların-qocaların, ağsaqqalların və "şəhər ərlərinin", yəni orduya qulluq edən əsgərlərin məsləhətini dinləyir, nəzərə alırdı. S.N.Kramer bu fakta çox böyük əhəmiyyət verir. O, belə hesab edir ki, burada biz bəşəriyyətin ən qədim tarixində "parlament demokratiyası" ilə rastlaşırıq. Kramerin fikrincə, ağsaqqalların məsləhəti, yəqin ki, senata, "ərlərin məsləhəti" isə parlamentin aşağı palatasına bərabərdir...

Maraqlıdır ki, dövlətin bu demokratik meyilliyi "Bilqamıs" dastanında çox incə şəkildə öz əksini tapıb.

Dastanda "Urukun ahıları", "Hasarlı Urukun qocaları", "El ağsaqqalları" adları ilə ümumi şəkildə Atalar surəti canlanır. Səfərləri, işi-güzarı, xeyri-şəri barədə Bilqamıs məlumat, bir növ "hesabat" verir, onlardan ağsaqqal sözü gözləyir, məsləhət alır. Onlar da qəhrəmanlara xeyir-dua verir, yol göstərirlər. Məsələn, Bilqamıs dostu ilə ağır səfərə – zalım, heybətli Humbabani öldürməyə gedərkən, el ağsaqqalları ona belə xeyir-dua, məsləhət verir:

"El ağsaqqalları ona xeyir-dua verdilər,
Bilqamısa yol üçün nəsihət elədilər:
"Bilqamıs, öz gücünə çox da arxayın olma,
Üzdən laqeyd ol sən, güclü zərbə vur amma.
Həmişə öndə gedən yoldaşını qoruyar,
Birinci cığır açan öz dostuna yol açar,
Səndən qabaqda, getsin qoy Enkidü, gedəndə
Sidrə gedən yolu o səndən yaxşı bilir.
O döyüşdə çox olub, vuruşmaqda mahirdi,
Enkidü, qoru onu, qoru sən öz dostunu,
Sən onu qucağında xəndəklərdən keç, apar.

Biz sənə tapşırıq şahı – belədir qərar.

Qayıdanda sən bizə sağ-salamat ver onu".

(4. III L., VI, 2-10)

Dastanda qəhrəmanlara elin göz olması, ataların xeyir-duası, nəsihəti qırmızı xətt kimi keçib gəlir. Atalar elin, onun qəhrəmanlarının dayağı kimi təsvir olunur. Bu poeziyada yüksək nailiyyətdir.

7) Ədəb-ərkan, əxlaq-etika məsələləri

"Bilqamıs" dastanı Uruk-Dövlət şəhərinin qayda-qanunları, danışiq mədəniyyəti, sevgi-məhəbbət və əxlaq-etika normalarına dair müəyyən təsəvvür yaradır. Urukda həyat qaynayır, adamlar şux geyimləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun hər günü toy-bayramdır. Musiqi, söz-söhbət məclisləri, rəqs gecələri, şənliklər və s. keçirilir. İnsanların bir-birinə münasibətində ədəb-ərkan, böyük-küçlük gözlənilir. Böyüyün böyük, kiçiyin kiçik yeri var.

Ədəb-ərkan, ilk növbədə, rəftar və danışiq mədəniyyətindən başlanır. Bu cəhət özünü dastanda açıq-aşkar göstərir.

Qəhrəmanların, valideyn və övladın bir-birinə münasibət və müraciətləri yüksək hörmət və ehtirama əsaslanır:

Enkidü: "Dostum, qəhərlənmişəm, qəm tutub boğazımı" (4, II L., III, II, 40-41).

Bilqamıs: "Dostum, burdan uzaqda, Livan dağları vardır" (4, II L., III, 1-2).

Enkidü: "Dostum, bir zamanlar mən dağları dolaşanda... Görmüşdüm o meşənin dörd yanında xəndək var" (4, I L., III, 14).

Bilqamıs: "Dostum, Sidr dağına çıxmaq istəyirəm, mən Humbaba meşəsinə çıxmaq istəyirəm" (4, II L., III, 27).

Enkidü: "Dostum, həmin yuxunun yozumu bax belədir" (4, IV L., III, a)

Bilqamıs: "Qardaş, əziz qardaşım, axı bir söylə mənə, mən təmizə çıxmışam niyə sənə yerinə?" (4, VII L., I, 18).

Enkidü: "Dostum, ulu tanrılar məşvərət eləyirlər" (4, VII L., I, 18).

Bilqamis: "Əziz dost, çox qəribə düşünürsən bu yerdə"... (4, VII L., II, n).

Bu cür müraciət qəhrəmanların yüksək mədəniyyətindən, onların bir-birinə olan məhəbbətindən irəli gəlir. Bu eyni zamanda ünsiyyət əlaqələri, davranış mədəniyyəti və adamların bir-birinə səmimiyyəti və s.-nin səviyyəsini göstərir. Belə məqbul ünsiyyət, danışqda ədəb-ərkan və həlimlik, xüsusilə ata-oğul və ana-oğul münasibətlərində daha artıq nəzərə çarpır.

"Ovçu xəbər gətirib, atasına söylədi:

"Ata, dağlardan enmiş, bir igid kişi gəlmiş..."

Atası da üz tutub ona belə söylədi:

"Oğul balam, Bilqamis yaşayır o Urukda..."

(4, I L., III, 1,10)

"Oyanaraq Bilqamis, yuxusunu yozmuşdu.

Anasına demişdi:

"Mənim anam, bu gecə yuxu gördüm yatanda

Gördüm ulduzlar dəyir gözümə asimanda..."

Və:

"Mənim anam, mən yenə yatanda yuxu gördüm".

(4, I L., VI, 5)

Müraciətdəki "dostum", "qardaşım", "əziz qardaşım", "əziz dost", və "ata", "oğul balam" və ya "mənim anam", "mənim oğlum" ifadələrini əsl mətndən, kökdən gələn və dövrün danışq və ünsiyyətdə işlək olan müraciət şəkilləri hesab etmək olar. Bunlar həm də dövrün ümumilikdə dil-danışq üslubunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Paralelizm əsasında yazılıb müxtəlif qədim dillərə tərcümələrdə belə öz ruhunu, ilk yazılış tərzini saxlayan yüksək üslublu "Bilqamis" dastanı kimi şah əsəri yaratmış xalqın canlı dil mədəniyyəti də belə yüksək olmalı idi ki, dastanda az-çox özünü saxlaya, mühafizə edə bilsin.

Dastanda boşer tarixinin ilkin, doğma, incə, həzin nöqtəsi

olan əxlaq, etika, sevgi, ailə-məhəbbət məsələləri öz əksini tapıb. Bu məsələdə dastanın baş qəhrəmanları ilə bağlı ikicə mühüm telə diqqət yetirmək bəs edər.

a) Enkidü–Şamxat teli

Artıq deyildi ki kimi, vəhşilərlə durub-oturan yarım-vəhşi Enkidünü insanlara qovuşdurmaq, "insanlaşdırmaq" üçün o, Şamxat adlı yava, şəhətli bir qadınla görüşdürülür. Onlar bir-birilə yaxınlaşır, aralarında ünsiyyət yaranır, sevilirlər, ər-arvad kimi yaşayırlar. Bu yeni həyat tərzini Enkidünü tamamilə dəyişdirir, onu insanlaşdırır. O ilk dəfə "həyat neməti" – çörək yeyir, içki içir, "ruhu oyanır", "beyni açılır", "qəlbinə sevinc dolur", "çöhrəsini nur alır"... Həmin səhnə dastanda belə təsvir olunur:

"Yava qadın söz alıb Enkidüyə deyir ki:

"Çörəkdən ye, Enkidü, bu, həyat nemətidir.

Sikera içginən sən, o, dünya qismətidir"

Enkidü doyanacan, o ki var çörək yedi.

Üstündən yeddi güyüm sikeradan gillətdi.

Onun ruhu oynadı, beyni tamamilə açıldı,

Qəlbinə sevinc doldu, çöhrəsini nur aldı.

Əllərini göz dirdi sıx, tüklü bədənində.

Zeytun yağı sürtüb o bənzədi insanlara,

Əyninə paltar geydi, bənzədi igidlərə.

Yaraq-yasaq götürüb döyüşdü şirlər ilə –

Narahatlığı getdi gecələr çobanların,

Aslanlara güc gəldi, dil tapdı qurdlarla o

Baş çobanlar dincəlib getmişdilər yuxuya.

Enkidü keşik çəkir, kömək edir onlara..."

(4, II L., II, III, 10-35)

Ailə həyatı, yediyi-içdiyi, gördüyü həyat nemətləri Enkidüyə insani keyfiyyətlər verir, onu əsl həyata atır, insan cərgəsinə qoşur. Həyatın cövhəri, ali neməti isə sevgidir, məhəbbətdir, qadındır, bir sözlə, ailədir. Ailədə sevgi, məhəbbət olanda qısqanclıq hissi də doğur:

"Həmin yava qadınla kef çəkəndə Enkidü,
Bir də baxıb gördü ki, bir adam var önündə.
Yava qadına dedi:

"Şamxat, qov bu adamı!

O niyə gəlib bura? De görüm nədir adı?!"

(4. II L., IV, 9-15)

Mətləb aydındır. Enkidünün inkişaf etmiş insani hissləri oyanıb, hətta onda qısqanclıq hissi də yaranıb. Bu isə insana – məhz sevən və sevilən insana xas olan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətdir, ailəni sevmək, onun paklığını qorumaq hissinin yaranması və inkişafıdır. Şamxat Enkidü üçün artıq sevimlidir, həyat yoldaşıdır, onunla yaxın ünsiyyətdədir, buna görə də onu qısqanır, Şamxatı başqasına vermək istəmir. Enkidü ancaq o zaman sakit olur ki, onlara yaxınlaşan yad adamın kimliyini öyrənir. Onun: "Nikah aramxanasına çağırıbmışdılar məni" deməsi vəziyyəti dəyişir, Enkidünün qəzəbini soyudur. Burada "nikah aramxanası" söhbəti və onun "hərəmxana" ilə qarşı qoyulması da əbəş yerə deyil. Fəslin axırında "beşə qədər şeir çatışmırsa da hər halda bu söhbətlər insanın əxlaqi üstünlüyünə rəğbət meyli ilə bağlıdır. Çünki açıqca, dastanın əsas paralelizm üslubuna uyğun şəkildə deyilir ki:

"Tək hasarlı Urukun şahına qismət olur,

Onunçün açıq olur yalnız hərəmxanalar.

Tək hasarlı Urukda şaha qismətdi bunlar,

Onunçün açıq olur yalnız hərəmxanalar".

(4. II L., IV, 27-31)

Burada vurulan xal az söz demir. Cəmiyyətdəki mövcud əxlaqi-etik normalar və "nikah"a işarə vurulur ki, bunlar, görünür, şahlara aid olmaya da bilər. Lakin ölkənin – Urukun hazırkı şahı Bilqamis o şahlardan deyil. Onun əxlaqi təmiz və pakdır. Bu fikir növbəti təldə açılır, Bilqamisın mənəvi-əxlaqi keyfiyyəti üzə çıxır.

b) Bilqamis–məleykə İştər teli

Sevib-sevilmək, ailə qurmaq şumerlərdə adi yox, çox ciddi, məsuliyyətli, əxlaqi bir məsələ olub. Bunu təkcə Bilqamisın şəx-

sində də müəyyən etmək olar. Bilqamis–İştər münasibətində bu məsələ qoyulur və həllini tapır, təmiz, pak ailə həyatının necə və hansı şəraitdə mümkünlüyü işıqlandırılır.

Bilqamis Sidr meşəsindən qələbə ilə qayıdır, şanı, şöhrəti daha da artır, tacını qoyub taxtında əyləşir. Məleykə İştər təklif edir ki, ona ər olsun və bu münasibətlə Bilqamisa çoxlu vədlər verir:

"Dedi: "İgid Bilqamis, gəl sən mənim ərим ol,

O yetkin bədənini mənə bağışlağınan!

Yeganə ər olarsan, mən arvad ollam sənə.

Düzəltdirərəm sənə altun cəng arabası,

Qolları kəhrəbadan, təkəri qızıl olar.

Ona güclü qatır yox, tufanları qoşarlar

Sidr ətri saç-saç qədəm qoy evimizə,

Sən evə buyuranda, daxil olanda bizə,

Öpsün ayaqlarını döşəmə, evim, taxtım,

Qarşında diz çöksün sən dövlətli, ağalar.

Sənə xərək versin bəhş məhsulu düzlərin,

neməti təpələrin.

Keçilərin üç bala, qoyunun ökiz doğsun,

Yük daşıyan eşşəyin qatıra çatsın sən.

Cəng arabada atlar yürüşdə dönməz olsun,

Boyunduruq altında gedən öküzlərinin

əvəzi tapılmasın".

(4. VI L., 5-20)

Lakin İştər bütün bu vədləri ilə Bilqamisa təsir edə bilmir. Çünki Bilqamisa görə, təmiz, pak əsaslar, sevgi və məhəbbət üzərində qurulmayan ailə ailə deyil. Ailədə mənəvi ucalıq, ismət və şərəf olmalıdır, yoxsa bu vədlər nəyə gərəkmiş!? Bilqamis qəti şəkildə onu rədd edir, tənəli şəkildə: "Niyə istəyirsən ki, mən sənə evlə-nim?" – sualını verir və deyir: "Sənə hər şey – ilahələrə layiq ət, xörək, çörək verərəm, mələyəklərə layiq şərbət içizdirərəm, evini təmtəraqla, cah-cəlalə bəzərəm, anbarını taxilla dolduraram..."

"Ancaq səni özümə arvad eləməyəm mən!"

(4. VI L., 30)

Sonra Bilqamıs möleykə İştərin bir çox işləklərini üzünə deyir, günahlarını bir-bir sayır.

"Söylə, hansı ərini sevmisən axıracan?
Hansı əməlin, söylə, şöhrətləndirib səni?
Qoy sayım neçəsiylə eyş-işrət etdiyini!...
Gəncliyində ilk ərin Dimmuziyə o ki, var,
Nəşib etdin göz yaşı, nalələr, hıçqırıqlar.
Gənc bir çobanı sevdin, o körpəyə sən qıydın,
Sonra zərbə endirib qanadlarını qırdın...
Bir zamanlar sevmisən bir keçiotaranı,
O gətirib süfrənə küllü kömbə düzərdi,
O sənə hər gün körpə əmliklərdən kəsərdi...
Sən o bağban babanı, İşullanunu sevdin...
Sən ona yaxınlaşdın, fikrini ona açdın:
– İşullanum, qoy sənin yetkinliyini dadaq,
Soyunub qoynuma gir, səninlə birgə yataq".
O sənə cavab verib dedi: "İstəyin nədir?
Yeməmişəm heç zaman anam bişirməyənə,
Mən yeyə bilərəmmi naməhrəm xörəyini?
Həsir dəyə tufana tab gətirə bilərmə?"
Sən bu sözü eşitcək,
Vurub o günahsız hörümçəyə döndərdin.
Sən onu ağır, çətin iş dalınca göndərdin,
O daha öz torundan qurtula bilməyəcək.
Məni də sevərək sən, bu hala salacaqsan!"

(4, VI L., 40-75)

Şumerlərin öz əxlaqı-etik normaları var. Hər kəs hərəkəti, rəftarı, davranışı, əxlaqi keyfiyyətləri ilə özü öz mənəvi aləmini üzə çıxarır. Möleykə İştə da bunlardan biridir. İştə möleykə olsa da, mövcud cəmiyyət üçün rüsvayçı qadındır. Buna görə də Bilqamıs ona heç vəchlə güzəştə getmir:

"Ən güclü aslanı da sevib bağrına basdın.
Sən ona yeddi dəfə yeddi cür quyu qazdın.

Döyüşdə ad qazanan bir atı da sevmisən,
Ona qırmanc və şallaq, yüyən nəşib etmisən.
Ona nəşib etmisən yeddi mənzil keçməyi,
Ona nəşib etmisən bulanıq su içməyi..."

(4, VI L., 50-55)

Bilqamısın hökmranlıq etdiyi cəmiyyətin əxlaq etikasına görə, iştlar ailə səadətindən tam məhrum olmağa layiqdir. Belələri ləyaqətli vətəndaş deyil, möleykə olsa da, sevilir. Görünür, şumerlərdə insan əxlaqı xalqın saf həyat çeşməsi kimi gözlənilib, bu mənəvi nemət göz bəbəyi kimi qorunub.

Məndə bağban İşullanunun dili ilə deyilən:

"Həsir dəyə tufana tab gətirə bilərmə?!" –

bədii sualı düşündürür. Dastanda ailə qurmaq, sevgi-məhəbbət ciddi cəmiyyət məsələsidir. Ailənin təmizliyi, şən-şöhrət cəmiyyətin təmizliyi, şən-şöhrətidir. Çünki cəmiyyət özü ailədən başlanır. Ailə cəmiyyətin ilkin qaynağıdır. Həyatda isə hər kəsin öz tayı var. Atalar gözəl deyiblər: "Ağac səmtinə yıxılar". İşullanun demişkən: "Həsir dəyə tufana tab gətirməz". Əlbəttə, bu tay-bərabərlik, hər şeydən əvvəl, mənəvi saflıq və təmiz əxlaqla ölçülür. Bu həzin əxlaqi tel dastanda ustalıqla, bəşəri mövqedən işlənilib. İştə "yüksək" təbəqənin nümayəndəsi, baş tanrının qızı, möleykə olsa da, ictimai vəziyyəti ona kömək etmir. O, istədiyi kimi atını çapa, ölkənin ləyaqətli hökmdarını ələ keçirə, ona arvad ola bilmir. Əksinə mənəvi zərbə alır, ifşa edilir və sarsılır. Çünki cəmiyyətin güclü əxlaqi normaları, ailə-məhəbbət ənənəsi var. Dastanda bu tel təsadüfi olmayıb, ciddi, tarixi, mənəvi, əxlaqi və təbəqəvi mənə daşıyır. Bilqamıs da bu tarixi teli, bu ənənəni gözləyir, babaların əxlaq etikasına ehtiram və sədaqətini göstərir...

Bilqamısın, möleykə İştərin günahlarını, ləyaqətsizliyini onun şax üzünə deməsindən, İştə bərk qəzəblənib, hətta intiqam almaq qərarına gəlir. Qorxunc, heybətli buğa göndərtirir ki, onu həlak etsin, parçalasın. Buğa isə məhv edilir. Bilqamısın dostu Enkidü "buğanın sağrısını kəsib onun üzünə çırpır":

"İştə yüngül qızları, gözəyon qadınları
Yığıb ağlaşma qurdu buğanın sağrısına".

(4, VI L., 156-157)

İştar tək deyil, onun özü kimi rəfiqələri də var. O, yüngül əxlaqlı qızlarla, gözəyon qadınlarla durub-oturur: Deməli, Şumerdə, Bilqamısın hökmranlıq etdiyi dövrdə möhkəm əxlaq-etika normaları ilə, ədəb-ərkanla yanaşı, nalayiq hallar da vardı.

Məleykə İştar göylərin ənginliyinə qalxıb ata-anası qarşısında göz yaşı axıdır. Bilqamısdan intiqam almaq istəyir:

"Söylədi ki: "Bilqamıs məni rüsvay elədi,
Bütün eyiblərimi mənim üzümə dedi.
Dedi günahlarımı, saydı nöqsanlarımı".
Anu da cavabında qızı İştara dedi:
Yəqin Bilqamıs şahı sən təhqir eləyibsən,
O da eyiblərini sənün üzünə deyib.
Sayıb günahlarını, sayıb nöqsanlarını".

(4, VI L., 80-88)

Belə bir cəmiyyətdə, əlbəttə, məleykə İştarın öz günah və nöqsanlarını görməyib Bilqamıs kimi ləyaqətli qəhrəman hökmdara özünü tay tutması, "arvadı olmaq" təklifi onu təhqir etmək demək idi. Bunu Tanrı Anu da duymuşdu, qızına demişdi:

"Yəqin Bilqamıs şahı sən təhqir eləyibsən".

8) "Tanrılar aləmi" və tanrı surətləri

"Bilqamıs" dastanında tanrılar mühüm rol oynayır. Onların iki əsas məskəni var. Biri Dövlət şəhəri Uruk və onun səmalarıdır. Anu, Aruru, Ellil, Eya, Eana, Şamaş, Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı, Luqalbanda Urukun məşhur tanrılarıdır. İkincisi, Sidr dağı və onun səmalarıdır: Veer, Addu//Əddü, İrnin və b. burada məskundur. Əjdəha Hümbaba da Sidr meşəsində yaşayır. Hər iki məskən ümumi şəkildə Anynak adlanır. Görünür, bu ümumi ad baş tanrı Anunun adı ilə bağlıdır. Beləliklə, göz önündə bütöv bir tanrılar aləmi canlanır.

Tanrılar insani xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Anu, Aruru ər-arvaddır, məleykə İştar onların qızıdır. Utnapiştının də mər-

həmətli arvadı var, çətinə düşəndə ərinə ağıllı məsləhətlər verir. Məleykə İştar beş-altı ərə gedib boşanıb.

Dastandakı tanrılar qədim babaların yaratdığı mifik surətlərdir. Onlar göydən yerə yox, yerdən göyə ucaldılmış insanlardır. Lakin bu insanlar öz qeyri-adiliyi, əfsanəvi gücü, qüdrəti, fəaliyyəti ilə seçilən, buna görə də babalarımızın təsəvvüründə mifləşmiş insan – tanrılardır. Əslində, mifin özü həyatdan doğur və ya mifologiya anlayışının əsası, çıxış nöqtəsi həyatın özündən başlanır, həyatda baş verən qeyri-adi hadisələr və ya insan tərəfindən görülən ağlasığmaz, möcüzə işlər insan şüurunda bir qədər də şişirdilib mifləşir və get-gedə insanlar üçün əlçatmaz qüvvəyə çevrilir...

İnsanların adilikdən tanrılığa yüksəlmə yoluna dair "Bilqamıs"da maraqlı bir nümunə də var. Belə ki, tanrılığa ucalmaq üçün insandan son dərəcə fədakarlıq, müdriklik, böyük güc, iradə, cəsarət, qeyri-adi xidmət tələb olunur. Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı belə iradə və cəsarəti, gücü, gözütöxlüğü, dünya malına susamaması və s. kimi müsbət keyfiyyətləri ilə bu mərtəbəyə – tanrılığa ucalıb. Daşqın zamanı görünməmiş fədakarlıq göstərüb, insanları xilas etmiş, qeyri-adi fədakarlığı onu tanrılığa ucaltırmışdır. Bunun üçün imkan isə hər vaxt ələ düşmür. Bilqamıs min bir əzab-əziyyətlə, zülmətli keçidlərdən adlayaraq bu sirri öyrənir. Lakin tanrılıq – "əbədi həyat" ona qismət olmur, tam tanrılığa qalxa bilmir. Əvvəlki kimi "yarı insan", yarıdan çoxu isə "tanrı" olaraq qalır.

Məlum olur ki, Bilqamısa qədər güclü tanrılıq və tanrılığa ucalma ənənəsi varmış. Anu, Aruru, Ellil, Şamaş baş tanrılardır. Onların bu mərtəbəyə necə ucalmaları barədə dastanda məlumata rast gəlmirik, əsli-nəcabətləri də məlum deyil. Elə "hazır" tanrıdılar. Bəlkə də "Lövhələr"-dən silinmiş və ya oxunması mümkün olmayan misralarda bu barədə söz deyilib. Lakin əldə olan mətnə bu yoxdur. Bilqamısı Aruru tanrısı yaradıb. Anunun tapşırığı ilə qüvvətli bir qəhrəmanı – Enkidünü də gildən o yaradıb dünyaya gətirib, ona gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib. Bilqamısa da "dərya boyda ağıl" verən Anu, Şamaş, Eya tanrılarıdır. Enkidünün ona və özünün də Enkidüyə "öyüdçü", "dost" olmasını tanrı Ellil buyurubsa, o da buna, sözsüz, razılıq verib. Bununla yanaşı, Bilqamısın anası Ninsun, atası Luqalbanda da tanrılardan ibarətdir.

Baş tanrılar dastanda cərəyan edən hadisələrə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edir, qəhrəmanlara yol göstərir, məsləhət verir, cəza tədbirləri görür, onların fəaliyyətini, göstərdiyi qəhrəmanlığı qiymətləndirir. Məsələn, dəhşətli, nəfəsi qan olan, ağzından alov saçan şər qüvvə Humbabani öldürmək üçün Bilqamis dostu ilə ağır səfərə çıxarkən, göylərə müraciət edir, tanrı Şamaşı köməyə çağırır:

"Bir yola çıxıram ki, heç ayağım dəyməmiş,
Bir yoldur ki, yurdum da hələ onu görməmiş.
Bir gün mən öz xoşuma
Belə səfərə çıxıb, zəfərlə də qayıtsam,
Onda sənə, ey Şamaş, duaçı olaram mən".

(4. II L., III, IV, 2-6)

Bilqamisın anası Ninsun da oğlunun zəfərlə qayıtması üçün Şamaşın şərəfinə tərif deyir, onun adına "un qurbanı qoyur" və əlini göylərə tutub ibadət eləyir, ondan kömək diləyir:

"Niyyə bir oğul verdin mənə sən Bilqamis tək.
Niyyə onun köksünə qoydun narahat ürək?
Oynatmışan yerindən, o yoldan qalmayacaq,
Humbabanın dalınca çətin yola gedəcək.
Heç bələd olmadığı bir yol ilə gedəcək,
Nə qədər ki, gedəcək, geriyyə dönməyəcək,
Necə ki, o çatmayıb Sidr meşələrinə,
Necə ki, o zalım Humbabani məhv etməyib,
Necə ki, yer üzündən şər qüvvəni silməyib...
Axşamlar dinclik üçün evinə çökilərkən
Gecə keşikçilərə tapşırırsan onu sən".

(4. III L., II, 10-20).

Dostlar – Bilqamisla Enkidü Sidr meşəsinə yola düşür. Olmazın çətinliklərlə üz-üzə gəlirlər. Yatanda qarışıq yuxular görürlər. Enkidü onun yuxusunu belə yozur:

"Günəş üzlü Şamaşdır, sənin yuxuna girən,
Darda kömək əlini həmişə bizə verən...

Dünyada görünməmiş bir zəfər çalacağıq!
Səhər tezdən Şamaşdan şad xəbər alacağıq!"
(4. IV L., 12-13, 17a)

Bilqamis yenə yuxu görür, Enkidü yuxunu yaxşılığa yozur. Bilqamis tanrısı Şamaşdan kömək istəyir, anasının ibadətini, ona söz verdiyini xatırladır:

"Urukda sən Ninsuna nə vəd eləmişdin bəs?
Sözünə əməl elə, indi mənə qulaq as!"

(4. IV L., V, 38-45).

Qəhrəmanlardan biri düşmənin peysərinə, o biri sinəsinə zərbə endirir, üç ağır zərbədən Humbaba ölür. Burada Enkidünün Bilqamisa dediyi sözlər diqqəti cəlb edir:

"Şamaşın qarşısında dil tök, təşəkkür elə!"

Deməli, tanrı Şamaşın köməyi ilə qələbə çalınır.

Dastanda tanrılara münasibət o qədər də müsbət deyil. Tanrılar kinlidir, hikkəlidir, hökmlər verərkən, ögey-doğmalığa edir, ədalətsizlik göstərir və s. Bu mənada da onlar insandır, adi insanlardan seçilmir.

Budur, ulu tanrılar məşvərət keçirir, ciddi bir məsələ üzərində mübahisə aparırlar:

Anu Ellilə tərəf dönüb deyir:

"Dağlardan sidri oğurlayanlar ölümə layiqdirlər".

Ellil cavab verir:

"Onda qoy Enkidü ölsün, Bilqamissa yaşasın".

Şamaş ona etiraz edir:

"Buğamı, Humbabani onlar sənə göstərişinlə öldürüblər.
İndi günahsız yerə nə üçün Enkidü ölsün?"

Ellil ona acıqlanır:

"Onlar bəs sənənlə həmişə dostluq etməmi?" və s.

Doğrudur, tanrıların məşvərəti və mübahisəsi Enkidünün yuxusunda verilir. Bilqamis dostunun yuxusunu "Sənə gördüyün yuxu xeyirlidir, uğurludur" – deyə yozur. Bilqamis dostu üçün

çalışır ki, onu bağışlasınlar, tanrılara üz tutub Anudan, Ellildən, Şamaşdan ona rəhm diləyir. "Onların bütələrinə saysız altın bəzərəm!" – deyir. Lakin mümkün olmur. Şamaşın göylərdən bunu eşidib ona dediği sözlər mənalıdır:

"Ey şah, altın sərf edib bütə, yorma özünü,
Tanrı geri götürməz söylədiyi sözünü.
Atılmış püşkü daha geri qaytarmaq olmaz,
İnsan gəldi-gedərdi, dünyada heç nə qalmaz!"

(4. VII L., II, c.III, §§, c-III)

Enkidü Şamaşa yalvarır. ovçuya qarşıdır: "ovçunun arzuları qoy qalsın ürəyində!" – deyir, hirsələnir, onu adi insan taleyinə qovuşduran Şamxatın dalınca gileylənir, ona lənətlər yağdırır.

Göylərin dərinliyindən yenə Şamaşın təskinedicisi sədasi eşidilir:

"Niyə, Enkidü, niyə Şamxatı lənətlədin?
O ki, tanrıya layiq çörək gətirdi, yedin,
O sənə içmək üçün şahla layiq su verib.
Sənə boyuna layiq paltarlar da geydirib.
Sənə Bilqamis kimi yaxşı silahdaş verib.
İndi sənənin həm dostun, həm qardaşın Bilqamis
Səni qoyacaq uca, çox ulu bir yatağa,
Hörmət, ehtiram ilə haqq yolu – bir yatağa..."

(4, VI L., III, 40-50)

Bu sözlərdən Enkidünün qəzəbli ürəyinə bir az sərinclik gəlir, sakitləşir...

Hadisələrin gedişindən belə anlaşılır ki, bu fitnə-fəسادı törədən mələykə İştardır. O, intiqam hissi ilə yanır, Bilqamisa gücü çatmır, onun əziz dostunu, həmkarını aradan götürtdürür. Enkidünün dediği bircə misrada bu fikir aydın olur:

"Anuylla İştər indi keçmirlər günahımdan"

(4, VII L., II, q).

Enkidü ölür. Bilqamısın bundan sonrakı həyat və fəaliyyəti

bütünlükdə "tanrılar aləminə" qarşı olub, hərəkət leytmotivi "əbədi həyat nə üçün ancaq tanrılara verilib"dir xətti üzrə inkişaf edir. O, çətin "əbədi həyat" axtarışına çıxır. Siduri tanrılarının xanımı ona qəzəblənir. Lakin onu yolundan döndərə bilmir. Bilqamıs xəşiş edir ki, Utnapiştinin yolunu ona göstərsin. O getməlidir:

"Əgər mümkün olarsa, dənizlərdən keçərəm,
Mümkün olmasa əgər, səhralarla gedərəm!"

Siduri xanımı bu yolun çətinliyindən, keçilməz dənizlərdən söhbət açır, onu qaytarmaq istəyir:

"Bilqamıs, o dənizi adlayıb üzüb keçən
Kim gəlib keçənməyib bura çox qədimlərdən,
Yalnız qəhrəman Şamaş dənizi keçə bilər,
Ondan başqa heç kəsə ola bilməz bu hünər!
Yaman ağırlaşdırır keçidlər o yolları,
Kəsibdir qabağını dərin əcəl suları".

(4. X L., X, II, 20)

Lakin Bilqamısı saxlamaq olarmı?! Siduri xanımı ona yol göstərir, məsləhət verir:

"Bilqamıs, dənizləri, əgər adlayıb keçsən,
Bəs əcəl sularıyla sonra nə edəcəksən?
Bilqamıs, deyim eşit, böyük Utnapiştinin
Urşanabı adında yaxşı köməkçisi var,
Onun bütələri də var, çöllərdə ilan qovar..."

(4, X L., X.II. 20-30)

Nəhayət, Bilqamıs Utnapişti ilə uzaqdan-uzağa söhbət edə bilir. Görür ki, özü ilə Dədo Utnapişti arasında oxşarlıq var. Belə isə nə üçün o, insandan ayrılıb, əbədi həyata qovuşub? Bəs bunun sirri nədədir?

"Utnapişti, mən burdan baxıb görürəm ki, sən
Boydan çox seçilmirsən, elə mənim kimisən.

Görünüşdə, duruşda fərqimiz yoxdur elə,
Səninlə vuruşmağa, düzü qorxmuram heç mən,
Dincələndə mənim tək uzanıb dincəliрсən.
Tanrı yığıncağına necə qəbul olundun,
De, sən necə sağ qalıb, əbədi həyat buldun?"

(4, XI L., 2)

Dədə Utnapiştı –

"Bilqamıs, eşit sənə söz deyəcəm,
Tanrıların sirrini sənə agah edəcəm" –

(4. XI L., 8)

deyə söz-söhbətə başlayır. Söhbət çox uzundur. Qısaca məzmun belədir: bu mərtəbəyə çatmasını, ilk növbədə, səma gözlü Eya tanrısına itaətkarlığı ilə izah edir. Onun məsləhətilə öz mülklərini söküb gəmi düzəltməsi, zənginliyə nifrət edib ruhunu təmizləməsi və tufan zamanı canlıları gəmiyə yığib xilas etməsi barədə söhbət açır. "Səhərdən axşamacan gürşad leysan yağdığı"nı, "altı gün yeddi gecə dəli küləklər əsib tufanların yer üzünü daşqınlara bürüdüynü", qalxıb dağın başına çıxdığını və tanrıların da ora yığıldığını söyləyir. Bu, bizim nağıl və dastanlarımızda "Nuhun tufanı" adlandırılıb, tərənnüm edilib. Belə anlaşılır ki, bu daşqını törədən Ellil tanrısı imiş.

Dastanda Ellil/Enlil şər tanrısı kimi verilir. O, şər işlər qəhrəmanıdır, qüdrətlidir, güclüdür. Ellil elə bir daşqın törətmiş ki, bütün varlıq yerlə yeksan olmuş, "tanrılar özləri də vahiməyə düşmüş, qalxıb göyə Anunun yanına köçmüşlər".

Ellilin törətdiyi daşqın dastanda tanrı Utnapiştının dilindən nəql olunur. O, Bilqamısa həmin əhvalatı belə danışır:

"Sübhün gözü açılıb, üfünə düşəndə dən,
Qara bir bulud qalxdı göylərin təməlindən.
Buludun ortasında Əddü guruldayırdı,
Özündə Şullat ilə Hanış addımlayırdı.
Çaparlar çapırdılar düzənlərə, dağlara,
Ereql işləyirdi bənddə tir qıra-qıra.

Ninurta çör-çöpləri süpürüb aparırdı,
Anunaklar işıqlı mayakı yandırırdı.
Onların parıltısı yerə işıq salırdı.
Uddunun əməlindən göylər nura büründü.
İşıqlı nə vardisa, tamam qaralıb söndü,
Yer üzü çat-çat olub sınıq körpüyə döndü.
Birinci gün cənubdan dəli küləklər əsdi,
Dağları qərq elədi, zirvələrə tələsdi.
Elə bil qovğalara bürünmüşdü yer üzü
Hər yan qaranlıq idi, göz-gözü seçmirdi heç,
Göydən boylananda da gözə dəymirdi heç kəs.
Tanrılar özləri də vahiməyə düşdülər,
Qalxıb göyə, Anunun səmasına köçdülər..."

(4. XI L., 96-114)

Dədə Utnapiştı həyatın söndüyünü, hər şeyin məhv olduğunu, "bütün bəşəriyyətin tamam torpağa döndüyünü", ancaq öz gəmiyi ilə Nisir dağına sığınb çətinliklə bir neçə canlıyı xilas edə bildiyini söyləyir. Sonra, ilahələr anası Anunun bu fəlakətə münasibəti verilir. Utnapiştı sözünə davam edir:

"İlahələr anası Anu da gəlib çıxdı,
Taxmışdı altın qaşlı gözlə boyunbağını:
"Ey tanrılar! Boynumda əvəzsiz daş olacaq
O mənim əbədlilik günlərdə xatirimdə olacaq,
Onları ömrüm boyu unudan deyiləm mən!
Ey tanrılar! Yığışın, yaxın gəlin qurbana,
Tək Ellili qoymayın, bu qismət deyil ona.
Çünki o düşünmədən belə daşqın törətdi,
Mənim adamlarımı ölümə düşər etdi!"

(4. XI L., 160-169)

Belə anlaşılır ki, tək bir cə gəminin xilasını da Ellili qəzəbləndirib.

Dastanda tanrı Eyanın da Ellilə, onun törətdiyi fəlakətə münasibəti diqqəti cəlb edir; Eya, ona nifrət bəsləyən Ellilə deyir:

"Sən müdrik qəhrəmansan, tanrıların içində!
 Niyə daşqın yaratmaq fikri yarandı səndə?
 Günahların üstünə bir günah daha gəldi.
 Sən təqsiri olanın üstünə yüklə təqsir.
 Gözlə ki, məhv olmasın, hifz elə dağılmasın
 Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
 Şir gəlib adamları dişə çəksə yaxşıydı!
 Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
 Canavar adamları bir-bir yesə yaxşıydı!
 Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
 Vurğun gəlib onları bir-bir vursa yaxşıydı!..."
 (4, XI L., 174a-180)

Buradan bir daha aydın olur ki, Ellil şər tanrısıdır. Onun qaldırdığı tufan, törətdiyi daşqın yer üzünə, insanlara ağır fəlakət gətirib. Bircə gəmi və onun içində bir qədər "ruh" – canlı xilas ola bilib ki, ona da Ellil qəzəblənir:

"Bu necə ruhdur, görən salamat qalıb hələ.
 Görək sağ çıxmıyadı tufandan bir kəs belə".
 (4. XI L., 172)

Burada Eyanın dilindən deyilən "Sən müdrik qəhrəmansan tanrıların içində!" fikri var. Onun ruscası belədir: "Ты – репой, мудрец, меж богами!". Görünür, bu fikir tənə ilə söylənib. Çünki əməllərinə görə ona müdrik sifəti yaraşmır. Onun əməli ilə qarşılaşdırılan, müqayisə edilən bənzətmələr də bunu təsdiq edir. Tanrı Eya daşqının törətdiyi fəlakətlərin heç nə ilə müqayisəyə gəlməyən çox ağır və şər iş olduğunu dönə-dönə onun üzünə sadalayır. "Avesta"dakı Əhrimən (Anhra Manyu) bu şər qüvvənin xalq təfəkküründə bir daha yenidən canlandırılmış, təkmilləşmiş eynidir. Əhrimən bütün mənfi keyfiyyətlərilə Ellili tamamlayır və ondan xeyli irəli gedir...

Dastanda Ellil tanrı surəti ziddiyyətli verilib. Əməllərilə ona verilən sifətlər uyuşmur. Utnapiştinin dili ilə Ellilin ünvanına deyilən "Bizə böyük qəlbiylə xeyir-dua verdi o" – fikri də tənəli təsir bağışlayır:

"Bizə böyük qəlbiylə xeyir-dua verdi o:
 Utnapişti adam idi. İndi belə tanrılara tay olacaq!
 O əbədi sağ qalacaq. Ulu-ulu çaylar üstə yurd salacaq!"
 (4. XI L., 190)

Bu hadisəni, Ellilin ona dediklərini, Dədə Utnapişti Bilqamısa belə söyləyir:

"De, səninçün kim yığardı tanrıları bir məclisə?
 Sən də arzuna çatasan, əbədi həyat tapasan".
 (4. XI L., 195)

Dastanda qəti yəqinləşir ki, əslində tanrılar insan olsalar da, onlar qeyri-adi isənlərdir, dövrə, zamanəyə, şəraitə görə tanrılığa yüksəliblər, müstəsna işlər görüb, öz əməlləri ilə bu mərəzəbəyə ucalıblar. Utnapiştinin, qəti olaraq, Bilqamısa anlatdığı bu sözlər çox mənalıdır: "De, səninçün kim yığardı tanrıları bir məclisə?" Yəni bir də elə bir şərait haradan yaranacaq ki, tanrıları bir məclisə yığıb onlara öz qəhrəmanlığını, müdrikliyini göstərər, təsdiq edə biləsən. Burada min illər boyu sınaqlardan çıxaraq, fəlsəfi müddəə şəklinə düşüb gəlmiş bir kəlamın ilkin teli, özülü qoyulmuş olur: **hər şeyi vaxt müəyyən edir, hər şey zaman, məkan və şəraitdən asılıdır.**

Məsələnin mahiyyətinə diqqət edilsə, insanın istedadı, qəhrəmanın ucalması, mövqə qazanması, yəni özünü təsdiq zaman və şəraitdən asılıdır. Əzəldən belə olmuşdur. Buradan da "tanrı" anlayışının doğuluşu, bu məfhumun məhz insanlığa xidmətin dərəcəsi ilə bağlılığı məsələsi ortaya çıxır. Sonralar zaman keçdikcə ümumtürk təfəkküründə – "Avesta"da, "Orxon-Yenisey" kitabələrində bu anlayışın daha da yığcamlaşıb olçaatmaz "uca göylər" olması, görünür, bu fikrin davamı və inkişafıdır.

"Bilqamıs" dastanında xatırlanan, müəyyən hadisə və münasibətlərlə bağlı haqqında danışılan tanrılar özlüyündə bir sistem təşkil edir. Lakin Şumer-babil elmi, dini-fəlsəfi görüşləri və təsəvvürlərində digər tanrılardan da söhbət açılır. Bunları da bura əlavə etsək, göz önündə qədim dünyamızın zəngin tanrılar aləmi

canlanmış olur. Bu barədə hələ o zamanlar xüsusi elm sahələri fəaliyyət göstərmiş, alimlər tədqiqat əsərləri yazmış: "Babillər astronomiya və astrologiyanı yüksək qiymətləndirmişlər, onların təsəvvüründə tanrı səma cisimlərinin vücutunda müəyyən real şəkil alırdı. Sini və Şamaşı – Aya və Günəşə, Marduku – Yupiterə, Nerqalı – Marsa, İştari – Veneraya, Nabunu isə Merkuriyə uyğunlaşdırırdılar. Tez-tez bu ulduzlar rəmzlərilə həmin tanrıları ifadə edirdilər. Babil, onlardan qabaq isə Şumer elm xadimləri söylə bu sirli elmlə məşğul olurdular" (25, s.168)

"Bilqamıs" dastanında insanla tanrıların, olumla-ölümün müqayisə və qarşılaşdırması var. İnsanla tanrılar belə müqayisə edilir:

"İnsan ayran kimidir, tanrılarsa yağ kimi,
İnsan saman kimidir, tanrılar buğda kimi".

(4, X L., V, 40)

Ölüm-olum belə qarşılaşdırılır:

"Qəzəbli, qəddar əcəl adama verməz aman,
Əbədimi tikirik evləri tikən zaman?...
Əbədidirmi məgər nifrət hissi insanda?
Əbədi axır məgər çayda sular daşanda?
Mütləqdimi cücünün cırcırma olmağı?
Ayna əvəz edərmi əbədilik Günəşi?
Dünya bina olandan belə şey görünməmiş..."

(4, X L., V, 25)

Bununla belə, dastanda tanrılara məhəbbət yoxdur. Çünki tanrılar hünərvər olsalar da, ruhani kamillik səviyyəsində deyillər. Onlarda hünər ruhdan ayrılıb. Bu həqiqəti onların bir-birinə münasibətləri, tənəsi və ya bir-birinin iç üzünü açıb göstərməsi də təsdiq edir.

Bilik, müdriklik səlahiyyəti Bilqamısın əsas keyfiyyətidir. Əslində o bu keyfiyyətlə məşhurlaşmış, dillər əzbəri olub, əsrləri, min illəri adlayıb gəlib, "hər şeyi bilən", "dünyanın hər üzünü görən adam" kimi şöhrət qazanıb. Buna görə də onunla müqayisə

sədə tanrılar balaca qəhrəmanlardır. Hər bilən Bilqamıs olmur, ancaq bilməyəndən qəhrəman çıxmaz. Bilqamıs qəhrəmanlığının bənzərsizliyi, biliyinin yüksəkliyi ilə ölçülür. Bu cəhətdən Bilqamıs tanrılardan artıqdır, hətta dostu Enkidüyə ölüm hökmü kəsən baş tanrı Ellildən də qat-qat üstündür. Çünki Bilqamısın qəhrəmanlığı şər qüvvələrə qarşıdır, bəşəriyyətin gələcəyinə, "pis gözləri çıxarmağa", "şər ocaqları söndürməyə" xidmət edir. Gərəkli, müdrik əməllərə, insanlığın təmizliyinə və qorunmasına yönəldilir. Tanrı Ellil hünərli, qəhrəmandır, ancaq bu hünər, qəhrəmanlıq mənəvi deyil. Onun qəhrəmanlığı antibəşəri yön alır, insanlara fəlakət gətirir...

Bilqamıs tanrı ola bilmir, çünki onun qəhrəmanlığı mənəvi qəhrəmanlıqdır. Bilqamısın qəhrəmanlığı tanrılıqdan artıqdır. Dastanın bədii nəticəsi, yəni ulu babalarımızın son sözü, nəsilərə tövsiyəsi budur...

Yunan ədəbiyyatında təsvir olunan allahlar ilə Şumer tanrıları arasında üzvi bir yaxınlıq, bənzərlik var. Homerin "İlliada"sı "Bilqamıs" dastanından çox sonra yaranmışdır. Dastanın şifahi şəkildə hələ ondan da min il əvvəl yarandığına baxmayaraq, o, miladdan öncəki II minillikdə Assuriyanın mərkəzi Nineviyanın zəngin kitabxanasında gil lövhələrə yazılmışdır. M.ə. son minillikdə isə hökmdar Aşurbanapal (m.ə. 669-636-cı illər) kitabxanasının qiymətli kitablarından idi.

"Bilqamıs" dastanı yunan ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdi. Dünya ədəbiyyatı tarixində tanrıların insan şəklində təsviri "Bilqamıs" dastanı ilə başlanır, ilk söz bu dastanda deyilir. Yunan allahları da şumer tanrıları kimidir. Onlar da hadisələrin gedişinə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edir, xeyir və şər işlərə qarışır, bir-birilə vuruşur və s. Allahlar özləri hissiyyətə qapılaraq qərəzkarlıq edir, hiyləgərliyə əl atırlar. Allah Apollon qəhrəman Patrokku gücdən salır, tək-silah edir ki, məğlub olsun! Belə də olur. O, düşmənləri tərəfindən asanlıqla öldürülür...

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, "İlliada"dakı allahlardan "Bilqamıs" dastanındakı tanrılar daha realdır, bədii cəhətdən daha müəmməl işlənib. Onlar real həyatdan tanrılığa ucalıblar. Öz möcüzələri, böyük əməlləri ilə insanları idarə etmək, onların tale-

müqəddəratını həll etmək səlahiyyəti qazanıblar. Bununla belə, insana xas mənfi – qəwəz, nifrət, ədalətsizlik, tərəfkeşlik keyfiyyətlərini də tamam itirməyiblər.

**9) Adət-ənənələrimiz və onların mənşəyi:
"Novruz" və "Qurban" bayramları**

Azərbaycan, ümumilikdə türk, habelə digər şərq xalqları hər il yeni il və qurban bayramlarını təntənə ilə qeyd edir, bunları özlərinin milli bayramları sayır. Bu bayramlar bizim "Nuh" əyyamından qalma" adət-ənənə və mədəniyyətimizdir.

Lakin indiyədək elmi ədəbiyyatda və tez-tez mətbuatımızda bu bayramları son dövrlərə gətirib çıxarır, gah Cəməşidin taxta çıxması, gah islam dini görüşləri və sair tarixi hadisələrlə bağlayırlar. Bütün bu fikirlər səhvdir, elmi əsasdan məhrumdur. Şumer ulularımızın qədim mədəniyyəti, adət-ənənələri, həyat tərz, mənəvi aləmi ilə azacıq tanışlıq əsl həqiqəti aşkar, hər cür əsassız fikirləri isə rədd edir.

Şumer-türk ağılı və zəkasının kəşfi yeni ilin ilk gününün – yazın, baharın təntənə ilə qarşılanması, bayram edilməsi türk xalqlarının Ata ruhunun yaşantısıdır.

Bu bayramın tarixi çox qədimdir. Hələ 12 min il bundan əvvəl yeni il şənliyi xatırlanır, hörmətlə yad edilirdi.

Lakin bu bayram indi bizdə "Novruz" bayramı adı ilə məşhurdur. Bu ad isə bizim deyil, fars sözüdür. Bəs necə olub ki, bu adı alıb?

İnsanlığın, bəşər tarixinin ilk bayramlarından, əziz günlərdən biri, bəlkə də birincisi olan yeni ilin başlanğıcı, yazın, baharın gəlişi, ilk günü və bu günün təntənə ilə qarşılanması, qeyd olunması təbii görünür. Və təsadüfi deyil ki, Şərq xalqları – ərəblər, farslar və b. bu əziz günü, tarixi özlərinə çıxmağa, "özünü-nükleşdirməyə" çalışmış, müxtəlif bağlarla özlərinə bəndləməyə səy göstərmişlər. Türk alimi Z.Makas yazılı və şifahi qaynaqlara istinadən bu barədə maraqlı faktlar gətirir:

- 1) "Həzrət Əlinin doğum günüdür";
- 2) "Həzrət Əli ilə Fatimə-tüz-Zəhranın evləndikləri gündür";

3) "Həzrət Əlinin xilafətə çıxdığı gündür";

4) "Küsülü adamların barışması üçün Həzrət Əli tərəfindən elan edilən bayramdır";

5) "Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərlik xələfini geydiyi gündür";

6) "Yunus peyğəmbərin balığın qarnından çıxdığı gündür";

7) "Nuhun gəmisinin torpağa oturduğu gündür";

8) "Türklərin ergenekondan çıxdıkları gündür. Beş min ildən bəri Şərq dünyasında məlumdur. Orta Asiya türklüyünün bayramıdır";

9) "Xarəzm hökmdarı Sultan Məlik şahın icadıdır";

10) "Atəşpərəstlikdən qalan bir bayramdır";

11) "İran padşahlarından Cəməşidin bir dünya gəzintisindən sonra hər yerdən çox bəyəndiyi Azərbaycanda 21 martda bir taxt qurdurub oturduğu gündür";

12) "Adəmin yaradıldığı gündür" (53, s.82-86) və s.

Müəllif ayrı-ayrı mənbələrdə bu bayramın doğuluşunun daha başqa müxtəlif hadisə, ad, yer, münasibət və s. ilə bağlandığını qeyd edir. Göstərilən bəzi faktlar bir qədər həqiqətə yan alsada, əsl sözü demir. Çünki bu fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur, saxtadır. Məsələn, necə ola bilər ki, əziz bir gün, bayram bu qədər hadisə və ya münasibətlərlə bağlansın; təkcə Həzrət Əli ilə bağlı 4 yerə bənd edilir. Deməli, uydurmadır. Z.Makas rast gəldiyi, araşdırdığı dəlilləri sadalamaqla, kitabının "Nəticə"sində eyhamla öz son sözünü deyir, fikrini bayramın "Novruz" adı üzərində cəmləyir: "Təbiri caizsə, cocuğun ana və atası biz, ad atası isə fars oldu" (53, s.120) – deyir. Nə üçün bəs ad farscadır? – sualı qoyulur. Amma cavab verilmir.

Bu sualın cavabı var.

"Yeni il" və ya "yaz", – "bahar" bayramının əsl tarixinin izlənməsi həqiqətin nə yerdə olduğunu aşkar edir.

Tədqiqatçılar təsdiq edir ki, qədim Şumerdə müxtəlif münasibətlər, inam və dünyagörüşləri ilə bağlı çoxlu şənliklər, yeni il, qurbanvermə, andıçmə və s. bayramları var idi. Bunlar adətən şən, mühüm hadisələri yad etmə, yolasalma və s. məzmun daşıyırdı. Bayram günlərində bütün şəhər adamları dolu olur, küçələrdə səs-küy, musiqi sədaları, nəğmə hər tərəfə yayılırdı. Bu bay-

ram şənlikləri gah bol məhsul, gah xüsusi tanrıların həyatına aid hadisə və əhvalatlarla bağlı idi. Yüz illər ərzində ənənəvi olaraq xalq tanrıların mifik toylarını və ya qələbə yürüşlərini qeyd edirdi. Bayramlarda iştirak etmək, ləzzətli bayram yeməkləri yemək, içmək üçün tanrılar da yığılıb gəlirmiş...

Alman alimi Evelin Klenkel yazır: "Ən böyük və ən vacib bayram yeni il bayramı idi. O, ölkənin bütün həyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bayram ancaq insanların bir-birilə dostcasına görüşü üçün deyildi. Babillərin rəyincə, bu, onlara dövlətin özünün varlığı üçün çox zəruri bayram idi. Əgər yeni il şənliyi **müharibə, düşmən hücumu və ya hökmdarın yoxluğu** səbəbindən baş tutmurdusa, onda ümumxalq müsibəti sayılırdı. Bayram ölkənin hər yerində qeyd olunurdu. Ən başlıcası isə Babilistanın özündə keçirilirdi" (25, s.179)

Bu bayram eynilə bizim Novruz – yeni il bayramımızdır. Alimin növbəti fikirləri də bu həqiqəti təsdiq edir: "Yeni il bayramı martda, ayın 1-i ilə 11-i arasında mart-aprel yağışları zamanı keçirilir, yəni o vaxt ki, bütün təbiət oyanır və qışın qurtarmasından sonra hər yerdə canlanma, yeni həyat başlanırdı" (25, s.179); "Bayram tədbirinin mərkəzi Marduk məbədgahı idi", "Yeni ilin başlandığı günü baş kahin müəyyən edir, ulduzları müşahidə etməklə həmin vaxtı dəqiqləşdirir və sonra şəhərli söhbət başlanırdı. Axşam Mardukun heykəli önündə kainatın yaranması barədə epos oxunur və yəqin ki, müvafiq dramatik səhnələr də göstərilirdi. Adi ibadət, dua oxuma və qurban vermədən sonra, bayramın beşinci günü kahin-schirçi günahlardan təmizlənmə adətini icra edirdi. Aşpaz qoyunu kəsir, ətinə döyür, kahin-schirçi isə heyvanın qanını məbədin divarlarına çiləyirdi" (25, s.181).

Buradakı qurban vermə, şənlikdə qurban kəsmədən də söhbət gedir. Lakin qaynaqlar təsdiq edir ki, qurban kəsmənin tarixi yeni il tarixindən çox sonrakı – "Nuhun gəmisinin torpağa oturduğu" gündən başlanır. Görünür, yaz, bahar bayramını daha şən və zəngin etmək məqsədilə bu şənliyə sonralar qurban kəsmə də əlavə olunub.

Babilistanda yeni ilin başlandığı gün, ümumən ay və günləri

* Marduk – babillərin arxası, hamisi, babil məbədinin başçısı.

çox dəqiq hesablanmışdı: "Nəzəri cəhətdən təqvim ili 360 gündən, habelə 12 ay və hər ay 30 gündən ibarət olmaqla, həm də yeni ilin ilk günü (1 aprel) gecə-gündüzün bərabərləşdiyi yaz gününü idi. Əlbəttə, həyatda bu ideal təqvim daimi olaraq pozulurdu, yeni ilin başlanğıcı qarışdırılırdı və vaxtaşırı lazım gəlirdi ki, ilin başlanğıcına, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi yaz gününə qayıdılınsın" (26, s.12).

Şumerlərdə keçirilən və adət halını almış bütün bu bayram şənlikləri təsadüfi deyildi. Hər birinin yaranma tarixi, əsası və səbəbi vardı.

"Bilqamıs" dastanında xalqımızın bu qədim adət-ənənələrinə hörmət və ehtiramla yanaşılır. İndi bizdə məşhur Novruz bayramı, "yeni il", "yeni gün", "yazın ilk günü", "bahar bayramı" şəkillərində icra olunur. Dastanda bu bayram şənliyi bənzətmə şəkildə yad edilir, bolluq, bərəkət rəmzi kimi xatırlanır. Bu mənada Bilqamısın tanrı Utnapiştı ilə görüşüb söhbət etdiyi səhnə diqqəti cəlb edir. Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı tanrılığa ucalmasının sirlərindən, insanlara xidmətindən, müdrik işlər gördüyündən söhbət açır, səxavəti, şücaəti və mərdliyi ilə insanları heyran etdiyindən danışır:

"Şəhər sakinlərinə yaxşı bir öküz kəsdim,
Hər gün adətim idi mütləq qoyun kəsərdim.
Çay suyu qədər xalqa doyunca şərab verdim –
Meyvə şirəsi, şərbət içirdilər o ki, var
Yeni il şənliyi tək kef çəkirdi adamlar".

(4. XI L., 70)

Deməli, ulularımızın adətincə yeni il şənliyi elə yüksək səviyyədə keçirilir, elə zəngin qeyd edilirmiş ki, tanrı Utnapiştının səxavəti, əliaçıqlığı və hörməti onunla müqayisədə çox sönük, ulularımızın yeni il bayramı isə daha zəngin və naz-nemətli, tanrı səviyyəli olurmuş. Hələ m.ö. III minillikdə yeni il bayramı nəinki vardı, hətta yüksək ali səviyyəli adət-ənənə kimi təqdir olunurdu, yüksək niyyətlər, ali işlər üçün nümunə göstərilirdi. Bu şənlik, bu bayram bizim ululara, şumer türklərinə məxsus milli, yeni il bayramıdır.

Midiya dövlətinin süqutu ilə "Avesta" İran imperiyasının di-

ni-hüquqi və mərasimi qanunlar kitabı olduqda, bu qədim yeni il bayramı farslara da keçib, "novruz" kimi qəbul edilib, yeni məzmunu qalib, adı tərcümə olunub, məşhurlaşib və bizə də yenidən bu şəkildə – "novruz" şəklində qayıdıbdır...

Bizdə, təbii olaraq, yazda leysan yağışları gözlənir. Bu yağışlar böyük ehtiram və sevinclə qarşılır, bərəkət yağışları sayılır. Budur, eyni ruhda "Bilqamıs" dastanında yaz yağışlarından söhbət gedir, yağışlar "buğda yağışları", "məhsul yağışları" adlanır.

Əsərin qəhrəmanı Bilqamıs tanrı Utnapiştı ilə görüşür. O, bu əhvalatı ona nəql edir. Səma gözlü Eya (şirin suların tanrısı) bildirir ki, ağsaqqalara və xalqa desin ki, səhərdən axşamacan gürşad leysan tökəcək, gecə səhərəcən buğda yağışı yağacaq, dünyanın hər yerində bol məhsul yetişəcək" (4. XI L., 45-46)

Tanrı Eyanın dedikləri həqiqət olur. Utnapiştı yaz yağışlarının, selin-suyun şahidi olub, öz gözlərilə gördüyünü Bilqamısa söyləyir:

"Göydən, heç görünməmiş güclü bir leysan yağdı.

Taxıl yağışını da gördüm öz gözümle mən.

Mən havaya boylandım, gördüm göyün üzündən

Sanki dəhşət tökülür çətindir görmək onu,

Gəmiyə mindim, sonra qatranladım qapını..."

(4, XI L., 91-95)

Bu sətirlər təsdiq edir ki, yağışlar bizə tanış olan yaz yağışlarıdır, yeni il şənliyindən – novruzdan sonra yağan yağışlardır. Bilqamısla Dədənin söhbətindən belə məlum olur ki, bu sel-su, tufana çevrilən leysan yağışları çox qədim dövrlərdə olub. Mötəbər mənbələr bu tufanın 12 min il bundan qabaq baş verdiyini təsdiq edir. Dastanda buna bir qədər mifik ton da verilib.

Burada F.Deliçin bir fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi: "Babililər öz tarixini iki böyük dövrə – daşqına qədərki və sonrakı dövrə bölür. Bu daşqın, bütün böyük çayların dənizə tərəf yön aldığı və zəlzələlər, vahiməli qasırğalar və ya ildırım kimi axıntılı, xüsusi növ dəhşətli bir tufan olmuşdur" (22, s.14,15).

Alimin ilk cümləsi bizi belə qənaətə gətirir ki, S.N.Kramerin "Tarix Şumerdən başlanır" kəlamına bu əlavəni edək: şumer sivi-

lizasiyasından danışarkən, m.ö. IV–III minillikləri nəzərdə tuturuqsa, onda bu zəngin mədəniyyətin də kökü, əsası olub, birdən-birə yaranmayıb. Lakin məlum "tufan" onu məhv edib, ondan heç bir əsər-ələmət qoymayıbsa da, bəşər sivilizasiyasının teli tamam qırılmayıb. Mühüm və hər şeydən daha güclü ana tel qalıb. Bu fikrin təsdiqi üçün "Bilqamıs" dastanı və digər şumer mifik təsvirlərinə aid mətnlər bizə etibarlı söz deyir. Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı Bilqamısa özünün tanrılığa ucalmasının sirlərini açarkən, çox qiymətli bir faktı xatırlamaya bilmir. Keçən xoş günlərə, xalq bayramlarına, ənənəvi "yeni il şənliyi"nə işarə vurur, insanlara göstərdiyi qaygını, etdiyi yaxşılıqları, səxavəti məhz həmin şənliklərdəki "yeni il – yaz, bahar bayramlarının cah-cəlalı ilə müqayisə edir... Deməli, IV–III minilliklərdən çox əvvəl, daha 7-8 min il qabaq bəşəriyyət var idi, xalq var idi, ənənəvi olaraq, "yeni il" şənliyi, yaz bayramı keçirilirdi. Tufan hər şeyi, cismani varlığı məhv etsə də, mənəvi varlıq qalır, şumerlərin ulu babalarından qalma "yeni il", yaz bayramı ehtiramla xatırlanır, təbii olaraq davam edib gəlirdi. "Tufan"dan sonra isə buna "Qurban" bayramı da əlavə olundu, ənənəyə çevrildi...

Bəşəriyyətin "qızıl əsri"nə gələk. Dünyanın görkəmli alimləri dönə-dönə qeyd və təsdiq edirlər ki, "qızıl əsri" də 12 min il bundan qabaqkı dövrə aiddir. Bu bizim ulu şumer babalarımızın keçdiyi yol, mərhələ, iz qoyub yaşadığı dövrüdür.

Beləliklə, ulu babalardan – şumerlərdən qabaqkı tarixin hələlik iki mühüm telini də tapa bilirik. bu tel bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyət telidir.

Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı (Bibliyada: **Noy//nuh, Ksizutros** və b. adlarda, Azərbaycan xalq yaradıcılığında: **Nuh peyğəmbər, Nuh Nəbi**) həmin "Tufan"da misli-bərabəri olmayan müdriklik, ilahi fəaliyyət göstərərək öz var-yoxundan keçib, gəmi düzəldib, ailəsini, hələ əlavə olaraq, insan və heyvan nəslinin hərəsindən ən azı bir cüt (erkek və dişi) götürüb fəlakətdən qurtarıb, nəslin kəsilməsinin qarşısını alıb. Bu qeyri-adi fədakarlığına görə o, daima yaşamaq haqqı qazanıb, əbədiyyətə qovuşub və tanrı səviyyəsinə yüksəlib.

Ulularımız "yeni il", "təzə il" anlayışında kainatın dövr etmə-

sini, hərəkətini də dəqiq hesablayıblar və belə nəticəyə gəlirlər ki, novruza – təzə ilə keçid günü gecə ilə gündüz bərabərləşir, yəni təzə ildən uzana-uzana gələn günlər, dekabrda qısalmağa başlayır, martın 21-də bərabər olur və il yenidən təzələnir.

Beləliklə, **yeni il şənliyi** – "Novruz" bayramı bizim ulu şumer əcdadlarımızın **xalq, milli, yeni il, yeni yaz bayramıdır**. Hələlik onun 12 min il yaşı nağddır, lakin məntiq deyir ki, bu yaş daha qədimdir, çünki hələ Bilqamis dövründən 7-8 min il əvvəl "yeni il" şənliyinin mövcudluğu və ədəbi olaraq keçib gəlidiyi xatırlanır və yad edilirdi. Əslində bu bayramın yaşı bəşəriyyətin yaşı qəddir...

Ubar Tutunun oğlu Dədə mövcud canlı aləmin, heç olmasa bir qismini sel-su tufanından xilas edə bildiyi üçün tanrıların adına qurban verir və dağın başına qalxıb şükür edir, göylərə tərif deyir:

"Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə də qurban verdim.
Qalxıb dağın başına göylərə tərif dedim".

(4, XI L., 140)

O vaxtdan bu "qurbanvermə" davam edib gəlib, Şumerlərdə adət-ənənəyə çevrilib, insanların göylərə minnətdarlığı rəmzi olub, müqəddəsləşib. "Avesta"ya və digər dini kitablara da buradan keçib. Buna görə qurban bu gün də Şərqi xalqlarının müqəddəs bayramı olaraq yaşayır, hər il təntənə ilə qeyd edilir, qurbanlar kəsilir, şənliklər edilir.

Deməli, qurban bayramı dini bayram deyil, səmavi bayram olub, ulularımızın göylərə – tanrıya minnətdarlıq hissindən yaranıb. Buna görə unudulmazdır, əbədidir.

Əslində qurban abıramı bizim ulu şumer-türk əcdadlarımızın kəşfidir, heç bir dini görüşlərlə bağlı deyil, ümumən türk xalqlarının xalqı-milli bayramıdır. Əgər min-min illər bundan əvvəl "tufandan xilasolma" münasibətilə "qurbanvermə", "qurbankəsmə", "alqışdema" ilk dəfə icra olunub və bunun səbəbi də göstərilərsə, onun yaranma tarixi düz 12000 ildir.

* * *

Azərbaycan xalqının yaddaşı bu tarixi hadisəni şifahi ədəbiyyatımıza məhz "Nuhun tufanı", "Nuhun gəmisi", "Nuh peyğəmbər", "Nuh əyyamı" anamlarında gətirib çıxarmış və daxil etmişdir. Şumer mədəniyyəti və xüsusilə "Bilqamis" dastanı hər mənada kökümüzü, mövcud tarixi həqiqəti üzə çıxarmaqda məhək daşdır, qiymətli mənbədir, onu heç bir başqa qaynaq və ya kitabla müqayisə etmək olmaz.

NƏTİCƏ

Beləliklə, "Tarix Şumerdən başlanır"sa, ədəbiyyat da "Bilqamıs" dastanından başlanır. Bu dastan isə bizim ulu babaların, şumer-türk əcdadlarımızın bədii yaradıcılığı, estetik fikri, düşüncəsi, zəkası və müqəddəs ruhunun əbədi məhsuludur. Bu dastan bizim ən qədim dövr ədəbiyyat tariximizin ilk parlaq nümunəsidir.

"Bilqamıs" dastanının əsasını təşkil edən hadisələr – dostluq, qardaşlıq ənənələri, mənəvi təmizlik, saflıq, yüksək, alicənab hisslərlə əhatə olunmaq, məhəbbətə sadıq qalmaq, ailə-məhəbbət məsələləri, ölməzliyə can atma və s. şumer xalqının fəthindən sonra belə ölməmiş, ağızlarda, sinələrdə, ürəklərdə yaşayaraq, dolana-dolana sızılıb gəlib "Dədə Qorqud kitabı"nda həkk olunmuş, Azərbaycan klassiklərinin – Nizaminin, Füzulinin ölməz əsərləri üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Şumer hökmranlığına son qoyulandan, Şumer dövləti dağılandan sonra belə, şumerlər məhv olmamış, qismən əsarət altında qalmış, qismənsə ayrı-ayrı ərazilərə paylanmış, parçalanmış şəkildə yaşayıb-yaratmışlar.

Türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının ana kökü çox dərinlərə gedir. Ana kökün, özülün xəlqi-milli keyfiyyətləri var, qədim, gözəl adət-ənənələri var, əxlaqi etikası, təlim-tərbiyəsi var. "Bilqamıs"da, "Dədə Qorqud"da təsvir olunan bütün bu xəlqi-milli keyfiyyətləri biz özümüzə, bugünkü türklərdə Azərbaycan xalqında, onun mahiyyətində, təbiətində, qanında, canında yaşadıırıq.

Beləliklə, "Tarix Şumerdən başlanır"sa, qəhrəmanlıq da Bilqamısdan başlanır. Bizim minilliklərdən bəri süzülüb gələn şanlı qəhrəmanlıq ənənələrimizin ilkin güclü qaynağı, özülü bu dastan olmuşdur. Miladdan öncəki tarixdə Alp Ər-Tonqa, Tomiris və Nizaminin tarixi-ədəbi qəhrəmanları Bilqamıs qəhrəmanlıq ənənələrinin davamıdır, Dədə Qorqud, onun "Kitabı"ndakı ədəbi qəhrəmanlar və sonrakı qəhrəman tarixi şəxsiyyətlər Bilqamısın son dövr, yəni miladi tarixdəki doğma övladları, sədaqətli varisləridir.

Şumer-türk-Azərbaycan eyni kökdür, eyni xalqdır. Ümumdünya mədəniyyətinin öz başlanğıcını götürdüyü "Bilqamıs" dastanı ilə "Dədə Qorqud kitabı" arasında məhz bu mənada da genetik bağlılıq var...

ƏDƏBİYYAT

I

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə I, II c. B., "Elm", 1960.
2. Azərbaycan tarixi, I, II c. B., "Elm", 1998.
3. Azərbaycan filologiya məsələləri. B., "Elm", 1983.
4. Bilqamıs dastanı, tərcümə edən İ.Vəliyev. B., "Gənclik", 1985.
5. Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları. B., "Maarif", 1991.
6. Yusifov Y. Qədim şərq tarixi, "Bakı Universiteti", 1993.
7. Kitabı-Dədə Qorqud, B., "Gənclik", 1988.
8. Murad adı. Qıpçaq çölünün yovşanı. B., "Gənclik", 1997.
9. Nəsimi İmadəddin. Əsərləri. B., "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1973.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəziənsi. B., 1981.
11. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. B., 1982.
12. Nizami Əsərlərinin el variantları. B., 1941.
13. Nüvədili T.V. Əcdad. "Svet VA ABŞ". 1997.
14. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1982.
15. Camal Anadol. Tarixə hökm edən millət: Türklər- "Aydınlıq", 10 avqust, 1991.

II

16. Авеста в русских переводах (1861-1996), Санкт-Петербург, 1998.
17. Афанасева В.К. Я открою тебе сокровенные слова. Предисловие. "Художественная лит.", М., 1981.
18. Белицкий М. Забытый мир Шумеров. Изд. "Наука". М., 1980.
19. Булли Л. Ур халдесов. Изд. "Восточная лит.", М., 1961.

20. Винглер Г. Западная Азия в древние времена. – История человечества, т. III, СПб., 1903.
21. Гоммел Ф. История древнего Востока. СПб, 1905.
22. Делич Ф. Вавилон и Библия. СПб., 1911.
23. Дьяконов И.М. Эпос о Гильгамеше. АН СССР. – М.-Л., 1961.
24. Древнетюркский словарь. Изд. "Наука", Л., 1969.
25. Кленкель Брант Эвелин. Путешествие в древний Вавилон. Изд. "Наука", М., 1979.
26. Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. Изд. "Наука", М., 1983.
27. Клима И. Общество и культура древнего Двуречья. Прага, 1967.
28. Косидовский З. Библийские сказания. Изд. "Политическая литература", М., 1975.
29. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. Изд. "Наука", 1965.
30. Литература древнего Востока. Изд. Московского Университета, 1984.
31. Мелиоранский П.М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями. – ЖМНП СССР, XVII, СПб., 1889.
32. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Изд. "Наука", М., 1990.
33. От начала начал. Антология шумерской поэзии. Центр "Петербургское востоковедение". Санкт-Петербург, 1997.
34. Редер Д.Г. Мифы и легенды древнего Двуречья. Изд. "Наука". М., 1965.
35. Реклю Элизе. Человек и земля. Т. I. Изд. Брокгауз-Ефрон. СПб., 1906.
36. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI–VIII веков. М., 1965.
37. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм XI века. М., 1971.

38. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы. М., 1976.
39. Струве В.В. Государство Лагаш. М., 1961.
40. Тайлор Е.Б. Первобытная культура. М., 1989.
41. Флитнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья. – М.-Л., 1958.
42. Хрестоматия.
43. Чагдуров С.Ш. Происхождение Гиссериады. Изд. "Наука", Новосибирск, 1980.
44. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956.

III

45. Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı, I, 1967.
46. Ahmet Cevat. Alfabenin menşei eski türk yazısıdır, İstanbul, 1933.
47. Bahaeddin Ögel. Büyük Hun İmperatorluğu tarihi, I–II c. Kultur başkanlığı yayımları, Ankara, 1981.
48. Dede Korkut kitabı, I, Ankara, 1958.
49. Divanü lüğat-it türk, tercümesi, Ankara, I (1939), II (1940), III (1941).
50. Kramer S.N. Tarih Sumerde baslar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
51. Sumer dili ve grameri, I c. Sumerceden örnekler. Türk Tarih Kurumu, basımevi, Ankara, 1981.
52. Türk dastanları, II baskı. İstanbul, 1976.
53. Türk milli kültüründe novruz. İstanbul, 1987.
54. Orientalia, 1993, Vol. 62.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
1. Qədim Türk ortaql ədəbi nümunələrinə bir nəzər	6
2. Şumerlər kimdir, bu barədə dünya elmi fikri nə deyir	17
3. Yazının kəşfi	20
4. Dinin mənşəyi: Şumer-türk mifik bədii düşüncəsi.....	29
1) "Kainatın və insanın yaranması" haqqında ilkin mifik təsəvvürlər	29
2) Qədim Şumer mifik təsəvvürlərinin dünyəvi təsir dairəsi	34
a) Şumer-Bibliya paralelləri.....	35
b) "Bilqamis"-"Bibliya" paralelləri	37
5. Şumer-türk ədəbi mühiti.....	41
1) İlkin ədəbi-bədii biçimlər	41
a) Ağ bədii yaradıcılıq növü	42
b) Atalar sözləri və zərb-məsəllər; müdrik kəlamlar.....	47
v) Təmsil bədii yaradıcılıq növü	50
2) Yazılı ədəbiyyat. Hekayə yaradıcılığı	53
a) "Müdrik Axıkar" hekayəsi.....	53
b) "Nippurlu yoxsul"un hekayəsi	55
v) "Ağa və Qul" münazirə-hekayəsi	57
3) Məktəb hekayələri	63
a) "Məktəblinin günü"	64
b) "Ata və oğul"	69
6. Dastan yaradıcılığı.....	72
1. <i>"Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanı</i>	72
a) Enmerkarın İlahi İnannaya müraciəti	73

b) İlahə İnannanın Enmerkara öyüdü və verdiyi vəd	75
v) Enmerkarın inamı və qələbə ümidi.....	77
q) Çaparın Arattaya ilk və növbəti gedişləri	78
ğ) Enmerkarın yenidən üç şerti və tələbi	84
d) Azadlığın və müstəqilliyin ədəbi təntənəsi – bayramı!	85
2) <i>"Bilqamis" dastanı</i>	90
1) Dünya ədəbiyyatının şah əsəri.....	90
2) Şumer-türk ruhu və ədəbi-mənəvi qohumluğu.....	99
a) "Bilqamis"-"Dədə Qorqud" paralelləri	101
b) "Bilqamis"-"Orxan-Yenisey" paralelləri	116
3) "Bilqamis-Enkidü dostluq teli"	121
4) "Bilqamis" dastanı və "əbədi həyat" problemi	129
5) "Bilqamis və Azərbaycan qəhrəmanlıq ənənələri.....	138
6) Ata və ana surətləri	151
7) Ədəb-ərkan, əxlaq-etika məsələləri	155
a) Enkidü-Şamxat teli.....	157
b) Bilqamis-məleykə İştər teli	158
8) "Tanrılar aləmi" və tanrı surətləri	162
9) Adət-ənənələrimiz və onların mənşəyi: "Novruz" və "Qurban" bayramları.....	174
Nəticə.....	182
Ədəbiyyat.....	183

E.M.ƏLİBƏYZADƏ

**TÜRK-AZƏRBAYCAN BƏDİİ
DÜŞÜNCƏSİNİN İLKİN QAYNAQLARI**

Bakı – «Elm» – 2007

**«ELM» REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Direktor: **Ş.Alısanlı**

Baş redaktor: **T.Kərimli**

Mətbəənin direktoru: **Ə.Məmmədov**

Texniki redaktor: **T.Ağayev**

Kompüter tərtibi: **R.Allahverdiyev**

Formatı 60x84 1/16. Həcmi 11,75 ç.v. + 0,5 yap.v.

Tirajı: 300. Sifariş №67 .

Qiyməti müqavilə ilə.

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.

(Bakı, İstiqlaliyyət küç., 8)